# पण्डितपरिक्रमा

(प्रथमः स्तबकः)

कुलपति-श्रीविद्यानिवासमिश्रप्ररोचनया
समलङ्कृता

सम्पादकः
डॉ. विजयनारायणमिश्रः



सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालयः
वाराणसी

UNIVERSITY BI-CENTENARY SERIES

[Volume – I]

# PAṆḌITA PARIKRAMĀ

[PART – ONE]

*Foreword By*

**Dr. Vidyāniwās Miśra**

Vice-chancellor

*Edited By*

**Dr. B. N. Miśra**

Librarian,

Sarasvati Bhavana Library

**Sampurnanand Sanskrit University**

**VARANASI**

**1991**

[Published under the Rare Texts Publication Scheme of Sarasvati Bhavana Library with the financial assistance provided by **The University Grants Commission**, New Delhi.]

*Published by—*
**Dr. Harish Chandra Mani Tripathi**
Publication Officer,
Sampurnanand Sanskrit University
Varanasi— 221 002.

☐

*Available at—*
**Sales Department,**
Sampurnanand Sanskrit University
Varanasi— 221 002.

☐

**First Edition, 500 copies**

**Price Rs. 160.00**

☐

*Printed by—*
**Tara Printing Works**
**Kamachha,**
**Varanasi—221 010.**

विश्वविद्यालयद्विशताब्दी-ग्रन्थमाला

[प्रथमं पुष्पम्]

# पण्डितपरिक्रमा

## [ प्रथमः स्तबकः ]

कुलपतिश्रीविद्यानिवासमिश्रप्ररोचनया
समलङ्कृता

सम्पादकः
डॉ. विजयनारायणमिश्रः
पुस्तकाध्यक्षः, सरस्वतीभवनपुस्तकालयस्य
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये

वाराणस्याम्

२०४८ तमे वैक्रमाब्दे    १९१३ तमे शकाब्दे    १९९१ तमे खैस्ताब्दे

[सरस्वतीभवनपुस्तकालयस्य प्रकाशनसम्बन्धिविशेषयोजनान्तर्गतं विश्वविद्यालयानुदानायोगतः प्राप्तवित्तीयसाहाय्येन प्रकाशितम्]

□

प्रकाशकः—
डॉ. हरिश्चन्द्रमणित्रिपाठी
प्रकाशनाधिकारी,
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य
वाराणसी— २२१ ००२



□

प्राप्तिस्थानम्—
विक्रय-विभागः
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य
वाराणसी— २२१ ००२

□

प्रथमं संस्करणम्, ५०० प्रतिरूपाणि
मूल्यम्— १६०.०० रूप्यकाणि

□

मुद्रक :—
तारा प्रिंटिंग वर्क्स
कमच्छा, वाराणसी—२२१ ०१०

# प्ररोचना

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य पूर्वसंस्थया "काशिकराजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयाख्यया" १८६६ ईशवीतो १९१७ ईशवीयपर्यन्तं 'पण्डितपत्रिका' प्राकाशि। अस्यां पण्डितपत्रिकायां प्राक्तनकाले बहव आकरग्रन्थाः सर्वप्रथमं प्रकाशिताः। तद्यथा— खण्डप्रशस्तिः, आर्यापञ्चाशीतिः, काशिराजकाननशतकम्, नरेश्वरपरीक्षा, वृषभानुजानाटिका, शालिकनाथीयप्रकरणपञ्चिका, भाट्टचिन्तामणिः, गोपाललीलाकाव्यम्, विद्धशालभञ्जिका, व्याससूत्रीयशैवभाष्यम्, चिन्तामणेः शब्दखण्डस्य रुचिदत्तीया व्याख्याप्रभृतयः।

अथ च संक्षिप्ताः टिप्पण्यः, पुस्तकसमीक्षाः, लघुनिबन्धाश्च समये-समये प्रकाशिताः। मुख्येषु ग्रन्थेषु पण्डितपत्रिकाप्रकाशनानन्तरं पुनः ग्रन्थरूपेण प्रकाशमानीतेषु सत्सु तेषां तेषां ग्रन्थानां पुनः प्रकाशनमावर्तनमेव स्यादिति कृत्वा विश्वविद्यालयानुदानायोगस्य कृपापूर्वकेण साहाय्येन पण्डितपत्रिकेतरस्थानेष्वप्रकाशितचरान् विविधान् लेखान् सङ्कलय्य ग्रन्थमालारूपेण "पण्डितपरिक्रमा" इत्यभिधानेन प्रकाशयितुं वयं कृतसङ्कल्पाः। तत् पण्डितपरिक्रमा ग्रन्थमालायां प्रथमः स्तबकोऽधुना पुरोपह्रियते। अस्मिन् स्तबके सन्ति— श्रीविट्ठलशास्त्रि-श्रीबालशास्त्रि - श्रीवेचनरामत्रिपाठी - श्रीबापूदेवशास्त्रि - श्रीगोविन्ददेवशास्त्रि - श्रीराजारामशास्त्रि - श्रीरामनारायणशास्त्रि - पण्डितशालिग्राममिश्र - श्रीकरवीरस्थशास्त्रि - श्रीशिवप्रसाद शास्त्रि - श्रीआदित्यरामशर्म - पण्डितश्रीशीतलाप्रसादत्रिपाठि - सदृशानां पुण्यश्लोकानां विद्वत्तल्लजानां लेखाः, प्राक्तनानाम् आकरग्रन्थानामेभिः विरचिताः परिचायिन्यो भूमिकाः, श्रीमद्विट्ठलशास्त्रिप्रभृतीनां विदुषां जीवनचरितानि, तदानीन्तनसंस्कृतविद्यालयस्य शैक्षिकाणां कार्यक्रमांणां विवरणानि, अलभ्या लघुग्रन्थाश्च तिथिक्रमानुसारं सङ्कलिताः।

अत्रैका प्रायेणाज्ञातपूर्वा रचना श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिता साङ्ख्यशास्त्रानुरोधिनी "आर्यापञ्चाशीतिः" श्रीमद्बालशास्त्रिणा सम्पादिता सन्निविष्टा। अस्य लघुग्रन्थस्य सूक्ष्मविवेचनं नवोन्मेषपूर्वकमपेक्ष्यते।

मन्ये, 'पण्डितपरिक्रमा' सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य कश्चन महिमशालि अभिलेखो भविष्यतीति। अनया परिक्रमया प्राक्तनस्य पाण्डित्यस्य पार्श्वच्छविः प्रत्यग्दृश्यताम् आनेष्यते। तदानीन्तनस्य वैदुष्यस्य विकासक्रमोऽपि अध्येतुं शक्ष्यते। भविष्यतिकाले प्रकाश्यमानेषु स्तबकेषु एवमेव क्रमेण सङ्कलनानि प्रकाशयिष्यन्ते। अस्मिन् स्तबके १८६६

खैस्ताब्दतः १८७१ खैस्ताब्दपर्यन्तं प्रकाशितायाः 'पण्डितपत्रिकायाः' विविधाः सामग्र्यः प्रकाशमानीयन्ते ।

बहोः कालात् प्रतीक्ष्यमाणस्य पण्डितपत्रिकायाः पुनः प्रकाशनस्य प्रयासोऽद्यत्वे सफलः सञ्जात इति मनसि महान्तं परितोषमावहामि । आशासे च पण्डितसमाजः शुभदृष्ट्या इमं प्रयासमनुग्रहीष्यतीति ।

वाराणस्याम्,
श्रीकृष्णजन्माष्टम्याम्,
२०४८ वैक्रमाब्दे
(१ ।९ ।१९९१ खैस्ताब्दे)

विदुषां वशंवदः
विद्यानिवासमिश्रः
कुलपतिः,
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य

# इदमस्मदीयम्

'राजकीय-संस्कृत-महाविद्यालय-वाराणसी'तः 'काशीविद्यासुधानिधिः' अथवा 'पण्डित-पत्रिकायाः' प्रकाशनं १ जून १८६६ ईशवीतो १९१७ ईशवीयपर्यन्तं प्रायः पञ्चाशद्-वर्षाणि यावदभूत्। राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयस्य तदानीन्तनानां प्राचार्यश्री-आर्थरवेनिसमहोदयानां महाप्रस्थानानन्तरं १९१७ ई. वर्षादुत्तरं पात्रिकाया अस्याः प्रकाशन-मवरुद्धमभूत्।

इयं मासिकी पत्रिका संस्कृत-पत्रिकाक्षेत्रे प्राथम्यं भजन्ती तेषु दिवसेषु सुरभाषाया दुर्ल-भानां पाण्डुलिपीनां प्रकाशनाय सर्वथोद्यताऽऽसीत्, सहैवास्यां भारतीय-दर्शन-भाषेतिहास-साहित्यादि-विषयेषु गवेषणा-प्रवणया मनीषया विरचिताः शोधनिबन्धा अपि प्रकाश्यन्ते स्म। संस्कृत-वैदुष्य-परम्परापरिमण्डितानां धीमतां महता श्रमेण सम्पादितायाः पण्डित-पत्रि-कायाः सकलमपि कलवरं संस्कृताङ्ग्लभाषयोरियत् कमनीयं नानाविधदुर्लभग्रन्थरत्नालङ्कृतं प्रौढप्रबन्ध-बन्धुरं चावर्तत यदालोकमालिकं संस्कृतजगत् सुतरां मोदमभजत्।

प्राचीनमालायामस्याः पत्रिकायाः प्रथमखण्डादारभ्य दशखण्डावधि प्रकाशनं (सन् १८६६ ईशवीतो १८७६ वर्षपर्यन्तं) सम्पन्नमभूत्। अवशिष्टानाञ्चैकादशखण्डतः पञ्चाशत्-खण्डावधि लघुषु कलेवरेषु नव्यमाला-रूपेण प्रकाशनमक्रियत। अत्र प्रकाशिताः संस्कृता-ङ्ग्ललोभयभाषयोर्लेखाः, विवरणानि, पुस्तकसमीक्षास्तथा मूल-संस्कृतग्रन्थानामा-ङ्ग्लभाषानुवादा वैदेश्यभाषाग्रन्थानां संस्कृतानुवादाश्च पाठकेभ्योऽतीव प्रसत्तिप्रदा अव-र्तन्त। इत्थं प्राच्यप्रतीच्य-विपश्चितां विचार-सरण्या आदान-प्रदानयोः पत्रिकेयमेकं सशक्तं माध्यमं भवन्ती सार्वभौमं समादरमलभत।

चिरकालाद् दुर्लभतां गताया अस्याः पत्रिकाया उपलब्धये विद्वांसोऽतितरामाकाङ्क्षा-वन्त आसन्, पुनर्मुद्रणाय च भूयोभूयोऽस्मान् प्रेरयन्ति स्म।

अस्य प्रकाशनस्याभिधानं 'पण्डित-परिक्रमा' इति निर्धारितम्।

तदनुसारमत्र "पण्डित-परिक्रमाया" अस्मिन् प्रथम-स्तबके पण्डित-पत्रिकायाः पूर्वतनेषु पञ्चसु खण्डेषु संस्कृतभाषायामालिखिता लघुग्रन्थाः लेखाः, प्रस्तावनाद्य एव चयनपूर्वकं संगृ-हीताः। तत्र सन्निविष्टानां लघुग्रन्थलेखादीनां सूचीत्थं भवति —

## प्रथमे खण्डे (जून १८६६ तो मई १८६७ ई. पर्यन्तम्)

१. शालिकनाथीया प्रकरणपञ्चिका
सम्पादकौ— श्रीविट्ठलशास्त्रि-श्रीबेचनरामशर्म्माणौ

२. मानमन्दिराभिध-वेधालय-वर्णनम्
लेखकः श्रीबापूदेवशास्त्री

३. प्राचीन ज्योतिः शास्त्राचार्याशय-वर्णनम्
लेखकः श्रीबापूदेवशास्त्री

४. कुमारसम्भवोत्तरखण्डवर्णनम्
—श्रीविट्ठलशास्त्री

५. सायन-वादः
— श्रीगोविन्ददेवशास्त्री

६. साङ्ख्यशास्त्राभ्युपगत-वादोपपादनम्
—श्रीबालशास्त्री

७. परिभाषेन्दुशेखर-टिप्पणी-परीक्षा
—श्रीबालशास्त्री

८. चिन्तामणि-प्रकरण-सूचीपत्रम्
—श्रीविट्ठलशास्त्री

९. कुमारसम्भवोत्तर-खण्ड-वर्णयितॄन् प्रति
—(के. एम. बनर्जी-संपादितसंस्करणमनुद्दिश्य)

१०. पुदित्यव्यय-निरूपणम्
—श्रीबेचनरामत्रिपाठी

११. कणादाक्षपादौ
—श्रीविट्ठलशास्त्री

१२. कुमारसम्भवोत्तरखण्डोपसंहरणम्
—श्रीविट्ठलशास्त्री

१३. कादम्बरी-कथासारः
—श्री-अभिनन्दः

१४. यथोद्देश-कार्यकाल-पक्षोपपादक-परिभाषेन्दुशेखरटिप्पणम्
—श्रीबालशास्त्री

१५. कुमारसम्भवोत्तरखण्डोपसंहरणस्य शेषांशः
—श्रीविट्ठलशास्त्री

## द्वितीये खण्डे (जून १८६७ तो मई १८६८ ई. पर्यन्तम्)

## तृतीये खण्डे (जून १८६८ तो मई १८६९ ई. पर्यन्तम्)



## चतुर्थे खण्डे (जून १८६९ तो मई १८७० ई. पर्यन्तम्)

पञ्चमे खण्डे (जून १८७० तो मई १८७१ ई. पर्यन्तम्)

एवं सम्भूय षष्टि-मित-लघुग्रन्थ-लेख-प्रस्तावनोप-संहरणदिभ्यः सप्तचत्वारिंशन्मितान्यत्र परिक्रमायां मुद्रितानि सन्ति येषां विषयानुक्रमणिकायां मुद्रित-क्रमेण सूचनं विद्यते। एतेषां लेखकानां विशिष्टं पाण्डित्यं तु तत्तद्-ग्रन्थ-लेखादिभ्य एवास्वादनार्हः।

पूर्वं प्रकाशितायां पण्डित-पत्रिकायां ये ये ग्रन्था ये ये च लेखा यत्र यत्र मुद्रितास्तेषां खण्डसङ्ख्या, अङ्कसङ्ख्या, पृष्ठसङ्ख्यादयश्च पादटिप्पण्यां यथायथं निर्दिष्टाः सन्ति। अत्रैकमपि वैशिष्ट्यमस्ति यद् येषां ग्रन्थानां साम्प्रतमन्यस्थानतः प्रकाशनात् सौलभ्यं जातं तेषां तदानीन्तनसम्पादकैर्लिखितानि सम्पादकीयानि प्रस्तावनान्युपसंहरणादि वा केवलान्येवात्र मुद्रितानि यैर्विदुषामवश्यं तोषः स्यादेव। साम्प्रतिक-सम्पादनपरम्परानुसारञ्चात्र शब्दानुक्रमणिका अपि समावेशिता अस्ति।

इतोऽप्यतितरां प्रमोदस्य विषयोऽयमस्ति यत् पुराकाले सरस्वतीभवन-ग्रन्थालय एव पण्डितपत्रिकायाः प्रकाशने केन्द्रभूतः सन् महतीं भूमिकामभजत् तथैवाधुना विश्वविद्यालयद्विशताब्दी-ग्रन्थमालायां पण्डित-परिक्रमाया अपि प्रकाशनं भवतीति।

अस्माकं सम्पूर्णानन्द-संस्कृतविश्वविद्यालयस्य कुलपतीनां श्रीमतां डॉ. विद्यानिवासमिश्रमहाभागानां सत्प्रेरणया पण्डित-पत्रिकायाः प्रथमखण्डात् पञ्चमखण्डपर्यन्तं प्रकाशितानां कतिपय-लघुग्रन्थानां संस्कृतभाषात्मकनिबन्धानां च महत्त्वपूर्णं चयनं विधाय प्रकाशनं भवतीति महान् प्रमोदावसरप्रसरः।

प्रकाशनेऽस्मिन् व्यवस्थापन-पूर्वरूपसंशोधन-नयनाभिराम-मुद्रणादि-सौकर्यसाधनेषु महतीं तत्परतां प्रकट्यतः संस्कृतविश्वविद्यालयस्य प्रकाशनाधिकारिणो डॉ. हरिश्चन्द्रमणित्रिपाठिमहाभागान् भृशं सभाजयामि। तथैव सरस्वतीभवनग्रन्थालयस्य पत्रिकाविभागस्य

कर्मचारिणश्छायाकार— श्रीसत्यनारायणशर्मणस्तत्सहायकश्रीसूर्यकान्तचौधरी-प्रभृतीन् सम्यङ्मुद्रणाय च तारामुद्रणालयस्य सञ्चालक-श्रीरमाशङ्करपण्ड्यामहोदयान् प्रत्यप्यात्मनो हार्दिकीः शुभाशंसाः प्रकटयामि ।

इत्थमियं पण्डित-परिक्रमा निश्चप्रचमेव परितोषाय भविष्यतीति भावये । पण्डित-पत्रिकायाः सकलकल्याणकामनाकलितां पद्यमेकमेवात्मनः कामनया सङ्कलय्य पल्लवाद् विरमामि ।

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः
प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ।
अङ्कूरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः
प्राचीनार्यजन-प्रज्ञाविलास-कुमुदोत्करान् ॥

वाराणस्याम्
सूर्यषष्ठ्याम्,
२०४८ वैक्रमाब्दे

विदुषां वशंवदः
विजयनारायणमिश्रः
सम्पादकः

# विषयानुक्रमणिका

# शालिकनाथीयप्रकरणपंचिकावर्णनम्[1]

*श्रीविठ्ठलशास्त्री*
*सांख्यशास्त्राचार्यः*
*काशीस्थराजकीयपाठालये*

एषु दिनेषु मीमांसासूत्रं जैमिनिकृतं शबरस्वामिकृतं तद्भाष्यं भट्टकुमारिलकृतं तद्वार्तिकं पार्थसारथिमिश्रकृता तद्व्याख्या शास्त्रदीपिका माधवाचार्यकृतो जैमिनीयन्यायमालाविस्तर आपदेवीयं लौगाक्षिभास्करो मीमांसापरिभाषेत्यादयो मीमांसाप्रक्रियाग्रन्थाः क्वचित् साकल्येन खंडशो वोपलभ्यन्ते; परन्तु मीमांसकमतवादग्रन्था मीमांसासूत्रीयश्लोकवार्तिकयुक्तप्रथमपादस्य लुप्तप्रायतया तत्रत्यविषयविवेचनपरा भाट्टमतस्य गुरुमतस्य प्रभाकरमतस्य चोपपादका भाट्टमीमांसाप्रभृतयो नामत एव श्रूयन्ते, तत्रापि प्राभाकरमतस्य ग्रन्थोऽद्यावधि नास्माभिः कोऽपि दृष्ट इत्ययं **शालिकनाथमिश्रकृतः प्रकरणपञ्चिकानामकः** प्राभाकरमतग्रन्थो मया पंचदशवर्षेभ्यः पूर्वं संगृहीतोऽस्ति। स च ग्रन्थलेखदृष्ट्याऽर्वाचीनचिन्तामणिप्रभृतिनैयायिकग्रन्थेभ्यः प्राचीन इत्यनुमीयते। यच्च पुस्तकं मया संगृहीतं तदपि प्रायेणातीतवर्षशतकद्वयात् पूर्वं लिखितमस्तीति तस्य जरया लिप्या चानुमीयते। अस्मिंश्च ग्रन्थे प्रथमं सर्वमीमांसकग्रन्थरीत्यनुसारेण मीमांसाशास्त्रारंभसार्थक्यबोधकं शास्त्रमुखं नाम प्रकरणम्। द्वितीयं शब्दस्य किमनुमानविधया प्रामाण्यमुत स्वातन्त्र्येणेति चिन्तनपरं नीतिपथो नाम। तृतीयं जातिर्द्रव्याद् भिन्ना प्रत्यक्षग्राह्येति व्यवस्थापनपरं जातिनिर्णयो नाम। चतुर्थं सर्वज्ञानानां यथार्थत्वव्यवस्थापनपरं नयवीथी नाम। पंचमं प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्तिरूपप्रमाणपंचकनिरूपणपरैः पंचभिर्मीमांसकान्तराभ्युपगताभावाख्यप्रमाणखंडनपरेणैकेनेति षड्भिरवान्तरप्रकरणैर्घटितं प्रमाणपारायणं नाम। षष्ठं पंचमप्रकरणस्यातिविस्तृतस्य समसनभूतममृतकला नाम। सप्तमं शब्दार्थसंबंधस्यापौरुषेयत्वव्यवस्थापनपरं निर्मलाञ्जनं नाम। अष्टममात्मस्वरूपनिर्णयपरं तत्त्वालोको नाम। नवमं शब्दनित्यतास्थापनपरं न्यायशुद्धिर्नाम। एतानि नव प्रकरणान्यखण्डितानि (७८) पत्रैरशुद्धिरहितैः (३२००) श्लोकमितग्रन्थयुतैर्गतानि। दशमं तु मीमांसाजीवरक्षा नाम क्षणिकतावादिबौद्धनिराकरणपरं मम समीपे पंक्तिदशकमितमेव वर्तते।

---

१. पं. १, १ (जून १, १८६६) १-२।

अथायं ग्रन्थः कियानवशिष्टः स्यादिति चिन्त्यते, तथा हि पुस्तकेऽस्मिन् क्वचित् प्रकरणपंचिकेति क्वचिच्च प्रकरणपंजिकेति नाम लिखितमस्ति, तत्र प्रथमनामानुसारेणात्र पंचभिरेव प्रकरणैर्भाव्यमुपलभ्यन्ते चात्रोक्तरीत्या दश प्रकरणानि। यदि च प्रथमस्य द्वितीयम्। तृतीयस्य चतुर्थम्। पंचमस्य षष्ठं सप्तमं च। अष्टमस्य नवमं चांगानि कथंचिदर्थानुरोधात् कल्प्यन्ते, तर्हि दशमप्रकरणं सांगं दश वा पंचदश वा पत्राणि स्यादिति संभावयितुं शक्यते। द्वितीयनामानुसारेण तु प्रकरणसंख्या न निश्चीयते, पंजिकाशब्दस्य संग्रहमात्रार्थत्वात्। यदि तु पंजिकाशब्दस्य पंचानां संग्रह एवार्थोऽत एव तिथिवासरनक्षत्रयोगकरणानां पंचानां संग्रहस्तिथिपंजीत्युच्यत इति तर्हि प्रकृतेऽपि पंचैव प्रकरणान्यत्र सिद्ध्यन्तीति। एतत्पुस्तकारम्भपृष्ठेऽर्वाचीनपश्चिमदेशीयलिप्या (शालीनाथप्रकरणपंचिका १०२६) इति लिखितमस्ति तेन प्राप्ता षड्विंशत्युत्तरसहस्ररूपा संख्या न ग्रन्थश्लोकानां न वा ग्रन्थपत्राणां किन्तु पुस्तकवेष्टनस्य, यतो ये महान्तं पुस्तकगणं दधति ते सौकर्येण पुस्तकानां प्राप्तये व्यवस्थायै च वेष्टनं तदंतर्गतपुस्तकानि च समानेनैवांकेनांकयन्ति।

सोऽयमतिप्राचीन उत्तमो ग्रन्थः केनचिदंशेनान्तिमेन रहितोऽपि लोके प्रकाशमर्हति, सुविचारमयत्वात् साधुसंस्कृतनिबद्धत्वाच्चेति काशीविद्यासुधानिधिनामके पत्रे प्रकरणशो विद्यारसिकजनानां विचारगोचरः करिष्यत इति शम्।

■

# प्रकरणपञ्चिकाया उपलब्धस्यान्तिमभागस्य वर्णनम्[1]

*श्रीबालशास्त्री*
*सांख्यशास्त्राचार्यः*
*काशीस्थराजकीयपाठालये*

पूर्वमेतत्पत्रारम्भे महाशयविट्ठलशास्त्रिणा प्रकरणपञ्चिकायाः (७८) पत्राण्यादित उपलब्धानि तदनुसारेण तद्वर्णनमकारि। संप्रति च तस्यैव जीर्णपुस्तकस्य कस्यचिन्महाराष्ट्रस्य वेश्मनि शततमपत्रप्रभृतिषड्विंशत्युत्तरशततमपर्यन्तानि (२७) पत्राणि मयोपलब्धानि। चरमे च पंत्रे (समाप्ता चेयं प्रकरणपञ्चिका) इति पुस्तकलिपिसदृशाक्षरैव पङ्क्तिर्दृश्यते, तेन चेयत्ताप्यस्य स्पष्टमेवावधार्यते। एवं तदनुरूपयैव (संवत् १६४१) इति लिप्या लिपिकालोऽपि। एवमेतच्चरमपृष्ठे (१२६) इत्यङ्कस्य दर्शनेनारम्भपृष्ठे यद् (१०२६) इति लिखितमस्ति तत्र बिन्दुर्लेखकप्रमादपतितः पत्रसंख्याङ्कश्चायमित्यपि व्यक्तं निश्चीयते। यद्यप्युपलब्धेभ्यः पत्रेभ्यः पूर्वाणि (२१) पत्राणि न लब्धानि, लब्धेष्वपि वाक्यार्थमातृकानामकप्रकरणं किञ्चित्खण्डितद्वितीयपरिच्छेदप्रभृत्येव लब्धं तथाप्यतिप्राचीनः परमप्रौढसंस्कृतो दुर्लभतमोऽयं निबन्धराज इति तावानेव प्रकाशमर्हतीति श्रीमन्महाशयप्रभुवरग्रिफिथसाहिबवर्याणामनुमत्या संशोधनपुरस्सरं तं प्रकाशयितुमुत्सहते।

■

१. पं. ५, ५३ (अक्टू. १, १८७०) ११३।

# प्रकरणपञ्चिकोपसंहरणम्[1]

*श्रीवेचनरामशर्मा*
*सांख्यशास्त्राध्यापकः*
*काशीस्थराजकीयपाठालये*

अथायं मीमांसाजीवरक्षानामको दशमप्रकरणोपक्रमग्रन्थः पूर्वाङ्क एवाङ्कार्होऽपि भाव्यग्रिमभागोपलम्भसंभावनया नाङ्कितः। यदा च बहुलपरिश्रमपूर्वकगवेषणेनापि नासादितस्तदेदानीमवशतयेयानेवाङ्केन प्रकाशितः; परन्त्वेतदन्वेषणपरिश्रमेण श्रान्तानप्यस्मानेतन्निबन्धराजशेषलिप्सा प्रकृतपत्रद्वारा प्रचिकाशयिषा च न मुञ्चति। तेन च महाशयान् काशीविद्यासुधानिधिचकोरान् प्रार्थये यद्ययमवशिष्टांशः समयान्तरेऽप्युपलभ्येत, तदाप्यत्र प्रकाशयिष्याम्येव युष्माकं प्रदर्शनायेति।

अस्य च ग्रन्थस्य मीमांसाजीवरक्षाभिधादस्मात् प्रकरणादवश्यं परैरपि प्रकरणैर्भाव्यम्। मीमांसाप्रकरणग्रन्थान्तरेषु दृश्यमानानां निरालम्बनवादशून्यवादनिरीश्वरवादादीनामुपपादनस्यैषु प्रकरणेष्वनुपलम्भात्। "कार्यान्वितस्वार्थे पदानां शक्तिरिति सकललोकप्रसिद्धगुरुमतस्य" अत्र ग्रन्थे निर्भरेणोपपादनस्यैतावत्पर्यन्तमनुपलम्भात् "जातिशक्तिव्यवस्थापनस्य", "व्यक्तिबोधोपपत्तिप्रतिपादनस्य," "निषेधवाक्यानां प्रतियोगित्वेन धात्वर्थविशेषिताभावधर्मिकविध्यर्थकलकाराद्यर्थप्रकारकबोधतात्पर्यकत्वसिद्धान्तस्य", "जात्यखण्डोपाधीतरधर्मप्रवृत्तिनिमित्तकानां व्यक्तिशक्तिव्यवस्थापनस्य", "कुब्जशक्तिस्वरूपनिरूपणस्य" चासत्त्वेन न्यूनताप्रसङ्गाच्चेत्यलमतिविस्तरेणेति शम्।

■

---

१. पं. २, १६ (सित. १, १८६७) ७१।

# मानमन्दिराभिधवेधालयवर्णनम्[1]

*श्रीबापूदेवशास्त्री*
*ज्योतिःशास्त्राध्यापकः*
*काशिकराजकीयपाठालये*

*यस्येच्छयैव प्रकटत्वमाप्तं ब्रह्माण्डभाण्डोदरवर्ति विश्वम् ।*
*अवर्गतो मूलमिवास्ति गूढं कस्मैचिदस्मै महसे नमोऽस्तु ॥१ ॥*

अस्ति श्रीवाराणस्यां भागीरथीतीरे मणिकर्णिकाघट्टान्नातिदूरे दक्षिणपश्चिमदिग्भागे राजपूतानाख्यप्रसिद्धदेशान्तर्वर्त्यामिरसंज्ञनगर्याः स्वामिना मानसिंहाभिधेयेन राज्ञा विनिर्मितं सदनमेकं मानमन्दिरसंज्ञकं नाम । तत्र तस्य नृपतेर्वंश्येन प्रतापवता जयसिंहभूपेनेतः पूर्वं सार्धशतवर्षासन्नकाले ग्रहनक्षत्रवेधार्थं रचितानि ज्यौतिषयन्त्राणि तदुपयोगजिज्ञासूनां सहृदयपुरुषाणां रञ्जनायेदानीमहं संक्षेपतो वर्णयामि ।

तत्र याम्योत्तरभित्तिसंज्ञं यन्त्रं दक्षिणोत्तररेखायां चूर्णेष्टकाप्रस्तरैर्निर्मितं कुड्यरूपं सत्र्यंशसप्तहस्तोच्छ्रायं सत्रिलवद्वयैकाङ्गुलाधिकषड्ढस्तपरिणाहं सार्धषोडशाङ्गुलपिण्डं समीचीनसुधालेपेन चिक्कणीकृते तत्पूर्वपार्श्वे भूमेरङ्गुलद्वयोननगकरोच्छ्रितयोरन्योन्यं हस्तपञ्चकेन स्वचतुर्विंशांशाधिकेन विप्रकृष्टयोस्तत्पार्श्वोर्ध्वकोणद्वयासन्नदेशयो रोपितौ लोहकीलौ केन्द्रे कृत्वा कीलान्तरमितव्यासार्धेन लिखिताभ्यां मिथः संपातं कुर्वद्भ्यां वृत्तचरणाभ्यां स्वस्वाधोभागे तत्केन्द्रकैरेव क्रमेण पञ्चदशभिर्नवत्या नवशतेन च समं विभक्तैस्त्रिभिस्त्रिभिर्वृत्तचतुर्थांशैः सहिताभ्यामङ्कितं मन्दिरान्तः प्रविशद्भिर्यन्त्रदिदृक्षुभिः प्रथममेवोपलभ्यते ।

अस्मिंश्च यन्त्रेऽत्र दक्षिणोत्तरमण्डलं याते सहस्रकिरणे वृत्तचरणे पतितां तत्केन्द्रस्थकीलच्छायां यावदपरकीलमूलात् तिग्मरश्मेरुन्नतांशास्तलतश्च नतांशः प्रत्यहमहर्दलेऽवगम्यन्ते । परमिह काश्यामक्षलवानां परमक्रान्तितोऽधिकत्वादुष्णगभस्तेः खस्वस्तिकादुदग्भागे संचारासंभवादस्तीह तस्योन्नतनतलवानामवगमाय याम्यकेन्द्रकस्यैव वृत्तचरणस्योपयोगः । यत् पुनरुदग्दक्षिणकेन्द्रकयोर्द्वयोर्वृत्तचरणयोरत्रोल्लेखनं तत्तु खमध्यादुत्तरे दक्षिणे च याम्योत्तरमण्डलं प्रविशतां सर्वेषामुडूनां वेधायेत्यतिरोहितमतिमतिमताम् ।

यन्त्राच्चास्माद्भवति तरणिपरमक्रान्तेरक्षांशानां चावगमः सुगमः । तथा हि— प्रतिदिनं दिनदलेऽर्कस्य नतलवेष्ववलोकितेषु यावन्तः परमाधिका नतांशा यावन्तश्च परमाल्पा अवग-

---

१. पं. १, १ (जून १, १८६६) ७-९ ।

म्येरंस्तद्विश्लेषदले परमापमांशा भवेयुः। तांश्च श्रीजयसिंहमहीपतिरष्टाविंशतिकलाधिकत्रयोविंशतिमितान् निरणयत्। एभिश्चोनीकृतेषु परमाधिकनतलवेष्वधिकीकृतेषु परमाल्पनतांशेषु वा संपद्यन्तेऽक्षांशाः।

एवमवगताक्षांशेऽस्मिन् विपयेऽभीष्टदिने मध्याह्नेऽर्कस्य नतांशानवलोक्य तांश्चाक्षांशैर्विश्लेष्यावशेषमितं तस्मिन् दिने दिनेशस्योपमं पलांशेभ्यो नतांशानामल्पत्वे सौम्यमधिकत्वे च याम्यमवगच्छेत्। ततश्चरस्याहर्निशोः प्रमाणस्यारुणभोगस्य चावगमः सिद्धान्तविदोऽतिस्पष्टतरः।

अस्ति चास्या दक्षिणोत्तरभित्तेः प्राग्भागे तत्सक्तैव तत्तुल्यविस्तारा दैर्घ्ये सप्तकरा पूर्वं जलवत् समीकृतापीदानीं किंचिदुच्चावचत्वं गता भूमिः। यस्यां तत्पूर्वदिक्ककोणासन्नदेशयोर्भित्तिस्थकीलद्वयसंसाधितप्राग्दिशि निखातौ सरन्ध्राग्रौ लोहकीलौ द्वावास्ताम्। तयोरेक उत्तरदिक्क एवाधुनावशिष्यते।

अस्याश्च भूमेः समीपदेश एव चूर्णेष्टकानिर्मितं साङ्घ्रिनवाङ्गुलाधिकैकहस्तव्यासं समीकृतभूमिकमेकं मण्डलमन्यच्च प्रस्तरमयं समभूमिकं सप्ताङ्गुलाधिकहस्तद्वयव्यासमस्ति। तन्निकट एव चैकं पाषाणघटितं सममहीकमेकादशाङ्गुलोत्तरैकहस्तपरिमितबाहुकं वर्गाकारं चतुरस्रं वर्तते। एतन्मण्डलद्वयं वर्गक्षेत्रं चेदानीं परिमृष्टविभागचिह्नं पूर्वं शङ्कुच्छायां दिगंशांश्चावगन्तुं निरमायीति प्रतिभाति।

अस्ति चास्य भित्तियन्त्रस्योत्तरदिशः किंचित् पूर्वदिग्भागे स्वमध्यस्थया संसाधितदक्षिणोत्तरकाष्ठायां चूर्णेष्टकापाषाणैर्निर्मितया हस्तत्रयविस्तारया दैर्घ्ये चतुर्विंशतिकरया प्रस्तरमयध्रुवाभिमुखतिरश्चीनोपरितनभागया दक्षिणदिशि मूलभागे साङ्घ्रिवेदकरैरुत्तरतोऽग्रभागे चाङ्गुलत्रितयोनपञ्चदशहस्तैरुच्छ्रितयान्तर्गतसोपानया शङ्कुसंज्ञिकया भित्त्या विशिष्टं पूर्वपश्चिमभागयोः प्रत्येकमेकैकेन वृत्तपरिधिचतुर्थांशाभ्यधिकदैर्घ्येण किंचिदूनकर–चतुष्टयविस्तारेण सार्धनवाङ्गुलपिण्डेन शङ्कुपालिस्थितकेन्द्रेण षड्ढस्तपरिमितान्तर्व्यासार्धेन पाषाणमयचापेन सहितं चान्यदेकं यन्त्रसम्राडाख्यं महद्यन्त्रम्। यत्र प्रतिचापमुभयतः पालौ वृत्तचतुर्थांशः समैः पञ्चदशभिर्घटीविभागैरङ्कितः। सोऽप्येकैको विभागस्तुल्यैः किंचिदूनाङ्गुलत्रयायामैः षड्भिर्विभागैश्चिह्नितोऽस्ति। शङ्कुपालौ च प्रतिचापपालिकेन्द्रस्थानमेकैकं लघु लोहमयवलयं वर्त्तते।

अस्मिंश्च यन्त्रे दिवा चापपालौ शङ्कुमूलात् तत्पालिच्छायां यावद्यावन्तो घटीविभागास्तावत्यो नतघटिकाः शङ्कोः पाश्चात्यभागे छायापाते मध्याह्नात् पूर्वं पौरस्त्ये च ततोऽनन्तरमवगम्याः। एतच्छायापातस्थानस्य समीपतः सम्यगवलोकनाय प्रतिचापमुभयतः प्रास्तरा आरोहणमार्गा निर्मिताः सन्ति; किन्त्वत्रेदानीमुक्तचापयोः स्वाग्रभागे भारातिशयेन वास्तवस्थानादीषन्नमितत्वादत्रत्यच्छायातः कालज्ञानं किंचित् स्थूलं भवति।

एवमत्रार्कात् पतिता शङ्कुपालिच्छाया यद्वद्व्यक्तमवलोक्यते न तद्वद्धिमांशोः स्पष्टा भवति। भौमादिग्रहनक्षत्रेभ्यस्तु छायैव नोत्पद्यत इत्यस्माद्यन्त्रात् कथं तेषां नतकालावगमः स्यादित्येतदर्थमुच्यते।

अत्यन्तमृज्वीं धातुमयीं सूक्ष्मां नलिकां निर्माय तस्या एकमग्रं चापपालावपरं च शङ्कुपालौ तथा न्यसेद्यथा यस्य ग्रहस्य नक्षत्रस्य वा नतकालो ज्ञातव्यः स चापाधरपालिगतया दृष्ट्या नलिकासुषिरे दृश्येत। तथा च नलिकासक्तचापपालिस्थानान्नतकालावगमः स्फुटः स्याच्छङ्कुपालौ च यत्र नलिकासंगस्तस्मात् स्थानात् तच्चापपालिकेन्द्रं यावत् तस्य ग्रहस्य नक्षत्रस्य वा क्रान्तेः स्पर्शरेखा स्यात्। एवमस्माद्यन्त्रात् सूर्यादिग्रहाणां नक्षत्राणां च नतकाला अपमाश्च सम्यगवगन्तुं शक्यन्ते। नक्षत्रस्य विषुवकालोऽप्यस्मादवगम्यते। स चैवम्।

अस्तं जिगमिषोर्भास्करस्य नतकालं विज्ञाय ततो यावता कालेनावगन्तव्यविषुवकालं नक्षत्रमाकाशे सम्यगवलोक्येत, तावान् घटीयन्त्रेणावगम्यः। तस्यार्कनतकालस्य च योगस्तात्कालिकोऽहर्पतेर्नतकालो भवति। स च भास्वतस्तात्कालिकेन विषुवकालेन युक्तो दशमलग्नस्य विषुवकालो जायते। सोऽपि तस्य नक्षत्रस्य तत्कालेऽवगतेन नतकालेन प्रागपरकपालक्रमेण युतोनितस्तन्नक्षत्रविषुवकालो भवति।

अस्मिन्नपि यन्त्रे शङ्कोः पूर्वपार्श्वेऽन्यदेकं भित्तियन्त्रं पूर्वोक्तवदेव विरचितमास्ते; किन्त्वत्र कीलयोर्विप्रकर्षोऽङ्गुलद्वयोनसप्तकरमितोऽस्ति।

अस्माच्च यन्त्रात् पूर्वस्यां दिशि प्रास्तरमेकं नाडीमण्डलाभिधं यन्त्रं विषुवद्वृत्तक्षेत्रे वर्तते। यस्योत्तरपार्श्वेऽङ्गुलद्वयाधिककरत्रयव्यासमूर्ध्वाधरतिर्यग् रेखाभ्यां विहिततुल्यचतुर्विभागं प्रतिपदं नवत्या भागैरङ्कितं केन्द्रमध्यस्थध्रुवाभिमुखलोहकीलं वृत्तं कृतमस्ति। तस्य च कीलस्य छायया सौम्यगोले स्थितस्य रवेर्नक्षत्रस्य वा नतकालो ज्ञायते। एतद्यन्त्रदक्षिणपार्श्वमपि याम्यगोलस्थस्य भस्य भास्वतो वा नतकालावगमाय त्रयोदशाङ्गुलाधिकैकहस्तव्यासेन पूर्ववदूर्ध्वाधरतिर्यग् रेखाभ्यां भांशैश्चाङ्कितेन मण्डलेन मण्डितं वर्त्तते।

अस्य च प्राग्भागे यन्त्रसम्राडाकारमेवान्यल्लघु यन्त्रं दैर्घ्ये सप्तदशाङ्गुलोत्तरषड्ढस्तमितेन विंशत्यङ्गुलविस्तारेण याम्यभागे सत्र्यंशकराभ्यां सौम्ये च सार्धपञ्चहस्तैरुच्छ्रितेन शङ्कुना विशिष्टमङ्गुलचतुष्टयाधिकैकहस्तविस्ताराभ्यां पञ्चाङ्गुलपिण्डाभ्यां सत्र्यंशहस्तद्वयविष्कम्भार्धबाह्यपालिभ्यां चापाभ्यां सहितं च वर्त्तते।

अस्ति चास्य यन्त्रस्य निकट एव भित्तिद्वयमध्यवर्ति लोहमयं चलमण्डलं बाह्यपालौ पित्तलपत्रेणावृतं ध्रुवाभिमुखव्यासकमङ्गुलत्रयविस्तारमर्धाङ्गुलपिण्डं पार्श्वयोर्भांशैः प्रत्यंशं तुल्यैश्चतुर्भिर्विभागैश्चाङ्कितं केन्द्रस्थकीले प्रोतयाङ्गुलत्रयविस्तारया मध्यचिह्नितसूत्रया पित्तलपट्या विशिष्टं चक्रयन्त्रं नाम।

अस्माच्च यन्त्रात् खेटस्य भस्य वा क्रान्तेरवगमाय चक्रं तन्मध्यगतपट्टीं च तथा चालयेद्यथा यस्य क्रान्तिर्ज्ञातुमिष्यते तत् पट्ट्यधोगतया दृष्ट्या विलोकितं सत् पट्टीमध्यगतसूत्रे दृश्येत। तथा चास्य ध्रुवाभिमुखव्यासे योऽन्यो लम्बरूपो व्यासः स्यात्, तस्य पट्ट्याश्च मध्ये यावन्तः परिधावंशास्तावन्तस्तस्य खेटस्य नक्षत्रस्य वा क्रान्त्यंशा वेदितव्याः।

अत्रैव यन्त्रे ग्रहनक्षत्राणां नतकालाद्यवगमायाधारवृत्तादीन्यन्यान्यपि वलयान्यासन्। परमिदानीं तानि नष्टानीति भाति। या चात्र पट्टी वर्तते, तयेदानीं वक्रत्वं गतया प्रोक्तवत् क्रान्तिज्ञानं न भवति।

अस्ति चास्माद्यन्त्रात् प्राच्यां दिशि विपुलं दिगंशयन्त्रम्। यन्मध्यगतो वृत्ताकारो दशाङ्गुलोत्तरहस्तद्वयव्यासः पादोनहस्तत्रयोत्सेधः स्वकेन्द्रस्थाननिखातसरन्ध्राग्रकीलः स्तम्भः स्वस्मात् चतुरङ्गुलोनकरपञ्चकान्तरे वर्तमानया स्तम्भतुल्योच्छ्राययया रूपहस्तमितविस्तारया भित्त्या वृतस्तद्भित्तेरपि किंचिदधिकहस्तद्वयान्तरे बहिर्भागे स्थितयोच्छ्राये पूर्वभित्तेर्द्विगुणया सत्र्यंशैकहस्तविस्तारयापरभित्त्या चावेष्टितोऽस्ति। अनयोश्च भित्त्योः प्रत्येकमुपरितनभागो दिग्भिर्भांशैश्चाङ्कितो वर्तते। तस्या बाह्यभित्तेश्चोपरि चतुर्दिक्षु चत्वारो लोहकीला निखाताः सन्ति।

एवंविधमिदं महायन्त्रं दिगंशज्ञानार्थमुपयुज्यते। तथा हि— बाह्यभित्तेरुपरि रोपितयोः पूर्वपश्चिमकीलयोर्बद्धस्य सूत्रस्य तथाविधयोर्दक्षिणोदक्कीलयोर्बद्धेन सूत्रेण सह संपातो मध्यस्तम्भकेन्द्रस्योपरितनदेश एव वर्तते। ततस्तृतीयस्य प्रगुणस्य सूत्रस्यैकमग्रं स्तम्भकेन्द्रे दृढं बध्वान्यदग्रं बाह्यभित्तिपालौ नीत्वा तथा चालयेद्यथा यस्य ग्रहस्य दिगंशा वेद्यास्तस्मिन् मध्यभित्तिबाह्यपालिगतदृष्ट्या विलोक्यमाने स ग्रहः प्रोक्तसूत्रद्वयसंपातश्च तृतीयसूत्रगतौ स्याताम्। तथा च बाह्यभित्तिपालौ प्राक्चिह्नात् पश्चिमचिह्नाद्वा तृतीयसूत्रपर्यन्तं यावन्तोंऽशास्तावन्तस्तस्य ग्रहस्य दिगंशा भवन्ति।

एवमुक्तेषु यन्त्रेषु विभागचिह्नानि प्रायो लोपमगमन्। क्वचिद्यन्त्राण्यप्येकदेशे भग्नतां नतिं चाप्नुवन्।

*इत्थं संक्षेपतो मानमन्दिरान्तरवर्तिनाम्।*
*यन्त्राणां वर्णितानीह स्वरूपाणि फलानि च॥*

**॥इति शिवम्॥**

# कुमारसम्भवोत्तरखण्डवर्णनम्[1]

*श्रीविट्ठलशास्त्री*
*सांख्यशास्त्राचार्यः*
*काशीस्थराजकीयपाठालये*

श्रीमद्भारतवर्षीयकवीन्द्रः कालिदासोऽनतिप्रौढे वयसि खण्डकाव्यं षड्ऋतुसंहारं महाकाव्यं कुमारसम्भवं नाटकं मालविकाग्निमित्रमित्येतानि निबबन्ध। ततः प्रौढे बुद्धिप्रतिभाद्यतिशयवति वयसि खण्डकाव्यं मेघदूतं महाकाव्यं रघुवंशं नाटकं शाकुन्तलं जगतो भूषणभूतं प्रकाशयाम्बभूव। अथ परिणामोन्मुखवयाः स एव खण्डकाव्यं राक्षसकाव्यं महाकाव्यं नलोदयं नाटकं विक्रमोर्वशीयं रसवन्त्यपि कष्टग्राह्यरसानि निर्ममे।

तेषु च काव्येषु मध्ये कुमारसम्भवं सप्तमसर्गावध्येव व्याख्यानाध्ययनाध्यापनकर्मसु प्ररूढं न ततः परम्। तत्र कारणं साहित्यशास्त्राचार्यैर्मम्मटादिभिः काव्ये दिव्यप्रकृतीनां सम्भोगवर्णनस्यानौचित्यात् प्रतिषेधकरणम्।

एवं स्थिते कालेन तद् विलोपं गन्तुं प्रवृत्तं तदा चैकं पुस्तकं कलिकातानगरे उपलब्धमपरं च वाराणस्यां तयोश्च वाराणसीस्थपुस्तकवर्तिनः पाठा यत्र शुद्धाः सन्ति, तत्र त एव परिपालनार्हाः। कलिकातापुस्तकं तु तत्र संशयोऽशुद्धिर्वा तत्र दर्शनमर्हति। अथैते सप्तैव सर्गाः कालिदासेन प्रणीता नेतरे दशेति ये वदन्ति, तान्प्रति किञ्चिदुच्यते।

तथा हि— अष्टमसर्गस्थः षष्ठः श्लोकः सरस्वतीकण्ठाभरणव्याख्यायामुदाहृतोऽस्ति तद्यथा। यदि न वक्ष्यामि तदा ग्राम्यामथ वक्ष्यामि तदा धृष्टामाकलयिष्यतीति जनन्त्या द्वयमुत्तरमौचित्यापन्नं स्यात्। शिरःकम्प एकाक्षरं च। तत्राद्यः कालिदासेन प्रयुक्तः। मूर्धकम्पमयमुत्तरं ददाविति।

अथाष्टमसर्गात् परो यो ग्रन्थः, सोऽपि कालिदासेनैव प्रणीत इत्यत्र हेतुः प्रदर्श्यते। तथा हि, प्रथमे वयस्यारब्धं कुमारसम्भवनामाङ्कितं काव्यं कुमारोत्पत्तिमवर्णयित्वैव प्रेक्षावत्तमोऽप्युन्मत्त इवोत्सृजेदिति न सम्भाव्यते। यदा तु कुमारोत्पत्तिं दशमे सर्गे वर्णयामास, तदा तत्प्रयोजनतया सप्तमसर्गाभ्यन्तर एवोपन्यस्तं तारकासुरविजयं सप्तभिः सर्गैरुपन्यस्तवानिति।

---

१. पं. १, २ (जुलाई २, १८६६) ११।

किञ्च, कुमारसम्भवे ये श्लोकाः कालिदासेन सप्तमे सर्गे विवाहागतस्य हरस्य दर्शनायोत्सुकानां पौरवनितानामवस्थावर्णनाय विवाहक्रियावर्णनाय च विरचितास्त एव रघुवंशे सप्तमे सर्गेऽजस्य तादृशे प्रसङ्गे तयैवानुपूर्व्या प्रकरणानुरोधिविकारमात्रेण भिन्नयोपन्यस्ताः। तथा कुमारसम्भवे षोडशे सर्गेऽनुष्टुप्छन्दसा निबद्धे ये येऽर्था देवासुरयुद्धवर्णनप्रसङ्ग उपन्यस्तास्त एवाजस्य युद्धप्रस्तावे रघुवंशे सप्तमे सर्ग उपजातिच्छन्दसा तच्छन्दोनिर्वहणमात्रोपयोगिना विकारेणोपदर्शिताः। एवं कुमारसम्भवस्य द्वितीयतृतीयषष्ठदशमसर्गेषु स्थितान्यन्यान्यपि पद्यानि प्रस्तावमात्रोपयोगिविकृतिमन्ति रघुवंशस्य दशमषोडशपञ्चदश–सर्गेषु दृश्यन्त इति सम्भाव्यते सप्तसर्गमितस्य कुमारसम्भवस्यैकोनविंशतिसर्गपरिमाणेन रघुवंशेन समानकर्तृकत्वमित्यलं बहुनेति शम्।

■

# कुमारसम्भवोत्तरखण्डोपसंहरणम्[1]

*श्रीविट्ठलशास्त्री*
*सांख्यशास्त्राचार्यः*
*काशीस्थराजकीयपाठालये*

तदित्थं द्वितीयेऽङ्के प्रक्रान्तं कुमारसम्भवं काव्यं काशीविद्यासुधानिधेर्नवमेऽङ्के पर्याप्तिं गतं तत्र च प्रतिसर्गं द्वित्राणि पद्यानि यद्यप्यलग्नकानि सन्ति, तथापि यन्मूलपुस्तकमादायैत-न्मुद्रितं तस्यातिजीर्णतया तन्मूलभूतस्य तन्मूलकस्य तत्सजातीयपाठवतो वा पुस्तकान्तरस्या-लब्धत्वाल्लब्धानामपि भिन्नपाठानां पुस्तकानां सन्दिग्धस्थलनिर्णये साहाय्यमगतवतां पाठान्तरवैचित्र्यप्रदर्शनोपयोगित्वात् तानि पद्यानि तादृशवर्णानुपूर्वीमन्त्येवोपन्यस्तानि येन नवीननिबन्धदर्शनरसिकास्तेषु ससंशयता जिज्ञासवो भूत्वा तदर्थप्रकाशनप्रयत्नफलप्राप्त्या विचारकमण्डलीं तोषयेयुः।

पुस्तकान्तरलब्धपाठान्तराणां मुद्राप्रमादशोधकानवधानमूलकाशुद्धानां च परिगणनाय प्रकरणान्तरं नेह विरचितं विचारकजनानां पुरतः प्रकाशनीयस्य विषयवैचित्र्यस्याभावात् तद्द-र्शने कालक्षेपातिरिक्तफललाभस्यासम्भावितत्वात्।

यत्पुनः पञ्चमेऽङ्के केनापि कुमारसम्भवरघुवंशयोः शिशुप्रौढदशापन्नैककविविरचित-त्वसम्भावनाहेतून् विचारयितुमसमर्थेन गौडेनोपन्यस्तम्—

(१) यावत्पर्यन्तं कुमारस्य सम्भवस्तावत्पर्यन्तमेव कुमारसम्भवाख्यं काव्यं ज्ञेयं सप्तम-सर्गान्तम्, न तु महादेवक्रीडाकुमारोत्पत्तितारकासुरविजयान्तं सप्तदशसर्गान्तम्।

(२) साहित्यग्रन्थेष्वपि कुत्रापि प्रकाशादिषु तदुदाहरणं न।

(३) क्व कालिदासालङ्कारादिच्छाया क्व चाष्टमसर्गादिरचना।

(४) यदि तारकासुरविजयान्तं तत् काव्यं भवेत्, तदा शिशुपालवधवत् तारकवधाख्यां लभेत।

(५) तथा मल्लिनाथेनापि सप्तमसर्गान्तमेव व्याख्यातमस्तीति ततः परस्यार्वाचीनरचितत्वं स्पष्टम्।

(६) सप्तमसर्गान्तरचना व्याकरणव्युत्पन्नाऽन्वितवाक्यवती यथोचितवर्णसंघटनावती चेति सहृदयसंवेद्यमेतत्।

---

१. पं. १, ९ (फरवरी १, १८६७) १२८-१३०; १, १० (मार्च १, १८६७) १४१-१४२।

**तत्रोच्यते—**

(१) उपक्रमस्तावदभ्याससहितस्तस्यार्थस्योपसंहारे बीजं यदि तावद् वारंवारमुपक्रान्तोऽर्थो नोपसंह्रियेत कथंकारं तद् वचनं प्रेक्षावन्तः शृणुयुः कथं वा निरुपसंहारादुपक्रमविरुद्धोपसंहाराद्वा वचसो निराकांक्षप्रतिपत्तेराशापि। द्वितीयो हि सर्गः कुमारसम्भवस्योपक्रमग्रन्थः। तथा हि देवानां चतुर्मुखेन सह संवादमुखेन कविनोपक्रान्तम्—

*तस्मिन् विप्रकृताः काले तारकेण दिवौकसः।*
*तुरासाहं पुरोधाय धाम स्वायम्भुवं ययुः ॥१ ॥*
*एवं यदात्थ भगवन्नामृष्टं नः परैः पदम्।*
*प्रत्येकं विनियुक्तात्मा कथं न ज्ञास्यसि प्रभो ॥३१ ॥*
*त्वया दत्तवरोदीर्णस्तारकाख्यो महासुरः।*
*उपप्लवाय लोकानां धूमकेतुरिवोत्थितः ॥३३ ॥*
*तदिच्छामो विभो स्रष्टुं सेनान्यं तस्य शान्तये।*
*कर्मबन्धच्छिदं धर्मं भवस्येव मुमुक्षवः ॥५२ ॥*
*गोप्तारं सुरसैन्यानां यं पुरस्कृत्य गोत्रभित्।*
*प्रत्यानेष्यति शत्रुभ्यो बन्दीमिव जयश्रियम् ॥५३ ॥*
*सम्पत्स्यते वः कामोऽयं कालः कश्चित् प्रतीक्ष्यताम्।*
*न त्वस्य सिद्धौ यास्यामि सर्गव्यापारमात्मना ॥५५ ॥*
*संयुगे सांयुगीनं तमुद्यन्तं प्रसहेत कः।*
*अंशादृते निषिक्तस्य नीललोहितरेतसः ॥५८ ॥*
*तस्यात्मा शितिकण्ठस्य सैनापत्यमुपेत्य वः।*
*मोक्ष्यते सुरबन्दीनां वेणीं वीर्यविभूतिभिः ॥६२ ॥*
*उमारूपेण ते यूयं संयमस्तिमितं मनः।*
*शम्भोर्यतध्वमाक्रष्टुमयस्कान्तेन लोहवत् ॥६३ ॥*

अनेन श्लोकनवकेन चरमप्रयोजनतया तारकवधस्तदुपायतया गोत्रभित्पुरस्करणीय-सुरविजयश्रीप्रत्यानयनक्षमदेवसैन्यगोपकसेनान्युत्पत्तिस्तस्या अप्युपायतया हिमाचल-सुताकरणकसमाधिस्थशम्भुमनोवशीकरणमुपक्रान्तमिति स्पष्टतरं प्रतीयते। एवंस्थिते

यादृशेन साध्यसाधनभावेन ये पदार्था उपक्रान्तास्तेषां तेन क्रमेणोपसंहारो न्याय्यवचनशीलानामुन्मत्तजनव्यावृत्तो विशेषः। तदनुरूपमेव च कालिदासेनाप्रौढेनापि सताऽष्टमसर्गसमाप्तिं यावदुमासाधनकशम्भुमनोवशीकरणं ततः सर्गत्रयेण समहोत्सवकुमारसम्भूतिं ततः परेण सर्गद्वयेन कुमारस्य सैनापत्यप्राप्तिमुपसंहृत्य चरमेण सर्गचतुष्टयेन तारकवध उपसंहृत इति न्याय्यवचोरचनाविदग्धेन विदग्धतानुसार्याचरितम्। अतः पूर्वोक्तार्थविधानिनां सहृदयानां कथं सप्तमसर्ग एव य उपक्रान्तार्थत्रयमध्ये कस्याप्येकस्योपसंहारस्थानतां नानुभवति, स समग्रकाव्य- स्योपसंहारस्थानं भवतीत्येषोऽर्थो हृदयं स्प्रष्टुमर्हतीति।

(२) काव्यप्रकाशे तावत् प्रदर्शितरीत्या सप्तदशसर्गात्मकतया सिद्धात् कुमारसम्भवाद् बहूनि पद्यान्युदाहृतानि दृश्यन्ते। यदि चाष्टमसर्गप्रभृतेर्ग्रन्थादुद्धृतं किमपि प्रकाशे न दृश्यतेऽतस्तस्य कालिदासप्रणीतत्वे संशय इति, तर्हि किं द्वितीयसर्गस्थं पद्यं कस्मिंश्चित् साहित्यग्रन्थे दृष्टं येन तस्य कालिदासकृतत्वाश्वासः। अपि च काव्यप्रकाशग्रन्थस्याप्रमादया निराग्रहया दृशा निरीक्षणे स्फुटमेतत् प्रतीयते यदष्टमसर्गादिर्ग्रन्थः कुमारसम्भवघटकतया मम्मटाचार्यस्याभिमत इति। तथा हि, काव्यप्रकाशे सप्तमोल्लासशेषे मम्मटः— "तत्र रतिहासशोकाद्भुतान्यदिव्योत्तमप्रकृतिवद्दिव्येष्वपि; किन्तु रतिः सम्भोगशृङ्गाररूपोत्तमदेवताविषया न वर्णनीया। तद्वर्णनं हि पित्रोः सम्भोगवर्णनमिवात्यन्तमनुचितम्।

*क्रोधं प्रभो संहर संहरेति*
*यावद् गिरः खे मरुतां चरन्ति।*
*तावत् स वह्निः शिवनेत्रजन्मा*
*भस्मावशेषं मदनं चकार॥*

इत्युक्तवद्भ्रूकुट्यादिविकारवर्जितः सद्यः फलदः क्रोधः स्वर्गपातालगमनगगनसमुद्रोल्लंघनाद्युत्साहश्च दिव्येष्वेव"। अत्र कुमारसम्भवस्याष्टमनवमसर्गौ बुद्धिस्थीकृत्य सम्भोगवर्णनप्रतिषेधः। तृतीयपञ्चमौ बुद्धिविषयीकृत्य विप्रलम्भस्य चतुर्थमभिप्रेत्य शोकस्य सप्तमनवमसर्गान्तौ हासस्य सप्तमस्य त्रिंशत्प्रभृतिश्लोकानद्भुतस्य स्वर्गगमनस्य त्रयोदशं गगनोल्लंघनस्य चाष्टमं बुद्धिस्थीकृत्य वर्णनाभ्यनुज्ञानमाचार्येण कृतमन्यथा क्वान्यत्रोत्तमप्रकृतीनां सम्भोगवर्णनोदाहरणं निरुदाहरणश्च कथं प्रतिषेधोऽपि।

(३) कालिदासः खलु शब्दालङ्कारेष्वनुप्रासमर्थालङ्कारेषु चोपमार्थान्तरन्यासौ प्रायेण प्रयुङ्क्ते, तेषां च प्रतिश्लोकं सत्त्वं काव्यस्योत्कर्षे न प्रयोजकमपि तु वृत्तस्य चमत्कारहेतुषु प्रदेशेषु। तेन हि समस्तस्य काव्यस्य शोभा सम्भवति। ते चोक्ता अलंकारा अष्टमसर्गप्रभृतावुत्तरग्रन्थेऽपि प्रतिसर्गं वृत्तप्रदेशेषु पूर्वग्रन्थादविशेषेणैवोपलभ्यन्ते तदेतदपि तस्य ग्रन्थस्यापेक्षाबुद्धिपूर्वकदर्शनं विना दुर्ज्ञेयम्, यतोऽलसाः श्रमद्वेषिणो जना विरलप्रचारतया

सम्भवल्लेखकप्रमादकीटोपघाततैलजलसम्पर्कजराभिभवादिकृताशुद्धबाहुल्यसंवलितानि पुस्तकान्यवलोकनमात्रेण तिरस्कुर्वन्तस्तान्येवाशुद्धानि ग्रन्थकारदूषणानि मत्वा ग्रन्थकाराने-वोपालभन्ते न यदि ते प्रसिद्धनामानः स्युः। तेषां प्रसिद्धत्वे च स ग्रन्थो ग्रन्थांशो वा तेन कविना न कृत इतिं वदन्तो या जातिर्या वा व्यक्तिः स्वस्य निकृष्टत्वेनाभिमता स्यात्, तज्जातीयेन केनापि तया वा व्यक्त्या विरचितोऽयं ग्रन्थ उपेक्षामर्हतीति प्रसिद्धिं कृत्वा तस्य ग्रन्थस्य प्रचारविरलतायाः साहाय्यं कुर्वन्तः सन्तुष्यन्ति।

(४) अस्य काव्यस्य तारकवधमिति नाम कविना न कृतं कुमारसम्भव इति तु कृतमिति नामकरणविरोधादुत्तरग्रन्थो न कालिदासप्रणीत इति शङ्का न विचारसहा, सप्तमसर्गान्तेऽपि कुमारोत्पत्तेरवर्णितत्वेन नामकरणविरोधस्य स्पष्टदृश्यत्वात्। वृत्तनाम्ना काव्यमिति पक्षे सर्वेषां वृत्तानां न काव्यनामकरत्वमतिप्रसङ्गात्; किन्तु यद् वृत्तं कवेः प्राधान्येनाभिमतं काव्यस्य व्यापकं तदेव काव्यनामकरमित्थं च कुमारोत्पत्तेरेवात्रत्यैकादशसर्गरूपमहाप्रदेशव्यापितया तेनैव काव्यव्यपदेशः, प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात्, तन्मूलकत्वादेव च वृत्तनाम्ना काव्यमित्युक्तेः।

(५) मल्लिनाथेन सप्तमसर्गान्तस्य व्याख्यानात् ततोऽधिकं न कालिदासकृतमिति वचनं तूपहासास्पदं मल्लिनाथो हि मम्मटाचार्यादर्वाचीन इति तेन कृतामुत्तरग्रन्थस्य निन्दां श्रद्दधानः श्रद्धापरवशानां लोकानां निन्दातो बिभ्यन्न तं व्याख्यातवान्। नहि तेनास्य काव्यस्य सप्तमसर्गान्तत्वं कण्ठरवेणोक्तम्। उक्तत्वे वा पूर्वोक्ते सप्तमसर्गान्तत्वबाधके तस्यापि निरुत्त-रत्वप्रसङ्गोऽस्त्येव। किं मल्लिनाथेन शिशुपालवधं व्याख्यातवता चरमौ द्वौ श्लोकौ कवि-वंशवर्णनपञ्चश्लोकी च न व्याख्याता न दृष्टा येन तदीयव्याख्यानपरिसमाप्तिर्ग्रन्थसमाप्ति-साधकतया मता स्यात्। अमङ्गलोत्कीर्तनात् स्पष्टार्थत्वाच्च न व्याख्यातं तदिति चेदश्लीलार्थत्वस्य साहित्याचार्यैः प्रदर्शितत्वेन स्फुटार्थत्वेन चाव्याख्यानं प्रकृतेऽपि सम्भवत्येव।

(६) अष्टमप्रभृतिग्रन्थेऽपि रसानुसारिंणी वर्णघटना दृश्यत एव। वाक्यान्यप्यनन्विता-र्थानि क्वापि न दृष्टानीति क्वचिद् व्याकरणविरुद्धानि कतिपयानि पदान्यवशिष्यन्ते, तत्राधु-निकानां व्याकरणाननुसन्धानमपि मूलं यथाऽत्र देववाची वृन्दारशब्दः प्रयुक्तो व्याकरणे पुनर्वृन्दशब्दादारकन्प्रत्ययेन व्युत्पादितः कोशे चापि तथैव पठित इति; परन्तु यद् व्याकरणं वृन्दशब्दादारकन्प्रत्ययं विदधाति, तदेव शृङ्गशब्दादपि तमेव प्रत्ययं शास्ति। एवं स्थितेऽपि कयाचिद् व्युत्पत्त्या रसविशेषवाची शृङ्गारशब्दोऽपि साधुः साहित्यशास्त्रे प्ररूढो यथा तथैव वृन्दारशब्दोऽपीति न तावता कालिदासकृतत्वव्यतिरेकोऽस्य शक्यशङ्कः। अपि च यदि भारवि-प्रभृतीनां भट्टिमाघादीनां चापशब्दप्रयोगः स्पष्टदृष्टो वैयाकरणैर्निरंकुशाः कवय इत्यभिधा-योपेक्षितो न तु तस्य कवेरेषा कृतिरेव न भवतीत्यपलपितस्तदाऽनतिप्रौढकालिदासविर-

चितेऽपि यदि क्वचित् किमप्यशुद्धं दृश्यते, तर्हि तावतैव कालिदासकृतमेतन्न भवतीत्यपलापोऽपक्षपातिनां विदुषामनुचित एव ।

एवं तावत् पूर्वोपन्यस्ता अष्टमसर्गादिकुमारसम्भवग्रन्थस्य कालिदासकृतत्वव्यतिरेकशङ्काहेतवो निराकृताः, अतो विद्यारसिकाः पण्डितजनाश्चिराभ्यस्तां केवललोकप्रवादागतां तद्ग्रन्थपुरोभागितां परित्यज्य काशीविद्यासुधानिधेर्द्वितीयाद्यङ्काष्टकेन प्रकाशितं कुमारसम्भवोत्तरखण्डं परिशीलयन्तु प्रकाशयन्तु च तत्रत्यानि लेखकशोधकमुद्राक्षरयोजकादिजनानवधानमूलान्यशुद्धानि मूलपुस्तकान्तरान्वेषणप्राप्तानि तत्स्थानीयशुद्धानि च लिखित्वा श्रीमतो वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठालयाध्यक्षस्य समीपे प्रेषयन्तु, येन शुद्धाशुद्धप्रकाशनद्वारा स ग्रन्थः सतां श्रवणयोग्यः स्यात् । परित्याज्या चैषा सद्भिर्दोषैकदृष्टिः । तदुक्तम्—

*न चात्रातीव कर्तव्यं दोषदृष्टिपरं मनः ।*
*दोषो ह्यविद्यमानोऽपि तद्दृष्टीनां प्रकाशते ॥१ ॥*

तदेवं तस्य ग्रन्थस्य कालिदासकृतत्वव्यतिरेकनिश्चये कारणाभावाद् रघुवंशरचनया सह तुलने तेनैव कविना नातिप्रौढदशापन्नेन विरचितत्वस्य सम्भावनायां भूयो धर्मदर्शनरूपकारणसत्त्वात् तयोः समानकर्तृकत्वं सम्भाव्यत इति सम्यगुक्तम् । तथा हि कुमारसम्भवे द्वितीयसर्गे देवकृतब्रह्मस्तुतौ—

*नमस्त्रिमूर्तये तुभ्यं प्राक् सृष्टेः केवलात्मने ।*
*गुणत्रयविभागाय पश्चाद् भेदमुपेयुषे ॥४ ॥*

*तिसृभिस्त्वमवस्थाभिर्महिमानमुदीरयन् ।*
*प्रलयस्थितिसर्गाणामेकः कारणतां गतः ॥६ ॥*

*ब्रह्मत्वे सृजते लोकान् विष्णुत्वे पालयत्यपि ।*
*रुद्रत्वे संहरत्येवं तिस्रोऽवस्थाः स्वयम्भुवः ॥७ ॥*

*जगद्योनिरयोनिस्त्वं जगदन्तोऽप्यनन्तकः ।*
*जगदादिरनादिस्त्वं जगदीशोऽप्यनीश्वरः ॥८ ॥*

*इति तेभ्यः स्तुतीः श्रुत्वा यथार्थहृदयङ्गमाः ।*
*प्रसादाभिमुखो वेधाः प्रत्युवाच दिवौकसः ॥१७ ॥*

*पुराणस्य कवेस्तस्य चतुर्मुखसमीरिता ।*
*प्रवृत्तिरासीच्छब्दानां चरितार्था चतुष्टयी ॥१८ ॥*

रघुवंशे तु दशमे सर्गे या देवकृता विष्णोः स्तुतिः, सा समग्रैव कुमारसम्भवप्रणेतुर्बाल-भावं स्वप्रणेतुश्चातिप्रौढभावं स्फुटमेव दर्शयति; परन्तु ये श्लोका उभयत्रार्थतः शब्दतश्च तुल्यास्तत्रातिस्पष्टं वैलक्षण्यं दृश्यत इति रघुवंशस्था उक्तश्लोकतुल्याः श्लोका उपन्यस्यन्ते—

*नमो विश्वसृजे पूर्वं विश्वं तदनु बिभ्रते ।*
*अथ विश्वस्य संहर्त्रे तुभ्यं त्रेधास्थितात्मने ॥१६ ॥*
*सर्वज्ञस्त्वमविज्ञातः सर्वयोनिस्त्वमात्मभूः ।*
*सर्वप्रभुरनीशस्त्वमेकस्त्वं सर्वरूपभाक् ॥२० ॥*
*इति प्रसादयामासुस्ते सुरास्तमधोक्षजम् ।*
*भूतार्थव्याहृतिः सा हि न स्तुतिः परमेष्ठिनः ॥३३ ॥*
*पुराणस्य कवेस्तस्य वर्णस्थानसमीरिता ।*
*बभूव कृतसंस्कारा चरितार्थैव भारती ॥३६ ॥*

अस्मिन् प्रकरणे यावदन्तरमुभयोः काव्ययोस्तावदेव युद्धवर्णनप्रसङ्गे; तथा हि कुमार--सम्भवे षोडशे सर्गे देवासुरद्वन्द्वप्रधानवर्णने—

*पत्तिः पत्तिमभीयाय रणाय रथिनं रथी ।*
*तुरंगस्थं तुरंगस्थो दन्तिस्थं दन्तिनि स्थितः ॥२ ॥*
*न रथी रथिनं भूयः प्राहरच्छस्त्रमूर्च्छितम् ।*
*प्रत्याश्वसन्तं मत्वैनं नागाद् युद्धप्रलोभतः ॥४५ ॥*
*अन्योन्यं रथिनौ कौचिद्गतप्राणौ दिवं गतौ ।*
*एकामप्सरसं प्राप्य युयुधाते वरायुधौ ॥४६ ॥*
*मिथोऽर्धचन्द्रनिर्लूनमूर्द्धानौ रूषितौ रुषा ।*
*खचरौ भुवि नृत्यन्तौ स्वकबन्धावपश्यताम् ॥४७ ॥*

रघुवंशे तु सप्तमे सर्गेऽजस्य परेषां च द्वन्द्वयुद्धवर्णने—

*पत्तिः पदातिं रथिनं रथेशस्तुरंगसादी तुरगाधिरूढम् ।*
*यन्ता गजस्याभ्यपतद् गजस्थं तुल्यप्रतिद्वन्द्वि बभूव युद्धम् ॥३७ ॥*
*पूर्वं प्रहर्ता न जघान भूयः प्रतिप्रहाराक्षममश्वसादी ।*
*तुरंगमस्कन्धनिषक्तदेहं प्रत्याश्वसन्तं रिपुमाचकांक्ष ॥४७ ॥*

*परस्परेण क्षतयोः प्रहर्त्रोरुत्क्रान्तवाय्वोः समकालमेव ।*
*अमर्त्यभावेऽपि कयोश्चिदासीदेकाप्सरःप्रार्थितयोर्विवादः ॥५३ ॥*

*कश्चिद् द्विषत्खड्गहृतोत्तमाङ्गः सद्यो विमानप्रभुतामुपेत्य ।*
*वामाङ्गसंसक्तसुराङ्गनः स्वं नृत्यत् कबन्धं समरे ददर्श ॥५१ ॥*

इत्यादिरीत्याऽन्येष्वपि बहुषु स्थलेषु श्लोकानां तुलापरीक्षया कुमारसम्भवस्य सप्तदशसर्गमितस्य रघुवंशस्य चैकोनविंशतिसर्गैः प्रसिद्धस्यापि सम्प्रति धारानगरनिवासिकालिदासवंश्यानां समीपे षड्विंशतिसर्गैर्युक्ततया श्रूयमाणस्य न कर्तृभेदः; किन्तु कर्तुरवस्थाभेद एव बाहुल्येन सम्भाव्यत इत्यलं स्वतः सर्वविवेचनदक्षाणां सरलमतीनामपक्षपातिनां सहृदयानां विचारकाणां पुरतो वाग्विस्तरेणेति ।

■

## कुमारसम्भवोत्तरखण्डवर्णयितृपण्डितान् प्रति[१]

यावत्पर्यन्तं कुमारस्य संभवस्तावत्पर्यन्तमेव कुमारसंभवाख्यं काव्यं ज्ञेयम्। सप्तमसर्गान्तम्, न तु महादेवक्रीडाकुमारोत्पत्तितारकासुरविजयान्तं सप्तदशसर्गान्तम्। अष्टमसर्गतोऽधिकं यत् तत् सर्वं केनचिद्दाक्षिणात्येन कल्पितम्। साहित्यग्रन्थेष्वपि कुत्रापि प्रकाशादिषु तदुदाहरणं नेति क्व कालिदासालङ्कारादिच्छाया क्व चाष्टमसर्गादिरचना बहुधा दिग्विजयकारकमाधवाचार्येत्यभिनवकालिदासेति स्वसंज्ञामभिकथयत एव बहुधा छायास्ति। यदि तारकासुरविजयान्तं तत् काव्यं भवेत्, तदा तारकविजयेत्याख्यां तारकवधाख्यां वा शिशुपालवधवल्लभेत वृत्तान्तनाम्ना काव्यं कविनाम्ना चेति श्रव्यकाव्यलक्षणे सम्यगुक्तं साहित्यदर्पणादौ। तारकवधान्तं यदि तत् काव्यं स्यात्, तदावश्यमेव तारकवधाख्यां लभेत, कुमारसंभवमात्रं तु यावता तदुत्पत्तिसंभव इति हरविवाहान्तं सप्तमसर्गान्तमेव कुमारसंभवेत्याख्यां लब्धुमर्हतीति यावत्पर्यन्तं कुमारस्य संभवस्तावतैव तादृशी संज्ञा घटते, हरविवाहेनैव च तत्संभव इति सप्तमसर्गान्तमेव कुमारसंभवकाव्याख्या जातेति। सप्तमसर्गतोऽधिके च तादृशे हरसंभोगतारकवधादिवर्णनपर्यन्ते यदि तत् काव्यं स्यात्, तदा च तारकवधेत्याख्या शिशुपालवधवल्लभेत। संभवश्च कुमारस्य तावतैव हरविवाहेनेति तदन्तस्य कुमारसंभवेत्याख्या युक्ता घटत इति। तथैव मल्लिनाथेन तावत्पर्यन्तमेव विवृतमस्ति। मल्लिनाथात् पश्चाच्च केनाप्याधुनिकेनाष्टमसर्गतोऽधिकरचना या सा कृतेति स्पष्टमेव। तादृशव्याकरणव्युत्पन्नसप्तमसर्गान्तरचना क्व तादृशान्वितवाक्यरचना च क्व सप्तमान्ततादृशवर्णयथोचितसंघटना चेति सहृदयसंवेद्यमेतत्। अत एव चाष्टमसर्गतोऽधिकसर्गपद्यानि कुत्रापि साहित्यग्रन्थे नैवोदाहृतानि प्राचीनैः। सरस्वतीकण्ठाभरणाभिनवव्याख्यायामेकं यत् पद्यं तत्त्वन्यग्रन्थीयत्वेनापि तादृशपद्यस्य तत्रोदाहरणं स्यात्। यावत् कालिदासकाव्यव्याख्यातृमल्लिनाथेन सप्तमसर्गान्तमेव व्याख्यातं नैव ततोऽधिकस्य क्वापि चर्चा शङ्का वा तेन धृतेति। यदि कालिदासकृतं सप्तमसर्गतोऽधिकं स्यात्, तदा व्याख्यायेत ध्रुवं तेनेति। तत्समये च सप्तमसर्गतोऽधिकचर्चैव न स्थिता। मल्लिनाथपश्चा-देतावती रचनाऽऽधुनिककृतेति। तदिदं काव्यत्रयं विक्रमादित्यनवरत्नमध्यस्थकालिदासेन ज्योतिर्विदाभरणग्रन्थे लिखितमस्तीति। विक्रमशकवर्षे चैतावति गते २४ सतीति लिखितं ज्योतिर्विदाभरणे। नाटकादिनलोदयादिऋतुसंहारादिग्रन्थास्तु कृता भोजराजनवरत्नस्थकालिदासेनेति। नवरत्नपण्डितसंग्रहो विक्रमादित्यस्यापि भोजस्यापि तथाऽकबरस्यापीति। एवं वाराहादिभेदोऽपि वर्तते। संहितायां ह्ययनांशाङ्कभेदादिति। एवं कालिदासत्रयं तत्तन्महा-

---

१. पं. १, ५ (अक्टूबर १, १८६६) ६५-६६।

राजत्रयनवरत्नत्रयपण्डितजनसंकलनादिति । अकबरकालिदासकृतार्यादण्डकचण्डवृष्टिप्रयातेति काव्यप्रकाशविशेषरचनाविशेषश्चेति । एकेन कालिदासेन रचितं दृश्यं श्रव्यं रघुवंशादिकमपीति यल्लिखितं तदपि न सत्यम् । दृश्यकाव्यनाटकनाटिकादिऋतुसंहारनलोदयादिभोजकालिदासकृतिरिति ज्योतिर्विदाभरणे काव्यत्रयेति लेखेन विक्रमनवरत्नस्थकालिदासीयं काव्यत्रयं ज्योतिर्विदाभरणं चेति । भोजनवरत्नस्थकालिदासस्य दृश्यकाव्यनाटकनाटिकादिश्रव्यनलोदयादिऋतुसंहारान्तानि काव्यानि चेति । अकबरीयनवरत्नस्थकालिदासेन त्वार्याचण्डवृष्टिप्रयातदण्डकस्तवकाव्यप्रकाशविशेषभङ्गिरचनादि चेति कालिदासत्रयम् ॥शि. ॥

# सायनवादः[1]

श्रीगोविन्ददेवशास्त्री

*यः सर्वशास्त्रैः सततं विमृग्यः सदा भजन्ते खलु योगिनो यम् ।*
*यश्चास्ति पारे सकलागमानां सोऽव्याद्दयालुः परमेश्वरोऽस्मान् ॥१ ॥*

अथ ज्योतिःशास्त्रातिगहनविचारचातुरीधुरीणानामनेकगम्भीरविद्याकूपारपारदृश्वनामप्यस्पृष्टगर्वलेशानां परगुणश्रवणानन्दितमानसानां तत्त्वजिज्ञासूनां मनोरञ्जनायातिचमत्कृतिजनकं ज्योतिःशास्त्रविचारसारभूतमिमं सायनवादमेतादृग्गहनविषयविचाराक्षमोऽप्यहमासादितानेकप्रबलावष्टम्भकोऽव्याकुलं संक्षेपतो निरूपयामि । प्राचीनातिप्राज्ञभारतवर्षीयकार्तान्तिकप्रणीतग्रन्थानामवलोकनेनेदं स्पष्टमवगम्यते यदियं ज्योतिर्विद्याऽतिप्राचीनकालादस्मिन् भारते वर्षे प्रचरिताऽस्तीति । परमस्त्येतदखिलविद्वज्जनानां सुविदितं यदेतत्कालप्रसिद्धेषु प्राचीनज्योतिःशास्त्रग्रन्थेषु महदन्तरमस्ति । तच्चान्तरं ज्योतिर्विद्यायाः केवलं वेधमूलकत्वादतिसूक्ष्मयन्त्रद्वारा सततं कृतैर्वेधैरेवापाकर्तुं शक्यते । सुदीर्घकालश्चात्यगात्र कोऽप्यस्मिन् भारतवर्षेऽनवरतकृतवेधद्वारा ग्रहाणां गतीः सम्यगवलोक्यैतच्छास्त्रग्रन्थेषु कालवशाद्विसंवादग्रस्तानर्थानपानैषीत् । अतोऽतिप्राचीनज्योतिःशास्त्रग्रन्थोक्तग्रहगणितप्रकारैः साधितानि ग्रहोदयास्तग्रहणादीनि तत्तत्कालेषु न घटन्ते । पूर्वं ग्रन्थग्रथनावसर एवैतादृशो बहवो विरुद्धार्थाः प्राचीनग्रन्थेषूपनिबद्धा य इदानीं सूक्ष्मयन्त्रद्वारा कृतैर्वेधैरुपपत्त्या च तथा नोपलभ्यन्ते । ते यस्मिन्नंशे सान्तरास्तद्दर्शयितुमत्र कतिपयनवीनप्राचीनसिद्धान्तान् निदर्शयामि ।

| प्राचीनसिद्धान्ताः | नवीनसिद्धान्ताः |
|---|---|
| १) भूरियं स्थिरा सूर्यादयो ग्रहास्तामभितो भ्रमन्ति । | १) भूः स्वाक्षं परितो भ्रमन्ती सूर्यं परिक्रामति । |
| २) भूव्यासे षट्शताधिकसहस्रं १६०० योजनानि सन्ति । | २) भूव्यासे ८७० सप्तत्यधिकाष्टशतं योजनानि सन्ति । |
| ३) विधुबिम्बव्यासोऽशीत्यधिकचतुःशतं ४८० योजनानि । | ३) विधुबिम्बव्यासोऽष्टत्रिंशदधिकद्विशतं २३८ योजनानि । |
| ४) सूर्यबिम्बव्यासः ६५०० पञ्चशताधिकषट्सहस्रं योजनानि । | ४) सूर्यबिम्बव्यासः ९७००० सप्तनवतिसहस्रं योजनानि । |

१. पं. १, ३ ( अगस्त१,१८६६) ३२-३६ ।

५) भूकेन्द्रात् ५१५६६ एतन्मितयोजनान्तरे चन्द्रोऽस्ति ।

६) भूकेन्द्रादादित्य ६८९३७७ एतावद्योजनान्तरेऽस्ति ।

७) कुजादिग्रहाणां बिम्बमानानि ।

| | कलाः | विकलाः |
|---|---|---|
| कुजः | ४ | ४५ |
| बुधः | ६ | १५ |
| गुरुः | ७ | २० |
| शुक्रः | ९ | ० |
| शनिः | ५ | २० |

८) भूकेन्द्राद्यावत्यन्तरे सूर्योऽस्ति तत्षष्टिगुणान्तरे सर्वाणि नक्षत्राणि वर्तन्ते, तानि च सूर्यतेजसा प्रकाशन्ते ।

९) सर्वेषां ग्रहाणां योजनात्मिका गतिस्तुल्यैव तेषां कक्षाश्च वृत्तरूपाः ।

१०) एकस्मिन् निरयणसौरवर्षे दिनाद्यमेतावत् ३६५ दिनानि १५ घटिकाः ३० पलानि इत्यादि ।

११) चन्द्रस्य चक्रभोगकालः २७, दिनानि ७, होराः ४३ ।१९०३ ।१२ । सूर्यस्य परमा क्रान्तिः २४ अंशाः इत्यादि ।

५) भूकेन्द्रात् २६१३४ एतावति योजनात्मकेऽन्तरे चन्द्रो वर्तते ।

६) भूकेन्द्रादादित्य १०४४२१५४ एतावद्योजनान्तरे वर्तते ।

७) कुजादिग्रहणां बिम्बमानानि ।

| | कलाः | विकलाः |
|---|---|---|
| कुजः | ६ | २९ |
| बुधः | ६ | ४९ |
| गुरुः | ३६ | ७४ |
| शुक्रः | १६ | १ |
| शनिः | १६ | ३ |

८) भूकेन्द्रादनन्तान्तर इमानि नक्षत्राणि सन्ति । इदं च सम्यक् निर्णीतं यत् तानि सर्वाणि भूकेन्द्रात् समानान्तरे न वर्तन्ते । अपि च स्वीयेनैव तेजसा तानि प्रकाशन्ते ।

९) ग्रहाणां योजनात्मिका गतिर्विषमा दीर्घवृत्ताकाराश्च तेषां मार्गाः ।

१०) एकस्मिन्निरयणसौरवर्षे दिनाद्यमेतावत् ३६५ दिनानि १५ घटिकाः २२ १/२ सार्द्धद्वाविंशतिः पलानि इत्यादि ।

११) चन्द्रस्य चक्रभोगकालः २७, दिनानि ७, होराः ४३ ।११.५४ ।१२ । सूर्यस्य परमा क्रान्तिः २३ अंशाः २७ कलाः इत्यादि ।

एवमादीनि बहून्यन्तराणि प्राचीनग्रन्थेषूपलभ्यन्ते । तत्र यद्यपि भूर्भ्रमति स्वतेजसा च सर्वाणि नक्षत्राणि प्रकाशन्त इत्यादिविषयाणां वस्तुतो याथार्थ्यादवश्यं ते मन्तव्यास्तथापि यत् ते नाङ्गीक्रियन्ते, तत्रेदमेव मुख्यं बीजं यत् तेषांमनङ्गीकारेऽपि गणित इतिकर्तव्यतायां न कोऽपि दोषः संभाव्यते । अत एवाचार्याः प्राचीनग्रन्थेषु भूः सूर्यं परितो भ्रमतीति नोचुः । परमहमिदं सम्यगुपपादयितुं शक्नोमि यत् प्राचीनाचार्या भूरेव सूर्यं परितो भ्रमतीति निश्चिन्वानाः शास्त्राणि प्राणैषुः; किन्त्वयं नैतादृशः सुगमो विषयो यत् तमहमस्मिन् संक्षिप्ते प्रघट्टके विस्तरतो वर्णयितुं पारयेयमिति । तत्र न किमपि ब्रुवे । भूभ्रमणानङ्गीकार एतच्छास्त्राध्येतृणां गोलस्थितेः सौकर्येणावगमात् सूर्यगतेरेवापाततः प्रतीयमानत्वाद्गणिते दोषादर्शनाच्च शास्त्रकाराः सूर्य एव भूमिं परितो भ्रमतीति लिलिखुः । अत एव स्वल्पस्यापि दोषस्य व्यवहारेऽ-

दर्शनादेतादृशविषयाणामनङ्गीकारे न कापि क्षतिः; परन्तु सूर्यस्य परमा क्रान्तिस्तस्य चक्रभोगकालश्चेत्यादिपदार्थाः कालान्तरेऽवश्यं विकुर्वन्ति । यथाह भगवान् वसिष्ठः—

*इत्थं माण्डव्य संक्षेपादुक्तं शास्त्रं मयोदितम् ।*

*विस्रस्ती रविचन्द्राद्यैर्भविष्यति युगे युगे ॥*

अत एवैतादृग्विषयान् ये च ग्रन्थग्रथनावसर एव पूर्वं विरुद्धतयोक्ता विषयास्तांश्च तत्तत्काले सूक्ष्मवेधैरनुमानेन प्रत्यक्षतो वा याथातथ्येनावगम्य दृग्गणितैक्यं च कृत्वा प्राज्ञैर्ग्रन्थरचनायां प्रवर्तितव्यम् ।

**तथा च श्रूयते—**

*यस्मिन् पक्षे यत्र काले येन दृग्गणितैक्यकम् ।*

*दृश्यते तेन पक्षेण कुर्यात् तिथ्यादिनिर्णयम् ॥*

इममेव सिद्धान्तमनुसृत्य सकलज्योतिर्विदामग्रणीर्महाप्राज्ञो गणेशदैवज्ञः सर्वान् ग्रहान् स्वकालोपलभ्यैर्यन्त्रैः सम्यग्विद्धां यद्यदन्तरं ग्रहगतिष्वद्राक्षीत्, तत् तत् संशोध्याखिलकरण-ग्रन्थावतंसभूतं ग्रहलाघवं नामापूर्वं करणग्रन्थमकरोत् । ननु पर्वोक्तानां प्राचीननवीनसिद्धान्ता-नामन्यतमस्याप्यत्रोपपत्तेरनुक्तत्वात् कथं नवीनसिद्धान्तानामेव वास्तविकत्वमवधेयम् । सत्यम्, संक्षेपतो वर्ण्यमानेऽस्मिन् सायनवादे पूर्वोक्तसकलसिद्धान्तोपपत्तीनां यौगपद्येन वक्तुमशक्यत्वात् प्रकृते तेषां याथार्थ्योपपादनाय केवलमिदमेव कथयामि यद्यैर्यैः सिद्धान्तैः साधिता ग्रहोदयास्तकालास्तदीयस्थानानि च दिवि घटेरंस्त एव सिद्धान्ता वस्तुभूताः । प्राचीनसिद्धान्तैः साधितानि ग्रहाणामुदयास्तग्रहणादीनि तु प्रायो न घटन्त इति स्पष्टमेवैषाम-वास्तविकत्वम् । नवीनसिद्धान्तानुसारेण प्रतिवर्षं विरचिते नाविकपञ्चाङ्गे लिखितानां दैनंदिन-ग्रहोदयास्तक्रान्तीनामाकाशे तत्तत्काले तथैव दर्शनान्निःसन्दिग्धमस्ति नवीनसिद्धान्तानां वास्तविकत्वम् । अत्र विषये सन्दिहानैरवश्यं तत्पञ्चाङ्गलिखितपदार्थानामाकाशेऽवलोकनेन प्रतीतिरुत्पाद्या । अथ पूर्वं यान्यन्तराण्यदर्शयं तेभ्योऽतिरिक्तमेकमन्तरमस्ति सकलग्रन्थेषु तदिदानीं दर्शयामि । यदेतदाकाशे राशिचक्रं क्रान्तिवृत्ताभिधं कल्पितं तस्य समा द्वादश मेष-वृषादयो विभागा राशिसंज्ञकाः कल्पिताः । इमे च विभागाः शास्त्रे द्विधोपलभ्यन्ते । क्रान्ति-वृत्ताभिधस्य राशिचक्रस्य कमपि प्रदेशं स्थिरं मूलं मत्वा ततः कल्पिता ये तद्वृत्तस्य समा द्वादश मेषवृषादयो राशिसंज्ञका विभागास्ते स्थिरराशयो निरयणराशयश्चोच्यन्ते । दिविषदां तत्तदतिक्रमणकालाश्च राशिसंक्रान्तयो निरयणसंक्रान्तयश्चाभिधीयन्ते । एवं क्रान्तिवृत्तं विषु-वद्वृत्ते ययोर्द्वयोः स्थानयोः संपातं विदधाति तयोर्यस्मात् संपातात् क्रान्तिवृत्तं विषुवद्वृत्ता-दुत्तरतो याति, ततः कल्पिता ये क्रान्तिवृत्तस्य समा मेषवृषादयो राशिसंज्ञका विभागास्ते

तत्संपातस्य सततं प्रतीपगमनाच्चलराशयः सायनराशयश्चाभिधीयन्ते । ग्रहाणां तत्तदतिक्रमणकालाश्च चलसंक्रान्तयः सायनसंक्रान्तयश्चोच्यन्ते । तत्र राशिसंक्रान्तेः केषांचिन्मतानुसारेण पुण्यदातृत्वेऽपि तस्याः क्रान्तिवृत्तस्थित्यननुसारित्वेनाजागलस्तनस्येवाकिंचित्करत्वाच्चलसंक्रान्तेः पुण्योत्पादकत्वेन बहुसंमतत्वात् क्रान्तिवृत्तस्थित्यनुसारित्वाच्च राशिसंक्रान्तिगणनातश्चलसंक्रान्तिगणनैव शास्त्रे मुख्यत्वेनाभिहितास्ति । यथाह भगवान् वसिष्ठः—

*चलसंस्कृततिग्मांशोः संक्रमो यः स संक्रमः ।*
*अजागलस्तन इव राशिसंक्रान्तिरुच्यते ॥*
*पुण्यदां राशिसंक्रान्तिं केचिदाहुर्मनीषिणः ।*
*नैतन्मम मतं यस्मान्न स्पृशेत् क्रान्तिकक्षया ॥*

भगवान् पुलस्त्योऽपि—

*अयनांशसंस्कृतो भानुर्गोले चरति सर्वदा ।*
*अमुख्या राशिसंक्रान्तिस्तुल्यः कालविधिस्तयोः ॥*
*स्नानदानजपश्राद्धव्रतहोमादिकर्मभिः ।*
*सुकृतं चलसंक्रान्तावक्षयं पुरुषोऽश्नुते ॥*

रोमशसिद्धान्तेऽपि—

*दिनरात्रिप्रमाणानां निर्णयो न भसंक्रमात् ।*
*यतः सकलकर्माणि पुण्योऽतश्चलसंक्रमः ॥*

एवं सूर्यसिद्धान्तस्य द्वादशाध्यायान्तर्गतपञ्चचत्वारिंशच्छ्लोकोत्तरकतिपयश्लोकाऽर्थे सम्यग्विचारिते स्पष्टमेतत् प्रतीयते यदयनम् ऋतवः संवत्सरश्च सायनएव क्रान्तिपातसंज्ञकाद्राशिवृत्तविषुवद्वृत्तयोः संपातादेव च मेषवृषादिराशिगणना मुख्येति । यावत्कालमादित्य उत्तरगोले चरति तावद्गीर्वाणनिलयभूतस्य वसुन्धरोत्तरकेन्द्रनिष्ठकनकाद्रेस्तत्किरणसंबन्धाद्यावच्च दक्षिणगोले स चरति, तावत् तस्य तत्किरणसंबन्धाभावाच्च तत्र निवसतां सुमनसां षण्मासं दिनं षण्मासं च रात्रिरिति मनुष्यसंवत्सरमितं सुराणामहोरात्रं शास्त्रकाराः संजगदुः, परमसौ संवत्सरः सायनो न निरयणः । सकलदैनंदिनशुभकार्याणां निशीथादामध्याह्नं नैशकार्याणां च मध्याह्नादानिशीथमाचरणस्य शास्त्रे विहितत्वात् तत्तत्कर्मानुष्ठातृणामामुष्मिकश्श्रेवसीयसोत्पत्त्यै सांहितिकाः सूर्यस्योत्तरायणं देवानां दिनं दक्षिणायनं च रात्रिरिति यत्संहिताग्रन्थेषु लिलिखुस्तदेतद्दैवनिशीथादामध्याह्नमुत्तरायणं तन्मध्याह्नादानिशीथं च

दक्षिणायनमित्येते सूर्यस्योत्तरायणदक्षिणायने सायनमानेनैवोत्पद्येते न निरयणमानेनातः सायनगणनैव मुख्या न निरयणगणना। एवं यद्यपि बहुभिः प्रकारैः शास्त्रतो युक्त्या च सायनगणनैव मुख्या निरयणगणना च गौणीति सिद्ध्यति, तथापि येयं गौण्येव निरयणगणनेदानीं लोके प्रचरिता, तत्रायं हेतुर्यत् पूर्वं कस्मिंश्चित् काले यदा क्रान्तिपात एव निरयणमेषादिरासीत्, तदा द्वे अपि गणने एकरूप एवास्तां तत ऊर्ध्वं क्रान्तिपातचलने लोकानामननुसंधानाद्गौण्येव निरयणगणना लोके प्रचरिता। मन्ये इमां गौणीमपि निरयणगणनां स्वीकुर्वन्तु लोका यदि ते राशिचक्रमूलभूतं निरयणमेषादिं निश्चिनुयुः सति कुड्ये चित्रकर्म इति न्यायात्, परमयं निरयणमेषादिः कथमपि न निर्णेतुं शक्यते। तथा हि, सूर्यसिद्धान्तादिग्रन्थेष्वेवं लिखितं यत् सूर्यो ३६५ दिनानि १५ घटिकाः ३१ पलानि २४ विपलानि इत्येतावता सावनकालेन द्वादश निरयणराशीन् भुङ्क्ते; परंतु सूक्ष्मयन्त्रद्वारा कृतैर्वेधैः सुनिश्चिताच्चक्रभोगकालादयं प्रोक्तश्चक्रभोगकालः किंचिदधिकाष्टौ पलान्यधिकस्ततो यदा प्रतिवर्षमेतावदन्तरं चक्रभोगकाले तदा कल्पगतैरेवंविधचक्रभोगकालरूपैरवास्तवैर्निरयणवर्षैः साधितं सूर्यस्य स्थानमवश्यमशुद्धमायात्यत एवैवंसाधितात्सूर्यस्थानान्न निरयणमेषादिनिर्णयः। एवं सकलग्रहस्थानेभ्योऽपि राशिमूलस्यानिर्णय एव।

यदि ब्रूथ नक्षत्रताराध्रुवकेभ्यस्तत्स्थानस्य निर्णयः सुशक इति, तदपि न घटते यतः प्राचीनसकलज्योतिर्ग्रन्थेषु ये नक्षत्रयोगताराध्रुवका ये च तेषां क्षेपकाः पठितास्ते सांप्रतं सूक्ष्मवेधैरुपलब्धेभ्यस्तत्तन्नक्षत्रध्रुवकेभ्यो भिन्नाः सन्ति। तथा हि, अश्विनीनक्षत्रयोगतारेदानीं ग्रन्थोक्तस्थानादग्रे किंचिदधिकांशद्वयान्तरे दृश्यते। भरणीनक्षत्रयोगतारा सपादद्वयांशान्तरेऽग्रेऽस्ति। आर्द्रानक्षत्रयोगताराऽनुमानतोंऽशत्रयान्तरेऽग्रेऽवलोक्यते। चित्रानक्षत्रयोगतारांऽशत्रयान्तरेऽग्रेऽस्ति। विशाखानक्षत्रयोगतारा गतस्थानात्सार्द्धद्वयांशान्तरे पृष्ठत उपलभ्यते। एवमेवान्यनक्षत्रविषयेऽपि बोध्यम्। एवं नक्षत्राणां याम्योत्तरान्तरेष्वपि बह्वन्तरमुपलभ्यते। अतः सकलग्रहाणां निरयणस्थानगणनामूलभूतनिरयणमेषादेः पठितनक्षत्रध्रुवकेभ्योऽपि निर्णयो दुःशक एवेत्यस्त्येतन्महदन्तरं सकलप्राचीनग्रन्थेषु। अतो निरयणसंक्रान्तीनां निःसंदिग्धतया ज्ञानाभावात् तासां क्रान्तिवृत्तस्थित्यननुसारित्वाच्छास्त्रे गौणत्वेनोक्तत्वाच्च तास्वाचरितैर्धर्मानुष्ठानैः सुकृतोत्पत्तिस्तु दूरे; प्रत्युत दोषशङ्का प्रसज्यतेऽतः सायनसंक्रान्तीनां याथातथ्येनावगमात् स्मृत्यादौ मुख्यत्वेनोक्तत्वाच्च ता एव धर्मकार्येष्वौचित्यैकपक्षपातिभिराश्रयणीयाः। एवं सायनसंक्रान्तीनामङ्गीकारे मासा अपि सायनमानेनैव ग्राह्यास्तेषां संक्रान्त्युपलक्षितत्वात्। तथा च ब्रह्मसिद्धान्ते—

*मेषादिस्थे सवितरि यो यो मासः प्रपूर्यते चान्द्रः।*
*चैत्राद्यः स ज्ञेयः पूर्तिद्वित्वेऽधिमासोऽन्त्यः॥*

ननु मेषादिस्थे सवितरि यो यो मासश्चान्द्रः प्रपूर्यते, स चैत्राद्यो ज्ञेयोऽत्र मेषादिस्थे सवितरीत्यनेन सायनमेषादिस्थे सवितरीति कथमवधार्यम् । सत्यमत्रेत्थं शास्त्रकारा व्यवस्थापयन् यद्वसन्ततौ चैत्रो मासः पतति सायनमेषसंक्रान्तिरपि तत्रैव जायतेऽतः स चान्द्रो मासश्चैत्रो ज्ञेयो यः सायनमेषस्थे पूषणि पूर्यते । एवं सर्वर्तूनां सायनत्वाच्चैत्र इव वैशाखादयोऽपि मासाः सायना एव बोध्यास्तेषां निरयणत्वाङ्गीकारे क्रान्तिपातस्य सततं प्रतीपगमनात् कालान्तरे माघपौषादिमासेषु वसन्तर्त्वापत्तेः । न च सूर्यसिद्धान्तादिग्रन्थेषु क्रान्तिपातस्य निरयणमेषादेः प्राक् परतश्चासप्तविंशांशमेव भ्रमणस्योक्तत्वात् कथमुक्तदोषः प्रसज्यत इति वाच्यम्, यतो मुंजालादिग्रन्थेषु क्रान्तिपातस्य द्वादशराशिष्वपि भ्रमणस्योक्तत्वात् तदीयतादृग्भ्रमणस्यैव युक्तिसिद्धत्वाच्च निरयणगणनाङ्गीकारे माघपौषादिमासेषु वसन्तर्तुपतनापत्तिस्तदवस्थैव । तदानीं ज्योतिःशास्त्रस्य तत्त्वमबुध्वैव लोकाः कलेरयं दुर्धरः प्रभावो यदन्यकालिकमन्यकाल एव घटत इति ब्रूयुः । ननु मुंजालादीनामनृषित्वेन कथं तन्मताश्रयणेनोक्तदोषः प्रसज्यत इति चेत्, मैवम्, मुंजालादीनां मतं यद्युपपत्तिमन्नाभविष्यत्, तर्हि तेषामृषित्वेऽपि तदीयमतावलम्बनमन्याय्यमेवाभविष्यत्, अत्र गणितस्कन्ध उपपत्तिमत एवागमस्य प्रामाण्यात् परं तन्मतस्यैव युक्तिसिद्धत्वात् तेषां पुरुषत्वेऽपि तन्मताश्रयणस्यैव न्यायतः प्राप्ततयोक्तदोषतादवस्थ्यात् । किंचोपपत्तिमत एव मतस्याश्रयणं सर्वथा वरम् । यदि तत्र कश्चनातिराग्यनुपपन्नमप्यर्थं हठात् समाश्रयेत, तर्हि स सुखेन तथाऽनुतिष्ठासतु न कोऽप्येनं बोधयितुं शक्नुयात् । इममेवार्थं योगवासिष्ठीयमुमुक्षुप्रकरणस्याष्टादशसर्गस्थैस्त्रिभिः पद्यैर्भगवान् वसिष्ठः स्वयं स्पष्टमेवावादीत् । तथा हि—

*अपि पौरुषमादेयं शास्त्रं चेद्युक्तिबोधकम् ।*
*अन्यत्त्वार्षमपि त्याज्यं भाव्यं न्याय्यैकसेविना ॥१ ॥*

*युक्तियुक्तमुपादेयं वचनं बालकादपि ।*
*अन्यत् तृणमिव त्याज्यमप्युक्तं पद्मजन्मना ॥२ ॥*

*योऽस्मत्तातस्य कूपोऽयमिति कौपं पिबेत् पयः ।*
*त्यक्त्वा गाङ्गं पुरस्थं तं कोऽनुशास्त्यतिरागिणम् ॥३ ॥*

अतस्तत्त्वज्ञा न्यायपथैकावलम्बिनः सकलव्यवहारमूलभूतमेतच्छास्त्रं विसंवादग्रस्तांस्तदीयानर्थानपनुद्य शास्त्राणि व्याकुर्वन्तु येनायतौ लोकानां महानुपकारो जायेत, तेन चेत्थमाशासे यदेतादृशोपकृतिजनककार्ये व्यापृतानां तेषामिमं यत्नं सकललोकानुकम्पी भगवाननुगृह्णात्विति ।

*इत्थं मया तत्त्वविदां मुदे यद्विचारितं तद्विमृशन्तु सन्तः ।*
*खलाः सुखं ब्रूयुरिदं विरुद्धं यतस्तदर्थं मम नोद्यमोऽयम् ॥*

■

# साङ्ख्यशास्त्राभ्युपगतनिरीश्वरवादोपपादनम्[1]

*श्रीबालशास्त्री*
*सांख्यशास्त्राचार्यः*
*काशीस्थराजकीयपाठालये*

*यस्मिन् समादधच्चित्तं कैवल्याय प्रकल्पते ।*
*क्लेशाद्यैरपरामृष्टमीश्वरं तमुपास्महे ॥१॥*

इह खलु प्रामाणिकागमविधीयमानं परमेश्वरप्रणिधानं परमेश्वरपदव्यवहार्यज्ञानमन्तरा दुर्घटमिति परमेश्वरपदव्यवहार्यजिज्ञासायां स्वस्वमतानुसारेणोपन्यासि तान्त्रिकैः । तथा हि तार्किकास्तावत् क्षित्यङ्कुरादीनां कार्यत्वहेतुकेन सकर्तृकत्वस्यानुमानेनास्मदादिकर्तृकत्व-सम्भवाभावसहकृतेनास्मदादिविलक्षणं क्षित्यादिकर्तारं नित्यज्ञानाद्याश्रयं सकलजगन्नियन्तारं परमेश्वरपदव्यवहार्यं साधयन्ति ।

पाञ्चरात्रीयास्तु भगवान् वासुदेवः सर्वकारणं परमेश्वरस्तस्मादुत्पद्यते सङ्कर्षणाख्यो जीवस्तस्मान्मनः प्रद्युम्नस्तस्मादनिरुद्धोऽहङ्कारः । सर्वे चैते भगवतो वासुदेवस्यैवांशभूतास्त-दभिन्ना एवेति भगवतो वासुदेवस्य मनोवाक्कायवृत्तिभिराराधनं कृत्वा कृतकृत्यो भवतीति वदन्तो जीवोत्पादकमंशिनं परमेश्वरं वर्णयन्ति । एवं पाशुपता अपि पशूनां कार्यरूपाणां जीवानां पतिः कारणमीश्वरस्तत्र चित्तस्य समाधानं योगस्तेन दुःखान्तसंज्ञको मोक्षः सम्पद्यत इति कथयन्तो जीवस्य कारणमेव परमेश्वरं निरूपयन्ति ।

पातञ्जलास्तु क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टं पुरुषविशेषम् ।

साङ्ख्यास्तु जगतः कर्त्तारं परमेश्वरं प्रतिषिद्ध्यादिविद्वांसमेव परमेश्वरपदव्यवहार्यत्वे-नाभिप्रयन्ति । एवमन्येऽपि स्वस्वसिद्धान्तानुसारेण परमेश्वरपदव्यवहार्यं व्यवस्थापयन्ति । तत्र तार्किकप्रभृतयस्तावद्घटपटादिसृष्टेस्तत्तदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षादिमत्कुलाल-कुविन्दादिकर्तृकत्वस्य दृष्टत्वेन दृष्टानुसारित्वाच्च कल्पनायाः क्षित्यङ्कुरप्रभृतीनामपि तादृश-ज्ञानादिमत्कर्तृकताया एव क्लृप्तत्वेन ज्ञानादिमान् परमेश्वर एव तत्कर्तेति सिद्धान्तयन्तः प्रकृतिकर्तृकत्वनिराकरणपुरस्सरं विशेषतः साङ्ख्यशास्त्राभ्युपगतं निरीश्वरवादं दूषयन्ति ।

तत्र यद्यपि साङ्ख्यशास्त्रस्य पुरुषार्थतत्साधनीभूतप्रकृतिपुरुषविवेकख्यात्योरेव प्रति-पादने मुख्यतात्पर्यस्य सत्त्वेनेश्वरासिद्धेरित्यादीश्वरप्रतिषेधप्रकरणस्य विवेकज्ञानप्रतिबन्धनि-

---

१. पं. १, ३ (अगस्त १, १९६६) ३५-३६ ।

रासार्थमैश्वर्यवैराग्यायैवाभ्युपगमवादप्रौढिवादादिनैवेश्वरप्रतिषेधकतायाः साङ्ख्यभाष्येऽसकृत् सुव्यक्तमुक्तत्वेन सूत्रस्थासिद्धिपदस्वारस्येन च यत्परः शब्द इति न्यायेन तदंशे तस्याभ्युपगमवादत्वकल्पनेऽपि क्षत्यभावेन परमेश्वरसत्त्वोपगमोऽपि न दुनोति साङ्ख्यतन्त्रानुयायिनस्तथापि यथाश्रुतार्थग्राहिणामर्वाग्दृशां सन्तोषाय सङ्क्षेपतो निरीश्वरवाद उपपाद्यते ।

प्रथमं तावद् यदेभिर्ज्ञानादिमत ईश्वरस्य कर्तुः सिद्धौ घटपटादिकर्तुर्ज्ञानादिमतो दृष्टान्ततयोपादानं कृतं तत्र ज्ञानेच्छादिमत्या बुद्धेर्दृष्टान्तत्वं विवक्षितमाहोस्वित् पुरुषस्य। अन्त्ये जीववृत्तित्वेनाभिमतं ज्ञानादिकं नित्यमनित्यं वाऽभिप्रेतम्। न तावदाद्यसम्भवः, उत्पत्तेः प्रत्यक्षसिद्धत्वात्। सुषुप्त्यवस्थायां ज्ञानाद्यभावस्य पामरपर्यन्तं प्रसिद्धत्वात्। किञ्च, ज्ञानादेर्नित्यत्वेऽनिर्मोक्षप्रसङ्गः। नित्यस्य ज्ञानदुःखादेर्नाशायोगात्। दुःखाद्यत्यन्तनिवृतिर्मोक्ष इति हि सर्वानुमतम्। ज्ञानादिकार्याणां शरीरव्यापारणादीनां सार्वकालिकत्वापत्तिश्च। यदि च कारणान्तरविरहप्रयुक्तस्तत्तत्कार्योत्पत्तिविरह उपपाद्यते, तर्हि स्वप्रतियोगिकाभावप्रयोजकाभावप्रतियोगिनस्तस्यैवान्वयव्यतिरेकानुविधायिनः कारणत्वकल्पनयोपपत्तौ ज्ञानादीनां तत्तन्निरूपितकारणताया एवासिद्ध्यापत्तिः।

ज्ञानादीनामनित्यत्वोपगमे तु पुरुषस्य परिणामित्वापत्तिः। उपादेयकार्यस्योपादानपरिणामरूपत्वात्। किञ्च पुरुषे ज्ञानादिकं स्वाभाविकमभिप्रेतं नैमित्तिकं वा। आद्येऽनिर्मोक्षप्रसङ्गः। वह्नेरौष्ण्यस्येव स्वाभाविकस्यापायायोगात्। स्वाभाविकत्वं च स्वप्रतियोगिकाभावेतराभावप्रयोज्यत्वाभाववत्त्वस्वप्रतियोगिकाभावप्रयोज्यत्वोभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टाभावप्रतियोगित्वम्। भवति चौष्ण्यं वह्न्यभावेतराभावाप्रयोज्यस्य वह्न्यभावप्रयोज्यस्याभावस्य प्रतियोगीति सङ्गतिः। संयोगादावतिव्याप्तिवारणाय प्रथमसम्बन्धस्योपादानम्। गगनादावतिप्रसङ्गभङ्गाय द्वितीयस्य। तथा च स्वाभाविकाभावस्य स्वाभावेतराप्रयोज्यत्वेन स्वस्मिन् सति तदभावस्य वक्तुमशक्यत्वात्। नान्त्यः, कालादिप्रसिद्धपदार्थानां निमित्तताया दुर्वचत्वात्। तथा हि पुरुषे ज्ञानादिकस्य कालसम्बन्धनिमित्तकत्वे नित्यस्य व्यापकस्य कालस्य सर्वावच्छेदेन सर्वदा सर्वपुरुषेषु सम्बन्धस्य सम्भवात् सर्वत्र सर्वदा सर्वेषां ज्ञानादि-प्रसङ्गः। इदमेव देशादिसम्बन्धनिमित्तकत्वेऽपि बाधकं युज्यत एव। किञ्चिदनित्यमनादिसंयोगस्य कारणत्वकल्पने तु आत्ममनस्तत्संयोगानां त्रयाणां कारणत्वकल्पने कल्पनागौरवेण लाघवादन्तःकरणेष्वेव तत्स्वीकारस्यौचित्यात्। प्रलयादौ ज्ञानादेरनुपलम्भेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां सुखदःखमोहात्मकान्तःकरणस्यैव वृत्तिपदवाच्यपरिणामविशेषरूपज्ञानादेः सिद्धेश्च।

नन्वहं जानामि.तरोमीच्छामि सुख्यहं दुःख्यहमित्यादिप्रत्ययैरात्मनि ज्ञानादिकं सिद्ध्यतीति चेत्, मैवम्, एवं सत्यहं गौरः स्थूलो गच्छामि कृशोऽहमित्यादिप्रत्ययैर्गौरत्वादेर-

प्यात्मनि सिद्ध्यापत्तेः। तथा च तेषां प्रत्ययानां शरीरधर्म्मिकत्ववज्जानामीत्यादिप्रत्ययानामन्तःकरणधर्म्मिकत्वेनैवोपपत्तौ नात्मनि ज्ञानादिसाधकत्वसम्भवः।

अतो बुद्धेरेव ज्ञानेच्छादिमत्या दृष्टान्ते कर्तृत्वं पर्यवसन्नम्। ततश्च कर्तृत्वादेश्चेतनवृत्तित्वस्य दृष्टान्त एवासिद्ध्या कथं दार्ष्टान्तिके तत्सिद्धिरिति दृष्टान्तानुरोधेन बुद्धेरेव क्षित्यादि--कर्तृत्वसिद्ध्या सोऽयं भवतां प्रयत्नो ज्ञानादिमत्परमेश्वरसाधनेच्छया जनित उपजीव्यं विरुन्धानस्तत्रभवत आदिविदुषः कपिलाचार्यस्यैव बुद्धिसाधने पर्यवसन्नो विनायकं प्रकुर्वाण इत्याभाणकमनुकुर्वाणोऽसमीक्ष्यः प्रेक्षावद्भिरिति।

किञ्च, ईश्वरस्वीकारेऽपि तदिच्छायाः कार्यमात्रं प्रति कारणत्वमुपेयते तद्विशेषं प्रति वा। नाद्यः, अवश्यक्लृप्ताभिरन्वयव्यतिरेकानुविधायिनीभिः कुलालादीच्छाभिरेवोपपत्तौ घटादिकं प्रति तस्या अन्यथासिद्धत्वेन कारणत्वकल्पनासम्भवात्। नान्त्यः, तादृशेच्छावतः कतिपयवस्तुनिर्मातुरीश्वरत्वासम्भवात्। तथाविधस्य साङ्ख्यशास्त्रे प्रतिषेधाभावाच्च। लोके चेच्छायाः प्रयत्नद्वारैव कार्यनिष्पादकत्वस्य दृष्टत्वेन भगवत्प्रयत्नस्य च नित्यत्वस्वीकारेण तस्याः कारणत्वस्य वक्तुमशक्यत्वाच्च।

किञ्च, समदर्शिनस्तत्रभवतो भगवतो द्वेषाद्यभावेन सुखिदुःख्यादिविविधसर्गानुपपत्त्याऽदृष्टकारणत्वकल्पनाया अप्यावश्यकत्वेन तेनैवोपपत्तौ भगवदिच्छादेः कारणत्वे प्रमाणाभावः। एतदेवेश्वरकृष्णेनाभ्यधायि वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्येति प्रभृतिग्रन्थेन।

किञ्च, कर्तृत्वेन भवदनुमत ईश्वरो बद्धो मुक्तो वा। नाद्यः, असर्वज्ञत्वेनेश्वरत्वानुपपत्तेः। नान्त्यः, रागाद्यभावेन कर्तृत्वानुपपत्तेः। तस्मात् परमेश्वरपदव्यवहार्य आदिविद्वानेव न तार्किकाद्यनुमत इति सिद्धम्।

ये च पाञ्चरात्रीयादयो वासुदेवादेरंशिनो जगत्कारणस्य परमेश्वरपदप्रतिपाद्यत्वं तत्कार्यस्य सङ्कर्षणत्वं जीवत्वं च वदन्ति, तेऽपि जगदुपादानस्य प्रकृतेरेव शब्दान्तरैरीश्वरत्वं तत्प्रथमकार्यस्य महत्तत्त्वस्यैव सङ्कर्षणत्वं जीवत्वं च ब्रुवत इति न ते साङ्ख्याचार्याणामत्यन्तं प्रतिपक्षाः। एवं पातञ्जला अपि तार्किकप्रदर्शितानुमानादिभिर्नेश्वरं साधयन्ति; अपि तु प्रणिधानादिविध्यन्यथानुपपत्त्यादिभिरिति तेऽपि न साङ्ख्यपरिपन्थिनः प्रत्युताभिप्रेतार्थसाधका एवेत्यलं विस्तरेणेति शम्।

■

# परिभाषेन्दुशेखरटिप्पणीपरीक्षाया भूमिका[१]

अथ तत्रभवता भगवता पाणिनिना स्वीयशास्त्रेऽनुपनिबद्धान्यपि तच्छास्त्रीयप्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजकतया भगवतोऽनुमतत्वेनानुमितानि भगवता महाभाष्यकारेण स्थाने स्थाने कण्ठत उट्टङ्कितानि कतिपयवचनानि तान्त्रिकैः परिभाषापदेन व्यवह्रियन्ते। अथ च सर्वेषां तेषां तत्त्वतो ज्ञानसंपादनस्य प्रकृतदर्शने व्युत्पित्सूनां परमावश्यकतया तस्य च सकलमहाभाष्य--कैय्यटपर्यालोचनमन्तरा दुर्घटत्वेन तदालोचनस्यातिदुष्करोपायत्वेनायासासहिष्णूनां न घटेत तज्ज्ञानसंपादने प्रवृत्तिरतः प्रतिपित्सूनां प्रतिपत्तिसौकर्याय तदेतत् परिभाषाजातं भाष्यत उद्धृत्योदाहरणप्रत्युदाहरणाद्युपन्यासपुरःसरं श्रीमता नागेशेन परिभाषेन्दुशेखरनामकग्रन्थेनोपन्यबन्धि। स चायं ग्रन्थः सङ्क्षिप्तोऽपि सारभूतार्थप्रतिपादकः कृत्स्नपरिभाषार्थतात्त्विकज्ञानसंपादक इति परमादरपुरःसरं पण्डितानां पठनपाठनप्रभृतिव्यवहारविषयो बभूव। ततश्च साम्प्रतिकानां दौर्भाग्यवशाद् बहवो विबुधाः स्वस्ववाग्वैभवमाविर्भावयन्तो विविधा व्याख्या व्यरचयन्। तथा हि, प्रथमतः पायगुण्डोपनामकवैद्यनाथो गदाम् ।१। भीमाचार्यः परिभाषार्थमञ्जरीम् ।२। शङ्करः शाङ्करीम् ।३। मन्युदेवोऽप्येकाम् ।४। सदाशिवभट्टश्चैकाम् ।५। विष्णुभट्टश्चैकाम् ।६। भैरवमिश्रश्चैकाम् ।७। राघवेन्द्राचार्यस्त्रिपथगाभिधाम् ।८। कश्चिद् गौडदण्डी प्रदर्शितव्याख्याभ्य एव कतिपयपङ्क्तीरुद्धृत्यैकाम् ।९। अन्यः कश्चन सङ्ग्रहाभिधाम् ।१०। कश्चन मैथिलोऽप्राप्तसमीचीनव्युत्पत्तिरध्ययनकाल एव गुरुवोधितार्थाभिज्ञानाय कथञ्चिदुद्ग्रन्थनग्रथितामम्बाकर्त्रीति प्रसिद्धाम् ।११। उमापतिरिन्दिरापतिम् ।१२। स्वोदयं कर्तुकामेनोदयङ्करेणापि प्रकृतं निबन्धमसमीचीनमभिमन्वानेनाध्यायत्रयात्मकः परिभाषाप्रदीपार्चिरभिधोऽभिनवो ग्रन्थः प्राणायि ।१३।

एतैश्च व्याख्यातृभिर्व्याख्येयपदे मुनिव्रतैर्हितशत्रुभिरिव निःसारबहुलैर्व्याख्यानैः परिभाषेन्दुशेखरोऽनीयतामुन्नतिम्। यस्त्वासु कुत्रचित् सारभूतोंऽश उपलभ्यते, स प्रायः स्थलान्तरे नागेशकैय्यटोपाध्यायप्रभृतिप्राचीननिबन्धकृदुपनिबद्ध एवोपलभ्यते। गतानुगतिकन्यायेन च तद्व्यासङ्गशालिनामसारवाग्व्यापारव्यापृतमनस्कानां मुधैवायुःक्षयमन्तरा न कापि समीहितफलसिद्धिरनुभूयते। एतेषां च लेखनदर्शनादिभिरेव सकलकालक्षयेण परमव्युत्पादकमहाभाष्यकैयटादिप्राचीनग्रन्थानामनभ्यासेन दिने दिने दुर्बोध एव वर्द्धते।

१. पं. १, ५ (अक्टूबर १, १८६६) ६२-६४।

ततोऽधुनाऽस्माभिर्दोषज्ञतोषपोषायाध्येतृणामनायासतो बोधाय समस्तव्याख्यानां सारासार-विवेकपूर्वकं गुणदोषप्रकाशनाय च यथाशक्ति पराक्रम्यते। आशास्महे चात्रातः सूक्तिमौक्तिकग्राहिणां बुद्धिमतां समादरम्। तत्र च सारासारविवेकपाटवप्रदानेन भगवता परमेश्वरेण वयमनुगृह्यामह इति बद्धाञ्जलिपुटाः सन्तः प्रार्थयमानाः सर्वज्ञं सर्वशक्तिमन्तं सर्वाभीष्टप्रदं श्रीमन्तं परमेश्वरमुपास्मह इति।

# परिभाषेन्दुशेखरटिप्पणीसारासारविवेकः[1]

*श्रीबालशास्त्री*
*साङ्ख्यशास्त्राचार्यः*
*काशीस्थराजकीयपाठशालायाम्*

*॥प. ॥ नत्वा साम्बशिवं ब्रह्म नागेशः कुरुते सुधीः ।*
*बालानां सुखबोधाय परिभाषेन्दुशेखरम् ॥१ ॥*

मङ्गलादीनीत्यादिवृद्धिसूत्रादिस्थभाष्येण प्रथनादिफलोद्देशेनानुष्ठेयतया बोधितं मङ्गलमाचरन् प्रेक्षावत्प्रवृत्त्युपयोग्यनुबन्धचतुष्टयमपि बोधयन्नुपश्लोकते । नत्वेति । जगज्जननकर्तृत्वप्रवृत्तिनिमित्तकेन प्रकृते धर्मपरेणाम्बापदेन बहुव्रीहौ साम्बपदस्य जगदुत्पादकत्वविशिष्टोऽर्थः । शेतेऽस्मिन् सर्वं जगदिति व्युत्पत्त्या शिवपदस्य जगल्लयाधिकरणं जगदव्यक्तमर्थः । अन्तर्भावितण्यर्थाद् बृहेर्मनिना व्युत्पन्नस्य ब्रह्मशब्दस्य जगत्पालकोऽर्थः । तथा च साम्बेत्यादिपदत्रयेण जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणस्य परमेश्वरस्य नतिकर्मत्वं बोधितम् । नागेश इति । आत्मनामेत्यादिनिषेधात् स्वनामोल्लेखोऽत्रायुक्त इति तु न शङ्क्यम् । तन्निषेध उच्चारणार्थस्य ग्रहेरुपादानेन तस्योच्चारणविषयकत्वेऽपि लेखने दोषप्रतिपादकत्वाभावात् । अत एव गोनर्दीय आह भट्टोजिदीक्षितकृतिरित्यादि तत्र तत्र ग्रन्थकृतां लेखनं शैलीपरिशीलितं लक्ष्यते । कुरुत इति । बालसमवेतसुखबोधजन्यापूर्वस्यैव प्रकृतक्रियाफलत्वेनाभिप्रेततया तस्य कर्तृगामित्वादात्मनेपदम् । सुधीरिति । अनेन स्वस्य ग्रन्थकर्तृत्वसामर्थ्यं सूच्यते । बालानां भाष्यकैय्यटाद्याकरग्रन्थतः परिभाषार्थनिर्णयासमर्थानां भाष्यादितः परिभाषार्थनिर्णयायासासहिष्णुत्वे सति परिभाषार्थग्रहणशक्तिमत्त्वं तत्त्वमिति पर्यवसितम् । सुखबोधाय स्तोकायासेनैव निखिलपरिभाषार्थतत्त्वबोधाय परिभाषेन्दुशेखरं ग्रन्थम् । अत्र बालानामित्युक्त्या निरुक्तपरिष्कृतबालत्वविशिष्टानामधिकारित्वं सुखबोधायेत्युक्त्या च तादृशसुखबोधस्य प्रयोजनत्वं परिभाषेन्दुशेखरमित्युक्त्या परिभाषार्थनिर्णयस्य विषयत्वं चेत्यनुबन्धत्रितयं सूचितम् । सम्बन्धरूपानुबन्धश्च स्फुटत्वान्नोक्तः । अनुबन्धत्वं च प्रवृत्तिप्रयोजकज्ञानविषयत्वम् । अधिकारिणः प्रवृत्तिप्रयोजककृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानविषयतया प्रयोजनविषययोश्च तादृशेष्टसाधनत्वप्रकारकज्ञानविषयीभूततया च लक्षणसमन्वयः । यत्त्वत्र मन्युदेवेन—

---

१. पं. १,५ (अक्टूबर १८६६) ६३-६४; १, ६(नवम्बर १, १८६६) ८१-८२; १,७ (दिसम्बर १, १८६६) ९५-९८ ।

स्वनामग्रहणस्य स्वकीर्त्यनुवृत्तिफलकतया शिष्टाचारानुगृहीतत्वात् तद्बोधकानुमितस्मृतिवाक्येन विशेषेण सामान्यस्यास्य निषेधवाक्यस्य सङ्कोचादस्य स्वकीर्त्यनुवृत्तिप्रयोजकस्वनामग्रहणातिरिक्तविषयकत्वं कल्प्यत इति नात्र दोष इत्युक्तम्। तन्न सुन्दरम्—

विषयभेदेन बाध्यबाधकभावासम्भवात्। तथा हि, आत्मनाम न गृह्णीयादिति निषेधेन हि स्वनामग्रहणस्य दुःखसाधनत्वं बोध्यते, न तु स्वकीर्त्यनुवृत्त्यप्रयोजकत्वमपि निरुक्तशिष्टाचारानुमितस्वकीर्त्यनुवृत्तिकामः स्वनाम गृह्णीयादिति वाक्येन तु स्वनामग्रहणस्य स्वकीर्त्यनुवृत्तिसाधनत्वमुच्येत, न तु दुःखाजनकत्वमपि। न हि स्वकीर्त्यनुवृत्तिप्रयोजकत्वदुःखजनकत्वयोरस्ति कश्चिद् विरोधः, न चासति विरोधे बाध्यते केन कोऽपि। दृष्टान्तेऽपि क्रतूपकारकत्वदुःखजनकत्वयोर्विरोधाभावेन भूतहिंसानिषेधकवाक्ये प्रकरणान्तरस्थेनाग्नीषोमी--यपश्वालम्भनबोधकवाक्येन सङ्कोचाभाव एव वक्तुमर्हः। रोगविशेषमपचिकीर्षोः सुरापानादिविधायकेन चिकित्साशास्त्रीयवाक्येन धर्मप्रवर्तकमन्वादिसुरापाननिषेधकवाक्यार्थबाधाभाववत्। अत एव यागीयपशुवधजन्यदुरितदूरीकरणाय प्रायश्चित्ताचरणमपि शिष्टव्यवहारविषयो दृश्यते।

वस्तुतस्तु स्वकीर्त्यनुवृत्त्युद्देशेन स्वनामोच्चारणस्य शिष्टाचारविषयत्वमेवाप्रामाणिकमिति ध्येयम्। यदपि तेनैवोक्तम्—

निषेधोऽयं पारिभाषिकनामविषयको न यौगिकनामविषयकः। नागेश इति हि यौगिकं नामेति न दोष इति। तदपि न—

परिभाषिकनामान्तरानुपलम्भात्। अनेनैव सर्वत्र व्यवहारात् सङ्कोचे प्रमाणाभावाच्च।

यदपि राघवेन्द्राचार्याः कूपखानकन्यायेन समाहितवन्तस्तदपि न मनोहरम्।

मङ्गलस्य शिष्टाचारविषयत्वहेतुकानुमानप्रमितवचनेन ग्रन्थसमाप्त्यादि प्रतिबन्धकदुरितनिवर्तकत्वे मानाभावात्। अत एव यागीयपशुहिंसादिजन्यदुरितदूरीकरणाय यागान्ते प्रायश्चित्तान्तराचरणं शिष्टानां सङ्गच्छते। अन्यथा यागजन्यापूर्वेणैव तद्दूरीकरणसम्भवे तदाचरणं निष्फलमेव स्यात्। यदप्यत्र मन्युदेवभीमाचार्यौ—

आत्मानमात्मना हन्तीत्यादावन्तःकरणशरीराद्युपाधिकृतभेदपरिकल्पनवदहं करोमीत्यनुक्त्वा नागेशः कुरुत इत्युक्त्या वाक्यप्रयोक्तृत्वग्रन्थकर्तृत्वरूपोपाधिकृतभेदपरिकल्पनान्न निषेधविध्युल्लङ्घनमित्याहतुः। तदप्यसन्तोषकरम्—

एवंविधोपाधिकृतभेदपरिकल्पनेन विधिनिषेधाप्रवृत्तिकल्पने देवदत्तेन हतेऽपि गवां सहस्रे नाहं हन्ता; किन्तु देवदत्त इति ब्रुवाणस्य दुरितसंसर्गित्वानापत्तेः। निषेधविधिप्रायश्चित्तविधीनां निर्विषयत्वप्रसङ्गाच्च। यदपि च भीमाचार्यः—

घोषवदादीत्यादिविधिबोधितनामग्रहण एव स निषेधः । अत एव निषेधे श्रेयस्काम इति विशेषणं सङ्गच्छते, इत्याद्यवादीत्, तदप्यसत् —

निषेधशास्त्रघटकनामपदार्थे विधिबोधितानामभिन्नातिरिक्तत्वेन सङ्कोचे प्रमाणाभावात् । निषेधस्य सामान्यतो नामग्रहणविषयकत्वेऽपि श्रेयस्काम इति विशेषणवैयर्थ्योपपादनस्य दुर्निरूपत्वाच्च । यदपि च स एव —

आपात्कालादिष्वित्यादिपदेन ग्रन्थारम्भसन्ध्यावन्दनप्रोषिताभिवादनानि गृह्यन्त इत्याह, तदपि न चारुतरम् —

सन्ध्यावन्दनाभिवादनयोर्मन्वादिवाक्यान्तरैकवाक्यतयादिपदजन्यबोधीयतात्पर्यविषयत्वकल्पनेऽपि ग्रन्थारम्भस्य तत्त्वे मानाभावात् । गोनर्दीय आहेत्यादिषु तटस्थोक्तित्वस्यापि सम्भवात् । यदपि —

भाष्यकारस्यापि मुनित्वाविशेषेण तदुक्त्या षोडशिग्रहणाग्रहणयोरिव पर्यायपरिकल्पनमित्यपि स एव समादधौ । तदप्यकिञ्चित्करम्—

तदुक्तेः शब्दसाधुत्वानुशासनप्रवृत्तिनिवृत्त्युपयोगित्वेऽपि धर्मशास्त्रप्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजकत्वे प्रमाणाभावात् । मन्वादीनामेव तत्र प्रामाण्यात् । अन्यथा सीतायाः पतये नमः क्लीबे च पतिते पतावित्यादिमुनिवाक्येन घिसंज्ञाविधायकशास्त्रस्यापि पर्यायत्वापत्त्या लोकेऽपि तादृशशब्दानां साधुत्वापत्तिः । अत एवाशुद्धशब्दोच्चारणेऽपि तपोमाहात्म्येन मुनीनां न दोष इत्येवोक्तं शेखरे । एवमत्र महाभाष्यकारस्य स्वनामग्रहणे दोषाभावकल्पनेऽपि तत्प्रयोगस्यात्मनामग्रहणे दोषाभाव इत्येतदर्थकवचनानुमापकत्वस्य दुर्वचत्वादिति दिक् ।

।।प. ।। प्राचीनवैयाकरणतन्त्रे वाचनिकानि अत्र पाणिनीये तन्त्रे ज्ञापकन्यायसिद्धानि भाष्यवार्तिकयोरुपनिबद्धानि यानि परिभाषारूपाणि तानि व्याख्यायन्ते ।।प.।।

श्लोकघटकतुरीयचरणसूचितं विषयरूपमनुबन्धमध्येतृणामवधानाय स्पष्टं प्रतिपादयति । प्राचीनेत्यादिना । अत्रेत्यस्य व्याख्यायन्त इत्यनेनान्वयः । व्याख्यानं च प्रकृतशास्त्रप्रवृत्तिनिवृत्त्युपयोगित्वेन प्रतिज्ञानविशिष्टमत्र विवक्षितम् । तेनाकृतव्यूहा इत्याद्युपन्यासेऽपि न प्रतिज्ञाविरोधः ।

अत्र व्याख्येयपरिभाषारूपाणां ज्ञापकन्यायसिद्धत्वेन विशेषणाद् वाचनिकानामग्रहणेन न्यूनतामुद्भाव्य ज्ञापकन्यायसिद्धानीत्यस्य प्रायेणेति शेषं कल्पयित्वा न्यूनतां परिहरन्ति वैद्यनाथभट्टाः । तदेवानुवदन्ति भैरवमिश्रत्रिपथगाकारसङ्ग्रहकाराः ।

सदाशिवभट्टास्तु वाचनिकसङ्ग्रहायाह "भाष्येति" सामानाधिकरण्ये तु अकृतेत्यादिव्याख्यानं विरुद्ध्येत सङ्ग्रहश्च न स्यादिति बोध्यमिति ग्रन्थेन भाष्यवार्तिकेत्यादेः पृथक्

कोटित्वोपवर्णनेन समादधते । एतदनुसारेणैव राघवेन्द्राचार्यैरपि भाष्यवार्तिकयोरुपनिबद्धानीति पृथक्कोटिः, अनेन परिभाषासूत्रव्युदास इति प्रकारान्तरेण समाधीयते ।

भीमाचार्यास्तु ज्ञापकन्यायशब्दावर्शआद्यजन्तौ सिद्धशब्दश्चोच्चारणक्रियानिष्पन्नार्थो वाचनिकपरः, तेन वाचनिकानां सङ्ग्रहः । यद्वा वाचनिकानीत्यस्यावृत्त्या प्राचीनवैयाकरणतन्त्रे इत्यत्र पाणिनीये तन्त्रे इत्यत्र च योजना कार्या । गामश्वं पुरुषमित्यादौ विनापि च समुच्चयदर्शनाद् वाचनिकानि ज्ञापकन्यायसिद्धानि चेत्यादिरर्थ इत्यतो वाचनिकानां नासङ्ग्रह इति प्रकारद्वयेन समादधुः ।

केचित्तु प्राचीनवैयाकरणतन्त्रे वाचनिकान्यपि पाणिनीयतन्त्रे ज्ञापकन्यायसिद्धान्यपि यानि भाष्यवार्तिकयोरुपनिबद्धानि तान्येव व्याख्यायन्त इत्यादि व्याचख्युः ।

वयन्तु ज्ञापकन्यायासिद्धानि व्याख्येयपरिभाषारूपाणि न सन्त्येवेति प्राचीनेत्यादेर्यथाश्रुतार्थ एव समीचीनः । यस्मिन्विधिरित्यादौ वाचनिक्येषेत्यादिग्रन्थस्य ज्ञापकसिद्धा नेयमिति नाशयः; किन्तु भाष्य एतस्या ज्ञापकं नोपन्यस्तं स्वरूपमात्रमुत्त्कीर्तितमितीति ब्रूमः । ज्ञापकानि तु तत्र तत्र प्रदर्शयिष्यन्तेऽस्माभिः ।

परिभाषात्वं च सङ्केतग्राहकभिन्नत्वे सति गुणशास्त्रत्वम् ।

तत्त्वं च शब्दधर्मिकसाधुत्वप्रकारकशास्त्रजन्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितबोधे सहकारित्वेन मुन्यभिप्रेतत्वम् ।

व्याख्येयपरिभाषागतमनुगतरूपं च पाणिन्युच्चरितभिन्नत्वे सति गुणशास्त्रत्वम् । गुणशास्त्रत्वं तु निरुक्तमेव । एतदेव रूपं परितो व्यापृतां भाषां परिभाषां प्रचक्षत इति श्लोकार्द्धेनाभियुक्तैः प्रोच्यते । तथा हि, परित इत्यस्य स्वलिङ्गलिङ्गितशास्त्रजन्यबोधेष्वित्यर्थः । व्यापृतामित्यस्य च व्यापारविशिष्टामित्यर्थः । व्यापारश्च लिङ्गितप्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरपर्यवसायी विषयसङ्कोचादिलक्षणः । भाषापदेन च शाब्दबोधजनकपरेण स्वातन्त्र्येण वाक्यार्थधीप्रयोजकत्वरूपमधिकारादिव्यावृत्तं रूपं सूचितमिति ध्येयम् । यत्तूदयङ्करेण —

लिङ्गवत्त्वे सति सन्दिग्धार्थनियामकत्वं परिभाषात्वमुक्त्वा पदकृत्यं प्रादर्शि । दीधीवेवीटामित्यादौ न धातुलोप इत्यादौ च निषेधः किमिव परिभाषाया उत गुणवृद्ध्योरिति सन्दिग्धार्थस्य नियामकत्वात् परिभाषात्वं स्यादतः सत्यन्तम् । संज्ञासूत्राणां विधिप्रदेशीयसंज्ञाबोधकपदरूपलिङ्गवत्त्वे सत्यर्थनियामकत्वेनातिव्याप्तिः । सन्दिग्धेति । तथा सति क्वचिट्टेरे घोः किरित्यादौ विशेषरूपेण लोकप्रसिद्धार्थाप्रत्यायकत्वात् क्वचित् पुनः सिचि वृद्धिरित्यादावसन्दिग्धार्थकत्वाददोषः । परिभाषाणां तु सूत्रोपात्तानां षष्ठी स्थानेयोगेत्यादीनां विधिप्रदेशगतषष्ठीपदादिश्रवणरूपलिङ्गवत्त्वेन व्याख्यानत इत्यादीनां च ज्ञापक—

न्यायसिद्धानां सन्दिग्धपदादिश्रवणरूपलिङ्गवत्त्वेन सन्दिग्धार्थनियामकत्वाद्यथोक्तव्यवहारः सिद्ध्यति। वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणमेकदेशविकृतमनन्यवदित्यादीनां निषेधातिदेशरूपाणां प्राचीनस्तथा व्यवहारः पारार्थ्यसाधर्म्यादित्यादि, तन्न विचारसहम्।

षष्ठी स्थाने योगेत्यादीनामिको यणचीत्यादाविक्पदोत्तरषष्ठ्याः कीदृक्सम्बन्धबोधतातात्पर्यकत्वमिति सन्देहे स्थानपदार्थानुयोगिकसम्बन्धबोधकत्वमेवास्या इति तात्पर्यनिर्णायकत्वस्येव दीधीवेवीटामित्यादीनां तथात्वस्याभावात्। गुणवृद्ध्योर्निषेध उतेक्परिभाषाया इति सन्देहस्य च व्याख्याननिवर्त्यतया दीधीवेवीटामित्यादीनां प्रदर्शितपरिभाषाया इव सन्देहनिवर्तकत्वाभावात् सत्यन्तफलप्रदर्शनस्यासमीचीनत्वात्। किञ्च, सन्दिग्धार्थनिर्णायकत्वस्य बह्वीषु परिभाषास्वसम्भवः। यथा तस्मिन्निर्तीत्यादेः। यत्तु पूर्वस्य परस्य वेत्यादिसन्देहनिवर्तकत्वं कैश्चिदुच्यते, तदसत्, उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन विधेयान्वये शास्त्रतात्पर्यस्य निर्णीतत्वेनेको यणचीत्यादेः पूर्वपरव्यवहिताव्यवहितेङ्मात्रे प्रवृत्तेरेव निश्चयस्य परिभाषाभावे सम्भावितत्वेन पूर्वस्य परस्य वेत्त्यादिसन्देहस्य कथमपि सम्भावयितुमशक्यत्वेन तन्निवर्तकत्वस्य सुतरामभावात्। किञ्च, संज्ञाशास्त्राणामपि लिङ्गवत्त्वमभ्युपगच्छत उपस्थितिप्रयोजकतावच्छेदकस्यैव लिङ्गपदार्थत्वमभिप्रेतमित्यनुमीयते। तस्य चात्रापि सत्वेन सत्यपि सत्यन्ते तत्रातिव्याप्तिस्तदवस्थैव।

वस्तुतो लिङ्गपदार्थस्य शास्त्रीयत्वेन या परिभाषाप्रवृत्तिप्रयोजकतावच्छेदकता तदाश्रयः शब्दार्थान्यतरः। सार्वधातुकार्धधातुकयोरित्यादौ विधेयताप्रयोजकगुणपदौपश्लेषिकाधिकरणबोधकसप्तम्याविको गुणवृद्धी-तस्मिन्निर्तीत्यनयोः प्रवृत्तिप्रयोजकतावच्छेदके भवत इति तयोस्तत्तत्परिभाषालिङ्गत्वव्यवहारः। नहि विधिशास्त्रीयत्वेन रूपेण विधिशास्त्रीयं शब्दमर्थं वोद्देश्यतावच्छेदकीकृत्य संज्ञाशास्त्राणि प्रवर्त्तन्ते येन तेषामपि लिङ्गवत्त्वं शक्येतोपपादयितुमिति सन्दिग्धपदकृत्यप्रदर्शनमपि तथैव।

किं च सूत्ररूपाणामित्यर्थबोधतात्पर्येण सूत्रोपात्तानामिति लेखनं प्रामादिकम्। सूत्ररूपेणोपात्तानामित्यादिक्लिष्टकल्पनया योजने तूपात्तपदमधिकं योजनाक्लेशश्च।

एवं व्याख्यानत इत्यादीनामपि सन्दिग्धार्थकशास्त्रीयाणिणादिपदादिकमेव लिङ्गमिति तासां सन्दिग्धपदादिश्रवणरूपलिङ्गवत्त्वकथनमपि तथैव। यतः पदांशे जायमानस्य सन्देहस्य करणापाटवादिप्रयोज्यतया तस्य प्रमाणान्तरेण निवारणीयतया तन्निवृत्तौ व्याख्यानस्य नास्त्यपेक्षा। योऽपि कुत्रचिदानुनासिक्यादिसन्देहः सोऽपि पाठयितापठितृप्रमादप्रयुक्त इति सोऽपि न परिभाषाघटकसन्देहपदेन धर्तुं शक्य इति सन्दिग्धपदश्रवणस्य तल्लिङ्गत्वं न सम्भवति। सन्दिग्धपदेत्यस्य सन्दिग्धार्थकपदेत्येवं व्याख्यानेन योजनं तु क्लिष्टमिति विचारणीयं सुधीभिरिति शम्।

॥प. ॥ (१) ननु लणइउण्सूत्रयोर्णकारस्यैवोपादानेनाणिण्ग्रहणेषु (२) सन्देहादनिर्णयोऽत आह ॥ व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणम् ॥ विशेषस्यान्यतराद्यर्थरूपस्य (३) व्याख्यानात् शिष्टकृतात् प्रतिपत्तिर्निश्चयः (४) हि यतः सन्देहाच्छास्त्रमलक्षण-(५) मननुष्ठापकं लक्षणमलक्षणं तथा न शास्त्रस्य निर्णयजनकत्वौचित्यादित्यर्थः । (६) असन्दिग्धानुष्ठानसिद्ध्यर्थेऽत्र शास्त्रे (७) सन्दिग्धोच्चारणरूपाचार्यव्यवहारेण सन्देहनिवृत्ते-(८) र्व्याख्यानातिरिक्तनिमित्तानपेक्षत्वं बोध्यत इति यावत् । तेनाणुदित्सवर्णस्येत्येतत्परिहाय, पूर्वेणाण्ग्रहणं परेणेण्ग्रहणमिति लण्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥प. ॥

अथेमाः परिभाषाः सन्दर्भविशुद्धये प्रकरणश उपनिबद्ध्य व्याख्यातव्यास्तासां चात्र त्रीणि प्रकरणानि सम्भवन्ति । लक्षणत्वसम्पादनोद्देशः, बाधबीजनिरूपणम्, शास्त्रशेषश्चेति ।

तत्र प्रथमं व्याख्यानत इत्यारभ्यैकदेशविकृतमनन्यवदित्यन्तं प्रकरणं तत्र तत्र पदमर्थं वा परिपूर्य सन्देहं वा निराकृत्य कुत्रचित् कंचिद्धर्मं वारोप्य शास्त्रस्य पारमार्थिकबोधजनकत्वं सम्पादयन्तीभिः परिभाषाभिरुल्लसितं भवतीति लक्षणत्वसम्पादनोद्देशनामव्यवहार्यत्वमर्हति ।

पूर्वपरनित्यान्तरङ्गानामित्यारभ्योभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयानित्यन्ते च द्वितीये प्रकरणे विरुद्धानां शास्त्राणां बाध्यबाधकभावे बीजानामुपन्यासात्तद् बाधबीजनिरूपणाख्यामर्हति ।

तृतीयं च प्रकरणं प्रातिपदिकग्रहण इत्यारभ्यानिबन्धसमाप्तेस्तत्र च प्रकरणद्वयशेषभूतानां परिभाषाणामुपन्यासात् पराभिमतानां संज्ञापूर्वक इत्यादीनां च परिभाषाणां खण्डनात् तच्छास्त्रशेषपदेन व्यवहारमर्हति ।

यथा साङ्ख्यसूत्रषष्ठाध्यायस्य पूर्वसिद्धान्तितार्थशेषोपन्यासात् नास्तिकादिमतानां निराकरणात् शास्त्रशेषाध्याय इति व्यवहारः ।

तत्र तृतीयं प्रकरणं शेषत्वादेवान्ते व्याख्येयम् । आद्ययोस्तु प्रकरणयोर्मध्ये बाधबीजनिरूपणप्रकरणे लक्षणयोर्विरोधज्ञानस्य मूर्द्धाभिषिक्तबीजत्वात्तस्य च वाक्यार्थज्ञानपरिपूर्ति--पूर्वकत्वात्तस्याश्च लक्षणत्वसम्पादनोद्देशप्रकरणाधीनत्वादुपजीव्योपजीवकभावसङ्गत्या तदेव प्रकरणं प्रथमं निबन्धनीयम् । तत्र च तात्पर्यनिर्णायकप्रमाणनिरूपणात् सर्वशास्त्रोपकारकत्वेन वर्णसमाम्नायस्थमहेश्वरीयणकारानुबन्धनज्ञापितत्वेन चाभ्यर्हितत्वात् प्रथमोपन्यासमर्हन्तीं परिभाषां व्याचिख्यासुरवतारयति । (१) नन्विति ।

(२) सन्देहादनिर्णय इति । तात्पर्यसन्देहाच्छाब्दबोधानुदय इत्यर्थः । नन्वादिरन्त्येनेति शास्त्रेणाद्यन्ताक्षिप्तसमुदायघटकबोध्यस्यैवाजादिपदप्रतिपाद्यताया बोधितत्वेनाकारादिण-

कारान्तसमुदायान्तःपातिवर्णबोध्यतावच्छेदकरूपप्रकृताण्पदशक्यतावच्छेदककुक्षावकारादिणकारान्तत्वेनानुगतरूपेणैव समुदायप्रवेशात्सङ्केतभेदाभावेन द्वयोरपि समुदाययोर्घटक--बोध्यस्याण्पदजन्यबोधतात्पर्यकत्वनिश्चयस्य सम्भवात्सन्देहस्य नावकाशः। यथा पशुपदशक्यतावच्छेदके लोम्नामनुगतरूपेणैव प्रवेशात्तत्तत्पशुपदधर्मिकः शुक्ललोमवल्लाङ्गूलावच्छिन्नबोधतात्पर्यकं वा नीललोमवल्लाङ्गूलावच्छिन्नबोधतात्पर्यकं वेति सन्देहो नावतरतीति चेत्, उच्यते, एवं सति वर्णसमाम्नायीयपूर्वणकारवैयर्थ्यापत्त्या प्रदर्शितधर्मस्याण्पदशक्यतावच्छेदकताया अनभ्युपगमेन त्रिकवृत्तिचतुर्दशवृत्त्योर्व्याप्यव्यापकयोरन्यतमत्वयोरेव तदवच्छेदकत्वस्य कल्पनेन नानार्थत्वात्सन्देहस्य निष्प्रत्यूहत्वात्।

(३) व्याख्यानादिति। व्याख्यानं चेत्थमभियुक्तैः सङ्गृह्यते। पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजना। आक्षेपोऽथ समाधानं व्याख्यानं षड्विधं स्मृतमिति।

(४) हि यत इति। हिशब्दस्त्वर्थ इति तु परे।

(५) अननुष्ठापकं लक्षणमिति। लक्षणत्वं च बोधजनकत्वम्। अनुष्ठापकत्वं च प्रवृत्तिप्रयोजकत्वम्। अनुष्ठानं हि प्रवृत्तिः। सा च प्रत्यासत्त्योच्चारणानुकूलैव विवक्ष्यते। तदनुकूलश्चेष्टसाधनत्वप्रकारकज्ञानविधया साधुत्वनिश्चयः। तज्जनकत्वात् शास्त्रस्यापि प्रवृत्तिप्रयोजकत्वम्। एवं चानुष्ठापकत्वं शब्दविशेषधर्मिकसाधुत्वप्रकारकनिश्चयजनकत्वरूपं प्रकृते पर्यवसितम्। इत्थं च तात्पर्यसन्देहे शाब्दबोधो नोत्पद्यत इति मते प्रकृते लक्षणत्वमेव न भवितुमर्हति शाब्दसंशयवादिमते त्वनुष्ठापकता नेति योजनीयम्।

(६) असन्दिग्धेति। भावे क्तः, असन्दिग्धपूर्वकं लक्षणमिति मध्यमपदलोपी समासः।

(७) सन्दिग्धेति। अर्शआद्यजन्तं सन्देहजनकमित्यर्थकम्।

(८) व्याख्यानातिरिक्तनिमित्तानपेक्षत्वं बोध्यत इति। अयं भावः— तात्पर्यसन्देहे सति प्रकरणादिभिस्तन्निश्चयकरणस्य लोके परमप्रसिद्धत्वेन विनैव परिभाषारम्भं बोद्धारो व्याख्यानेन सन्दिग्धार्थकाणिणादिपदस्थले भगवतस्तात्पर्यं निश्चिनुयुरितीयं व्यर्था सती व्याख्यानस्येतरतात्पर्यनिश्चायकापेक्षया प्राबल्यं बोधयति। तथा च यत्र व्याख्यातृवाक्यप्रयोज्यतात्पर्यनिश्चयापेक्षया प्रमाणान्तरस्यान्यादृशतात्पर्यनिश्चयजनकत्वं सम्भाव्यते, तत्र व्याख्यानेनैव तात्पर्यं निश्चेतव्यमिति पर्यवस्यति। तेन हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेष्वित्यत्र भगवताऽण्पदस्योपादानेन लिङ्गेन जायमानस्य लेखेत्यस्य घञन्तबोधतात्पर्यकत्वनिश्चयस्य न लक्ष्यसंस्कारोपयोगिवाक्यार्थबोधप्रयोजकत्वं किं तूत्तरपदाधिकार इति परिभाषाज्ञापकपरभाष्यप्रयोज्यस्याणन्तधर्मिकलेखपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारकभगवत्तात्पर्यनिश्चयस्यैवेति सिद्धम्। तदेतद् बोधयितुमेव व्याख्यानापेक्षत्वं बोध्यत इति सरलमपहाय तदतिरिक्तनिमित्तानपेक्षत्वं बोध्यत इति वक्रोक्तिः। इत्थं च व्याख्यातृवचसां तात्पर्यग्राहकमुख्यत्वस्यैवेयं

बोधिका भगवता महेश्वरेण सन्दिग्धार्थकणकारोच्चारणेन बोधितेति तदेतदर्थतः सिद्धं यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति। अस्य चोत्तरोत्तरमुनिबोधितेऽर्थ एव पूर्वपूर्वमुनीनां तात्पर्यमित्येवार्थो न तूत्तरमुनिवचनविरुद्धपूर्वमुनिवचनस्याप्रामाण्यमित्यर्थः। मुनिवाक्यानामप्रामाणिकत्वस्य मुनीनामज्ञानस्य च कल्पनाया अयुक्तत्वादिति दिक्।

अत्राणुदित्सूत्रे परेणाण्ग्रहणमित्यंशे ज्ञापकं लण्सूत्रस्थभाष्यप्रदर्शितमुरृऋदिति सूत्रस्थं तपरकरणमणुदित्सूत्रस्थशब्दरत्ने प्रपञ्चितम्। तद्धि चुरादिण्यन्तात् कृतधातोर्लुङ्यचीकृतदित्यत्र ऋकारस्य स्थाने ह्रस्व एव यथा स्यादित्येतदर्थम्। पूर्वेणाण्ग्रहणे तूद्देश्येन विधेयेन च ऋकारेणानण्त्वाद्भिन्नकालाग्रहणेन न तस्य स्थानित्वं न वादेशत्वं प्रसक्तमिति व्यर्थं तत्स्यात्। न च तपरसूत्रेण लृकारग्रहणार्थं तत्। स्थानेऽन्तरतमपरिभाषया ऋकारस्थाने तस्य वारणेन तद्ग्रहणे फलाभावादितिप्रभृतिग्रन्थेन।

अत्रोदयङ्करः। यत्त्वित्यादिना प्रदर्शितं शब्दरत्नग्रन्थमनूद्य तत्र शङ्कैव तावन्न संगच्छते। सूत्रकारमते ऋकारलृकारयोः सावर्ण्याभावेन तद्ग्रहणस्य दूरापास्तत्वात्। वार्तिककृन्मते तत्सम्भवेऽपि अणुदित्सूत्रेऽण्ग्रहणस्य तेन प्रत्याख्यातत्वात् सन्देहाभावादिति ग्रन्थेन दूषयामास।

तदेतद्दूषणमुद्दिधीर्षुणा मन्युदेवेन उरण्रपर इति सूत्रे रप्रत्याहारस्य तव मते सत्त्वेन तस्य च तयोः सावर्ण्यसत्व एव सफलत्वेन सूत्रमतेऽपि तयोः सावर्ण्यानुमानात्। सिद्धान्ते रप्रत्याहारासम्भवेन तस्यानुमापकत्वसम्भवेऽप्यकोऽकि दीर्घ इत्येव वाच्ये होतृलृकार इत्येतदर्थं कृतेनाकः सवर्ण इति सवर्णग्रहणेन प्रथमयोः पूर्व इत्येव वक्तव्ये गमॄनित्येतदर्थं कृतेन सवर्णग्रहणेन च सूत्रमते तयोः सावर्ण्यानुमानाच्चेत्यभ्यधायि। तथैव भीमाचार्येणाप्यकः सवर्ण इत्यत्रत्यसवर्णग्रहणस्य ऋकारलृकारयोः सावर्ण्ये ज्ञापकत्वमुपपादि।

तदेतदुभयमप्यसमीचीनमभिमन्यमानेनेन्दिरापतिकारेण तथान्यासस्य व्यक्तिपक्षे तदानन्त्यादियत्ताज्ञानाभावेन यथासंख्येनासिद्धौ सवर्णग्रहणस्य कृतार्थत्वादवक्तव्यत्वमेव। जातिपक्षे तु लृवर्णऋवदिति न्यासो न तु सावर्ण्यम्। प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यत्र पूर्व इति न्यासे पूर्वस्य दीर्घत्वाभावेन सामर्थ्यात्तत्सजातीय इत्यर्थकल्पनवद्दीर्घ इत्यस्य निवृत्तेः कल्पनस्यापि सम्भव इति न सावर्ण्यानुमाने बीजमिति ग्रन्थेन खण्डनमकारि।

तदिदमस्मभ्यं न रोचते। यथासङ्ख्यसूत्रस्येको यणचीत्यत्रत्यशब्दरत्नोक्तदिशा धर्मसाम्येऽपि प्रवृत्तेः स्वीकारेण व्यक्तिपक्षेऽप्यकोऽकीति न्यासस्योद्भावयितुं शक्यत्त्वात्। एवं प्रथमयोरित्यत्र दीर्घ इत्यस्य निवृत्तेः कल्पनं न शोभनम्। दीर्घपदनिवृत्तेः कल्पनेऽपि पूर्वसजातीय इत्यर्थस्यावश्यकल्पनीयत्वात्। परविभक्त्यवयवनिवृत्तिमात्रकल्पने शब्दानित्यत्वप्रस-

ज्ञात्। किं च परसजातीय इत्यर्थाकल्पने दीर्घपदनिवृत्तिमात्रकल्पनेऽमि पूर्व इति सूत्रस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गः। किं च पूर्वस्य दीर्घत्व एव तत्प्रवृत्तौ नादिचीति सूत्रस्य दीर्घाज्जसि चेति सूत्रस्थदीर्घग्रहणस्य च वैयर्थ्यापत्त्या तत्सामर्थ्यादिति लेखनीये पूर्वस्य दीर्घत्वाभावेन सामर्थ्यादिति लेखोऽप्यसमञ्जस इति विभावनीयं सूरिभिः।

वस्तुतस्तूदयङ्करो मन्युदेवश्च द्वावपि स्थूलदृश्वानौ। तथा हि,अनुपदं दर्शितदिशा वार्तिककाराद्युक्तवचनेषु सूत्रकारानुमतत्वस्य निश्चयेन वार्तिककाराद्युक्तार्थज्ञानपूर्वकस्य कुलटाया वा कतन्तेभ्यस्तिरसस्तिर्यलोप इत्यादिप्रयोगस्य च दर्शनेन प्रकृतऋलृवर्णयोः सावर्ण्यवचनस्यापि सूत्रकारेण ज्ञातत्वस्य निश्चयात् सूत्रकारस्य सावर्ण्यवचनाज्ञानं वदन् वार्तिककारेण जातिपक्षे तत्प्रत्याख्यानेऽपि व्यक्तिपक्षे तत्प्रत्याख्यानाभावेन ऋकारलृकारयोः साजात्यमनुक्त्वा सावर्ण्यविधानस्वारस्येन वार्तिककृतोऽपि व्यक्तिपक्षाभ्युपगमस्य कल्पनेन तत्पक्षे वार्तिककृन्मतेऽप्यण्ग्रहणस्य सत्त्वात्सन्देहसम्भवेन वार्तिककृन्मते सन्देहाभावमुपपादयंश्चोदयङ्करः स्थूलदृश्वा। तदेतदज्ञात्वा बकबन्धनप्रयासायमानं ज्ञापकोपपादनप्रयासं कुर्वन् मन्युदेवोऽपि स्थूलदृश्वा। परमार्थतस्तु तदुपपादितज्ञापकान्यप्यसमीचीनान्येव। तथा हि, प्रथमं तावद् रप्रत्याहारस्य ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यसत्त्व एव साफल्येन तत्सावर्ण्यानुमानं यदुक्तं तन्न समीचीनम्, रप्रत्याहाराश्रयणसामर्थ्येन मनोरौ वा वा द्रुहेत्यादिवत् स्थानेऽन्तरतमपरिभाषाबाधकल्पनेन ऋकारस्थान एवोभयोर्विधानापत्तेः। एवमकः सवर्णे प्रथमयोरित्यत्रत्यसवर्णपदयोरपि ज्ञापकत्वोपवर्णनमसमीचीनमेव। सावर्ण्यज्ञापनेऽपि वैयर्थ्यस्य तादवस्थ्यात्। अकोऽकीतिन्यासेऽप्यणुदित्सूत्रबोधिताकारसवर्णत्वादिवर्णसमाम्नायघटकाकारादिप्रतिपाद्यतावच्छेदकधर्मसाम्यमादाय यथासङ्ख्यसूत्रप्रवृत्तेः कल्पनेन होतृलृकार इत्यादावपि दीर्घसिद्धेर्निराबाधत्वात्। गम्लादेरनभिधानेन सवर्णग्रहणस्य गमृनित्येतदर्थकत्वकल्पनाया अनुचितत्वादिति शम्।

■

# यथोद्देशकार्यकालपक्षोपपादकपरिभाषेन्दुशेखरटिप्पणम्[1]

*श्रीबालशास्त्री*
*सांख्यशास्त्राचार्यः*
*काशीस्थराजकीयपाठशालायाम्*

यथा व्याख्यानत इति परिभाषा सकलशास्त्रोपकारिका तथा यथोद्देशमित्यादिपरिभाषाद्वयमपि सर्वपरिभाषाविषयकमितीतरपरिभाषानिरूपणतः पूर्वं यथोद्देशमित्यादिपरिभाषाद्वयं व्याख्यातुमुपक्रमते । तत्रेति-। शास्त्रे इत्यर्थः । एतेन प्रत्येकं संज्ञादिषु पक्षद्वयमिति भ्रममपाकरोति । गृहीतशक्त्येति । संज्ञाविषयमेतत् । अनेन संज्ञाशास्त्रजन्यवाक्यार्थबोधरूपशक्त्यनुभवाहितसंस्कारेणैव तत्तत्साङ्केतिकविधिशास्त्रघटकपदानुभवोद्बुद्धेनोपस्थितिशाब्दबोधयोर्निर्वहि विधिदेशे संज्ञाशास्त्रप्रतिसन्धानस्य नोपयोग इति सूचयति । अथैवं संज्ञाविषये कार्यकालपक्षानुत्थितिः प्रदर्शितदिशैवोपस्थित्यादेरुपपत्त्या विधिप्रदेशे संज्ञाशास्त्रजन्यवाक्यार्थबोधस्यानुपयोगादिति चेन्न, अनुभवेनोपस्थित्यौपयिकसंस्कारे जननीयेऽपेक्षाधियोऽपि सहकारितया यस्य श्रोतुर्यत्संज्ञाशास्त्रजनितबोधोत्तरमुपेक्षाबुद्धिर्जायेत, तत्संज्ञाशास्त्रग्राह्यसङ्केतकपारिभाषिकपदस्य तदर्थानुभावकतायास्तत्र विधिप्रदेशेऽसम्भवेन पुनस्तत्र संज्ञाशास्त्रजन्यबोधस्यावश्यकत्वात् । एवञ्चापेक्षाधीसहकृते तत्तद्वाक्यार्थबोधे सति दृढतरसंस्कारस्य जननाद् वारंवारं तत्तद्बोधस्यानपेक्षितत्वेनापेक्षाधिय एव यथोद्देशपक्षबीजतोपेक्षायां कार्यकालबीजता च पर्यवस्यति । स्वमतमाह । केचित्त्विति । सकलतत्तदिति । पर्यालोचनायां यस्य यस्योपस्थितिसामग्रीतत्सकलेत्यर्थस्तद्विषय एव च यथाद्देशपक्ष इति भावः । गुणभेदम् । गुणशास्त्रविधेयभेदम् । एकवाक्यतयैवेति । पदैकवाक्यतयेत्यर्थः । इदमुपलक्षणमेकवाक्यार्थताया अपि । तथा च पदोपस्थापकपरिभाषाविषये पदैकवाक्यतयाऽर्थोपस्थापकपरिभाषाविषयेऽर्थैकवाक्यार्थतयेत्यर्थः । तत्र पदैकवाक्यता च गुणशास्त्रविधेयेन पदेन सह विधिशास्त्रीयपदानां परस्परनिरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयताप्रयोजकत्वरूपा । अर्थैकवाक्यार्थता च गुणशास्त्रविधेयेनार्थेन सह विधिशास्त्रीयपदार्थानां परस्परनिरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयताश्रयत्वरूपेति बोध्यम् । त्रिपाद्यामपीति । शास्त्रत्वावच्छिन्नोद्देश्यकासिद्धं बहिरङ्गमित्यादिपरिभाषाणां पक्षद्वयेऽपि त्रिपाद्यां नोपस्थितिः । शास्त्रत्वसम्पादिकानां तु पक्षद्वयेऽप्युपस्थितिरिति बोध्यम् । एतद्बीजन्त्वनुपदमेव स्फुटीकरिष्यामः । अधिकारशब्देनेति । अधिकारत्वं च स्वदेशे लक्ष्यसंस्कारोपयोगिविधिशास्त्रीय-

---

१. पं. १, १० (मार्च १, १८६७) १३९-१४० ।

वाक्यार्थबोधोपकारकवाक्यार्थाननुभावकत्वे सति विधिशास्त्रीयलक्ष्यसंस्कारोपयोगिवाक्यार्थबोधप्रयोजकत्त्वम्। संज्ञादिष्वतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम्। शेष इत्यादेर्विधिसूत्रत्वस्यापि सत्वात्स्वदेशे वाक्यार्थानुभावकत्वेऽपि तद्बोधस्य लक्ष्यसंस्कारोपयोगिविधिशास्त्रीयवाक्यार्थबोधोपकारकत्वाभावान्नाव्याप्तिः। विधिशास्त्रस्यापि स्वदेशे विध्यन्तरीयवाक्यार्थबोधोपकारकवाक्यार्थाननुभावकत्वादतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलम्। परिभाषात्वन्तु पूर्वाङ्के परिष्कृतमेव। तैरेकवाक्यतेति। क्रियत इति शेषः। तेन समानकर्तृकत्वात् क्त्वोपपत्तिः। पर्युदासन्यायेनेति। नञो भेदपरतया क्ङिति चेत्यस्य विधावुपस्थितौ क्ङिद्भिन्नसार्वधातुकार्द्धधातुकयोरित्यादिक्रमेणार्थे स्वप्रयोज्यविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वरूपपदैकवाक्यतेत्यर्थः। ननु घटो न भूतल इत्यतो भूतलभेदवद्वृत्तित्वस्य घटादावप्रतीत्या प्रथमान्तान्यसमभिव्याहृतासमस्तनञो न भेदबोधकत्वमत आह। प्रसज्येति। एकवाक्यताव्यवहार इति। उपजीव्योपजीवकभावापन्नविषयताप्रयोजकत्वरूपवाक्यैकवाक्यतेत्यर्थः। निषेधशास्त्रस्य निषेध्यशास्त्रीयपदधर्मिकार्थविशेषविषयकबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्यग्राहकत्वाद्विषयतानामुपजीव्योपजीवकभावो बोध्यः। संज्ञाशास्त्रस्य त्विति। तुरप्यर्थे। न पृथग्वाक्यार्थबोध इति। लक्ष्यसंस्कारोपयोगी नेत्यर्थः। यथोद्देशपक्ष एवेति। एष ग्रन्थो यथैकदेशविकृतन्यायस्थग्रन्थेन न विरुणद्धि, तथा तत्रैवोपपादयिष्यते। आहुरिति।

परे तु संज्ञा-परिभाषाशास्त्राणां प्रत्येकं पक्षद्वयस्वीकारे न फलम्; किन्तु संज्ञाविषये यथोद्देशपक्ष एवाभ्युपगन्तव्यः। परिभाषाविषये तु कार्यकाल एव। अयादिभ्यः परैव प्रगृह्यसंज्ञेति भाष्यस्थपरशब्द उत्कृष्टवचनोऽपवादत्वपर एव। तत्त्वं च गुणशास्त्राणां विधितुल्यत्वातिदेशात्। अनुदात्तं पदमित्येतद्विषयेऽपि कार्यकालपक्ष एव। त्रिपाद्यामप्रवृत्तिस्त्वन्तरङ्गपरिभाषावदित्याहुः।

अष्टाध्यायीपाठकृतेति। अत्रेदं तत्त्वम्। यत्र लक्ष्यसंस्कारोपयोगिबोधाधिकरणीभूतदेशवृत्तित्वमादाय व्यवस्था संभवति, तत्र तद्देशकृतपरत्वमेव तत्प्रवृत्तौ बीजम्। तेनायादिभ्यः परैव प्रगृह्यसंज्ञेति भाष्यमुपपन्नम्। यत्र च व्यवस्था न संभवति, तत्र पाठकृतमेव। तेनोभयनिर्देशे इत्यस्य सङ्गतिः। यथोद्देशपक्षे सुपि चेत्यतः परत्वाद् बहुवचने झलीत्येत्वमित्यस्य चेति।

उच्छृङ्खलास्तु यथोद्देशकार्यकालपक्षयोर्निरुक्तबीजकत्वे विधिशास्त्रादावपि तत्सम्भवेन संज्ञापरिभाषामात्रविषयकत्वमशक्यं वक्तुम्। किञ्च, यथोद्देशमित्यादेः परिभाषात्वव्यवहारप्रयोजकविषयसङ्कोचकत्वादेरभावेन परिभाषात्वमप्यशक्यं वक्तुम्। अत एव वाक्यसंस्कारपदसंस्कारपक्षादीनां परिभाषात्वादिना व्यवहारः शास्त्रकृच्छैलीपरिशीलितः क्वचिदपि नोपलभ्यते। भाष्ये तत्र तत्र यथोद्देशं कार्यकालमित्याद्युल्लेखस्तु प्रकारद्वयस्यैव सम्भवाद्वस्तुस्वरूपपरिकीर्त्तनपरः। किञ्च, प्रदर्शितमूलकैतत्पक्षद्वयोपन्यासस्य विशिष्य फलमप्यशक्यं

वक्तुम्। तथा हि न तावत्तस्मिन्निरतीत्यादेस्त्रिपाद्यां प्रवृत्तिः कार्यकालपक्षफलम्। शास्त्रत्वसम्पादकपरिभाषाणां त्रिपाद्यां प्रवृत्तेः पक्षद्वयेऽपि सूपपादत्वात् तद्दृष्ट्या त्रिपाद्या असिद्धत्वन्तु न। त्रैपादिकविधिशास्त्राणां शास्त्रत्वसम्पादकगुणशास्त्रप्रवृत्तितः प्रागप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितबोधजनकत्वरूपशास्त्रत्वस्यैवासम्भवाच्छास्त्रत्वमुपजीव्यासिद्धत्वबोधकेन पूर्वत्रासिद्धमित्यनेनासिद्धत्वबोधनस्याशक्यत्वात्। पूर्वत्रासिद्धमित्यनेन च शास्त्रत्वेन रूपेणैवासिद्धत्वबोधनमावश्यकम्। अत एव रोरीत्यादावुत्वादिघटितनिर्देशसङ्गतिः। शास्त्रत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकासिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गेऽनुदात्तं पदमेकवर्जं विप्रतिषेधे परं कार्यमित्यादयस्तु त्रिपाद्यां न प्रवर्तन्ते। एतत्प्रवृत्तितः पूर्वमेव शास्त्रत्वस्य सिद्धतयां पूर्वत्रासिद्धमित्यनेनासिद्धत्वबोधनस्य दुर्निवारत्वात्।

एवं यथोद्देशपक्षस्यागच्छतमग्नी३ इत्यत्र प्रगृह्यत्वसिद्धिः फलमित्यपि न। विरामोऽवसानमित्यवसानसंज्ञाया वैयर्थ्यापत्त्या संस्कारकशास्त्रदृष्ट्या संस्कार्यशास्त्रस्य नासिद्धत्वमिति कल्पनात्। तेन प्रगृह्यसंज्ञाशास्त्रदृष्ट्या प्लुतस्यासिद्धत्वात्स्वसंस्कार्यानुनासिकविधेश्च सिद्धत्वादग्नी३ इत्यादावनुनासिकत्वप्रतिबन्धः सिद्धः। विप्रतिषेधे परं पूर्वत्रासिद्धमित्यत्र परत्वपूर्वत्वे अष्टाध्यायीपाठकृत एव। एवं स्थिते योऽत्र बहुशः प्राचीननवीनमतविवेकपरिश्रमः पदैकवाक्यतावाक्यैकवाक्यतेत्यादिविचारः स सर्वोऽपि काकदन्तपरीक्षावदुपेक्षणीय एवेति वदन्ति।

अत्रत्यमूलस्यैव फल्गुतया तट्टिप्पणीनामतिफल्गुतया विचारानर्हत्वेऽपि विद्वज्जनमनःकुतूहलाय तत्सारासार उत्तराङ्के विवेचयिष्यत इति शम्।

यत्तु "प्रदेशैकवाक्यताया इतः प्रतीते[१]"रिति प्रतीकमुपादाय "सर्वशास्त्राभिज्वलनं चैकवाक्यतया संस्कारकत्वमिति भावः। इदं चिन्त्यम्। संस्कारमात्रस्यैव ज्वलनशब्दार्थत्वे बाधकाभावेनैकवाक्यतयेति निवेशे मानाभावात्। स्वदेशे गृहीतवाक्यार्थस्य तत्र तत्र विधौ स्मृतिमात्रेण तत्तत्संस्काराभिप्रायेणैवैकदेशस्य इत्युक्तेरुपपत्तेश्च। एकवाक्यतया संस्कारकत्वे हि अधिकारस्यापि तथात्वेन ततो विशेषाभिधित्सया तथोक्त्यसंगतिः। प्रदीपदृष्टान्तस्तु एवमेतत् स्वबुद्धिजननद्वारेत्यन्तेन ग्रन्थेनैकवाक्यतामन्तरा त्वयैव योजितः। स्वबुद्धिजननद्वारेति त्वदुपपादनं चैकवाक्यतायां नानुकूलम्। कार्यकालपक्षे तवाप्येवमेव वक्तव्यत्वात्। नहि तवापि कार्यकालपक्षे परिभाषाणां स्वदेशे वाक्यार्थबोधाभावः, बाधकाभावात्। संज्ञाशास्त्रस्य त्विति वक्ष्यमाणविशेषोक्त्ययोगाच्च। नहि स्वबुद्धिरेकवाक्यतया बोधः, किं तु स्मृतिमात्रम्। संस्कार्यविधीनामनेकत्वेन युगपच्छ्रोतृबुद्ध्यनारोहेण तावतामुपस्थानासंभवाच्च। प्रधानेन गुणाकर्षणेऽपि गुणेन प्रधानाकर्षणस्यायुक्तत्वाच्च। नहि प्रयाजादिवाक्यैः

१. पं. २, १७ (अक्टूबर १, १८६८) १०८-१०९।

पूर्णमासादिवाक्यमाकृष्यते । क्ङिति चेति सूत्रस्थकैयटस्तु एकदेशिपक्षाशयवर्णनाय प्रवृत्तः । इत एवारुच्या भाष्येऽथवेति पक्षान्तरमुपन्यस्तमिति दिक्" इति त्रिपथगायामभिहितम् ।

तत् प्रत्युच्यते । परिभाषया विधेः संस्कारो हि शक्त्या संकेतेन वा विधिशास्त्रघटकपदैरुपस्थाप्यो योऽर्थस्तदितरार्थावगाही योऽप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितो बोधस्तत्प्रयोजकः कस्यचित् पदस्य लक्षणाग्रहः, पदविशेषस्याध्याहारो वा, विधिशास्त्रघटकस्य सन्दिग्धतात्पर्यकपदस्यार्थविशेषे तात्पर्यस्य निश्चयो वा । तत्रार्थोपस्थापकपरिभाषाणां विधिशास्त्रघटकपदविशेषस्य लक्षणाग्राहकत्वं यथा तस्मिन्निितीत्यादेः । इको गुणवृद्धी इत्यादीनां तु इक इत्यादिपदाध्याहारप्रयोजकत्वम् । एवं स्थिते पदोपस्थापकपरिभाषाविधेयेन पदेन विधिशास्त्रघटकपदानां परस्परनिरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयताप्रयोजकत्त्वलक्षणस्य पदैकवाक्यत्वस्यार्थोपस्थापकपरिभाषाविधेयेनार्थेन सह विधिशास्त्रघटकपदोपस्थाप्यानामर्थानां परस्परनिरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयताश्रयत्वरूपस्यार्थैकवाक्यार्थत्वस्य चावश्यस्वीकर्तव्यत्वेनैकवाक्यतयैवेति निवेशे मानाभावादित्यस्य कोऽर्थः । एकवाक्यतयैवेति मूलं त्वर्थैकवाक्यार्थताया अप्युपलक्षणमिति तद्व्याख्यावसर एवावोचाम ।

अधिकारत्वपरिभाषात्वयोः स्वरूपनिरूपणं तु मूलव्याख्यावसर एव स्पष्टमकुर्मेति तद्दिशाऽधिकारापेक्षया विशेषाभिधित्सया प्रवृत्तस्य भाष्यग्रन्थस्य नासंगतेः शङ्काऽप्यौचित्यमावहति ।

स्वबुद्धिजननद्वारेत्यत्रत्यस्वशब्दस्यात्मीयपरस्य विधेयार्थकतया परिभाषाविधेयार्थविषयकविधिशास्त्रजनितशाब्दबोधस्यैव स्वबुद्धिपदेन विवक्षणीयतया प्रदर्शितैकवाक्यताशयकत्वस्य सुव्यक्तं प्रतीततया केनाशयेन स्वबुद्धिजननद्वारेति ग्रन्थस्यैकवाक्यतायामननुकूलतां प्रतिपादयितुं प्रावर्तत भवान् ।

स्वदेशे तस्मिन्निितीत्यादेर्वाक्यार्थबोधे किं सप्तमीनिर्देशघटितं शास्त्रमिति जिज्ञासायां यावन्तः सप्तमीनिर्देशघटितविधयो बुद्ध्युपारूढास्तावतामेव तत्र संस्कारेण तद्विषय एव च यथोद्देशपक्षस्य संभवेन तावतैव परिभाषाशास्त्रस्य साफल्यग्रहेणोपेक्षायाः कारणाभावेनावशिष्टविधीनां तत्तद्देश एव जननीयस्य संस्कारस्य कृते परिभाषाशास्त्रस्य बोधान्तरस्यानावश्यकत्वेन पाठदेशे बोधमात्रेणैव विधिदेशे विधिशास्त्रस्य संस्कार इत्येव नागेशानुमतः परिभाषाविषये कार्यकालपक्षः संभाव्यते । तस्मिन्निितीत्यादिपरिभाषाणां शास्त्रघटकसप्तमीनिर्देशाद्युद्देश्यकत्वस्येव संज्ञाशास्त्रघटकवृद्ध्यादिपदस्य शास्त्रघटकवृद्ध्यादिपदार्थकत्वस्याभावेन परिभाषास्थल इव जिज्ञासाया अनुत्थितौ साफल्यज्ञानाभावाद् विशेषप्रतिपत्तुरुपेक्षाधियः संभवात्पुनर्बोधस्यावश्यकत्वेन पाठदेशे जातस्यापि बोधस्य विधिशास्त्रीयवाक्यार्थबोधाकरणत्वेन न लक्ष्यसंस्कारोपयोगित्वमित्याशयेन संज्ञाशास्त्रस्य तु

कार्यकालपक्षे न पृथग् वाक्यार्थबोध इति ग्रन्थः प्रववृते। एवं स्थिते कार्यकालपक्षे इत्यारभ्य विशेपोक्त्ययोगाच्चेत्यन्तो ग्रन्थः कस्य भवदभिप्रेतार्थस्य साधने समुपयुज्येतेत्युच्यताम्।

इदं तु चित्रं यद् विनैव परिभापार्थस्य विधिशास्त्रीयवाक्यार्थबोधे प्रवेशं स्मरणमात्रेणैव संस्कारकत्वमिष्यते। स्मृतेनार्थशतेनापि विना शाब्दधीविषयतां विषयसंकोचादिलक्षणस्य विधेः संस्कारस्यासंभवात्।

"यच्च संस्कार्यविधीनामनेकत्वेन युगपच्छ्रोतृबुद्ध्यनारोहेण तावतामुपस्थानासंभवाच्चेत्युच्यते" तत्र ब्रूमो मा भूच्छ्रोतृबुद्धौ युगपद्भानं क्रमेण तत्तद्बुद्धिस्वीकारेऽपि का क्षतिः। अनेकत्वेऽपि संस्कार्यविधीनां समूहमालम्बयन्त्या बुद्धेरारोहस्य वक्तुं शक्यतया युगपच्छ्रोतृबुद्ध्यनारोहेऽनेकत्वस्य हेतुतयोपन्यसनमपि रभसप्रलपितमेवेति।

यदपि "गुणेन प्रधानाकर्षणस्यायुक्तत्वमुच्यते", "तत्र च नहि प्रयाजादिवाक्यैरित्यादि दृष्टान्ततयोपन्यस्यते", तद् द्वयमपि न समीचीनम्। आकर्षणं हि प्रकृते उपस्थितिः, सा च जिज्ञासितार्थस्य पर्यालोचनायां तदौपयिकसामग्रीसंघटने निराबाधैव। नहि गुणशास्त्रीयवाक्यार्थमितिकालिकत्वं जिज्ञासाया जिज्ञासितार्थप्रतिपत्तिप्रयोजकतां विहन्तुमुत्सहते। नहि कस्यचिदप्रधानपुरुषस्यापि कोऽस्य देशस्य राजेत्यादिजिज्ञासायां जिज्ञासाया अप्रधानपुरुषसमवेतत्वमात्रमन्त्रस्य जिज्ञासितविशेषप्रतिपत्तिं प्रति प्रतिबन्धकत्वं केनाप्यभ्युपेयते। एतावदेव हि तान्त्रिकव्यवहारतः प्रसिद्ध्यति यद् "गुणे त्वन्याय्यकल्पना" इति। गुणप्रधानयोरेकतरबाधकल्पनाया नाप्राप्तौ गुणबाध एव कल्प्य इति च तदर्थः। प्रयाजादिवाक्यानामपि समभिव्याहृतपदैः प्रकरणादिना वा शेषत्वप्रतीतौ शेषिणो जिज्ञासायामुपतिष्ठन्त एव पौर्णमासादिवाक्यानि। केवलं पौर्णमासादिविधावाकाङ्क्षिततृतीयांशपूरकत्वमात्रेणाप्रधानत्वमेषाम्। अत एव प्रवर्ग्यादिवाक्येष्वनारभ्याधीतेषु शेषिण आकाङ्क्षायां प्राथम्यात् प्रकृतेरेवोपस्थितेस्तस्या एव शेषित्वमिति मीमांसकसमय इति कृतं पल्लवितेन ॥शम्॥

# चिन्तामणिप्रकरणसूचीपत्रम्[1]

*श्रीविट्ठलशास्त्री*
*सांख्यशास्त्राचार्यः*
*काशीस्थराजकीयपाठालये*

गौतमेन महर्षिणा प्रणीतस्य न्यायशास्त्रस्य सुपरिष्कृतविचारेण व्यवस्थापितानां सिद्धान्तनिर्मलरत्नाना प्राप्तिस्थानभूततयाकरग्रन्थमूर्द्धन्यो न्यायचिन्तामणिर्नाम गङ्गेशोपाध्यायेन मिथिलादेशालङ्करणभूतेन प्रणीतः प्रथमं चक्रवर्तिप्रगल्भपक्षधरमिश्रसार्वभौममथुरानाथप्रभृतिभिर्वङ्गमैथिलपण्डितैर्विस्तृतं व्याख्यातः पश्चाद् रघुनाथशिरोमणिना नैयायिकप्रवरेण भवानन्दजगदीशगदाधरादिमहानैयायिकव्याख्यातया मणिदीधितिनामिकया व्याख्यया विशदीकृत इदानीन्तननैयायिकपण्डितैः पुस्तकाभावात् कात्स्र्न्येन परिशीलितः क्वचिदेव देशे कस्यचिदेव पण्डितस्य पुस्तकालय उपलभ्यत इत्युत्तमतमोऽप्यत्यन्तविरलप्रचारः संजातः।

सोऽयं निवन्धराजो दशसहस्रश्लोकमितोऽप्यल्पेनैवाशेन वाधान्तानुमानखण्डात्मकेन कलिकातानगरे प्रकाशं प्राप्य तत्रत्यानामनुमानभक्ततार्किकाणां महान्तमुपयोगमसाधयत्।

अतोऽहं काशीविद्यासुधानिधिचकोरान् प्रार्थये तैरस्य ग्रन्थस्य मुद्राद्वारेण प्रकाशने प्रयतितव्यमिति। अस्मिंश्च पत्रे तस्य प्रकरणशोऽपि निवेशो दुःशकोऽतिविततत्वात्; परन्तु यदि केऽपि भारतीयविद्यारसिका एतद्ग्रन्थसुक्षेत्रसंस्करणे बद्धपरिकराः स्युस्तर्हि पुस्तकशोधनटिप्पणादिनाध्ययनाध्यापनादिना च विद्वदिष्टेन कर्मणा काशीस्थजनोऽपि तेषां सहायतां कर्तुमुत्सुको वर्तत इति।

न्यायचिन्तामणौ ये विषया विवेचितास्ते श्रोतृजनवोधाय प्रकाश्यन्ते।

**प्रत्यक्षखण्डे**

१. मङ्गलवादः।
१. प्रामाण्यवादः।
प्रामाण्यं स्वतो ग्राह्यमिति पूर्वपक्षः।
प्रामाण्यं परतो ग्राह्यमिति सिद्धान्तः।
प्रामाण्यं परत उत्पद्यते।
प्रामाण्यं स्वत एवोत्पद्यते ज्ञायते चेति प्राभाकरास्तन्निरासः।
प्रामाण्यस्वरूपविचारः।

---

१. पं. १, ५ (अक्टूबर १, १८६६) ६४-६५।

अन्यथाख्यातिर्नास्तीति पूर्वपक्षः ।

अस्तीति सिद्धान्तः ।

प्रत्यक्षलक्षणम् ।

१. प्रत्यक्षविशेषे सन्निकर्षविशेषस्य कारणतास्थापनम् ।
२. विषयालोकसंयोगस्यालोकोद्भूतरूपस्य चक्षूरूपस्य विषयोद्भूतरूपस्य महत्त्वस्य प्रत्यक्षकारणत्ववर्णनम् ।
३. वायुर्न प्रत्यक्षः
४. सुवर्णं प्रत्यक्षं तैजसं च
५. मन इन्द्रियमणु च
६. वर्तमानं ज्ञानं मानसम्
७. प्रत्यक्षं द्विविधम्
८. प्रकारो द्विविधः
९. तत्तास्वरूपं स्मृतिप्रमात्वयाथार्थ्ययोर्विचारः

**अनुमानखण्डे**

व्याप्तिः

व्याप्तिग्रहोपायः

उपाधेर्लक्षणं भेदो दूषकताबीजमाभासाश्च

पक्षतालक्षणम्

विशिष्टज्ञानं हेतुर्न तु ज्ञानद्वयम्

परामर्शः कारणं न तु लिङ्गम्

केवलान्वय्यनुमानम्

केवलव्यतिरेक्यनुमानम्

अर्थापत्तिर्न मानान्तरम्

न्यायतदवयवलक्षणम्

हेत्वाभासानां लक्षणभेदाः

ईश्वरानुमानम्

शक्तिर्न कारणत्वादधिका

मोक्षलक्षणम्

ज्ञानान्मोक्षः

**उपमानखण्डे**

सादृश्यमतिरिक्तमिति पूर्वपक्षः

नातिरिक्तमिति सिद्धान्तः

उपमानं न प्रमाणान्तरमिति पूर्वपक्षः

# प्राचीनज्योतिःशास्त्राचार्याशयवर्णनम्[1]

*श्रीबापूदेवशास्त्री*
*ज्योतिःशास्त्राध्यापकः*
*काशिकराजकीयपाठालये*

*जयति स जगदीशो यस्य नानाविधाना-*
*मचरचरचयानां निर्मितौ क्वापि नाभूत् ।*
*कथमपि लघुसाध्यं कर्हिचिद्गौरवेण*
*विरचितमिह नूनं चेतनं वा जडं वा ॥*

इह खलु ग्रहभ्रमणविषये द्वे मते तावत् सुप्रसिद्धे । एवं भूः स्थिरा तामभितश्च सूर्यादयो ग्रहा भ्रमन्तीति । अन्यत्र रविरचलस्तं परितः सभूमयः सर्वे ग्रहाः पर्ययं कुर्वन्तीति ।

तत्राद्यमतवादिनः प्रत्येकं ग्रहः पूर्वदिशं चरन् यावता कालेन भुवमभित एकं भगणं पूरयेत् तस्मात् कालादनुपातेन ग्रहस्यैकदिनसंबन्धिनीं समानां गतिं निश्चित्य तां मध्यमामभिदधानास्तस्याः सकाशादभीष्टकाले खेटस्य भचक्रेऽवगतं स्थानं मध्यमग्रहशब्देन व्यवहरन्ति । एतन्मते रविज्ञशुक्राणां वसुमत्याः समन्तादेकेनैव हायनेनैकं भ्रमणं भवतीति तेषां मध्यमा गतिस्तुल्यैव जायते । तथैव मध्यमं स्थानमपि ।

अन्त्यमतवादिनस्तु प्रत्येकं खेटस्य सूर्यमभितः परिभ्रमणकालमवगम्य । अत्र मते बुधशुक्रयोर्मध्यमे गती स्थाने चाद्यमतीयाभ्यां गतिभ्यां स्थानाभ्यामन्योन्यं च भिद्येते । सूर्यमभितो भगणपूर्तिकालस्य भेदात् । सूर्यभूम्योरन्तरे कदाचिदप्यसंचरतां कुजजीवरविजानां तु मध्यमगतयः स्थानानि चाद्यमतीयाभ्यो गतिभ्यः स्थानेभ्यश्च न भिद्यन्ते । यतस्ते प्रत्येकं तरणिं धरणिं च तुल्येनैव कालेन परिभ्रमन्ति ।

तत्र भारतवर्षीयाः सकलमूलग्रन्थकाराः सर्वे ग्रहास्तरणिं परितो भ्रमन्तीत्यभिप्रेत्य ग्रहपातभगणान् निरणायिषतेत्येतदुपपादनार्थमुच्यते ।

द्वयोरपि मतयोर्वादिभिर्विक्षेपकेन्द्रार्थं मन्दस्पष्टे ग्रहे पातस्य योजनमङ्गीक्रियते । ग्रहाणां विक्षेपकेन्द्रमप्युभयत्र समानम् । तत्र ये मध्यमा ग्रहा उभयमतेऽपि समाना अत एव स्वस्वमन्दफलसंस्कृता अपि साम्यं न जहति तेषां पाता मतद्वये तुल्या एव स्युः, विक्षेपकेन्द्रस्योभयत्र

१. पं. १, ६ ( नवम्बर, १८६६ ) ८२-८४ ।

तुल्यत्वात् । यथा कुजगुरुशनीनाम् । अतएव तेषां पठिताः पातभगणा अप्युभयत्र समानाः । मध्यमौ बुधशुक्रौ त्वाद्यमते मध्यमसूर्यतुल्यौ । अन्त्यमते च मूलग्रन्थोक्तशीघ्रोच्चसमानौ । यत एतन्मते बुधस्य किंचिदूनाष्टाशीतिसावनदिनैरेकं भगणं पूरयतः प्रत्यहं स्वकक्षायां द्वात्रिंशद्विकलाधिकपञ्चचत्वारिंशदुत्तरशतद्वयमितकलारूपा गतिः शुक्रस्य चेषन्न्यूनैः पादोनतत्त्वदस्रैः कुदिनैरेकं पर्ययं कुर्वतोऽनुदिनं निजमार्गे विकलाष्टकाधिकषण्णवतिकलात्मिका मूलग्रन्थेषु तत्तच्छीघ्रोच्चगतित्वेनोपन्यस्तेति तयोः पातौ नोभयमते तुल्यौ । विक्षेपकेन्द्रस्य तुल्यत्वेऽपि मध्यमस्य भेदात् । अत एव तयोः पातभगणाभ्यामपि नोभयत्र तुल्याभ्यां भाव्यम् । तावेतौ पातावस्मन्मूलग्रन्थकारैर्मन्दस्पष्टयोर्बुधशुक्रयोर्न प्रक्षिप्येते; अपि तु मन्दफलसंस्कृते तत्तच्छीघ्रोच्च इत्यतः स्फुटमेतदवगम्यते यत् पठितेभ्यः सूर्यकेन्द्रकभ्रमणभगणाविरुद्धेभ्यो भगणेभ्य उत्पन्नेषु मध्यमेषु कुजजीवरविजेषु प्रक्षेपयोग्यं तद्विरुद्धेभ्य उत्पन्नयोश्च बुधभार्गवयोः प्रक्षेपायोग्यं तत्तच्छीघ्रोच्चे च प्रक्षेपयोग्यं पातं साधयन्तः पठिता ग्रहपात-भगणा मूलोक्तबुधशुक्रशीघ्रोच्चरूपमध्यमबुधशुक्रसंपादकतरणिकेन्द्रकभ्रमणवादिमतीया इति । कथमन्यथा मध्यमबुधशुक्रप्रक्षेपयोग्यपातसंपादकाः शीघ्रकेन्द्रभगणाधिकाः पातभगणा न पठ्येरन् ।

अत एव भौमादीनां पञ्चानामपि ग्रहाणां सूर्यकेन्द्रकं भ्रमणं मूलकाराणामभिमतमित्यवसीयते । अन्यथा तन्मतीयपातभगणपठनानौचित्यात् ।

ननु ज्ञशुक्रयोः सूर्यकेन्द्रकं भ्रमणमस्तु मूलकाराणामभिमतम्, आद्यमतविरुद्धानां तयोः पातभगणानां पठनात् । कुजजीवरविजानां तु भूमिकेन्द्रकमेव स्यान्न सूर्यकेन्द्रकम् । तत्पातभगणानामाद्यमताविरुद्धत्वादिति चेन्न, रविकेन्द्रकभ्रमणास्वीकारे सूर्यस्य भौमादिशीघ्रोच्चत्वानुपपत्त्या रविकेन्द्रकभ्रमणस्यैव मूलकाराभिप्रेतत्वात् । तथा हि, भूमेरतिदूरो ग्रहकक्षायाः प्रदेशो ग्रहस्य शीघ्रोच्चम् ।

*उच्चस्थितो व्योमचरः सुदूरे*
*नीचस्थितः स्यान्निकटे धरित्र्याः ।*

इत्युक्तत्वात् । कक्षान्तर्गताया भूमेर्निर्गतया केन्द्रं स्पृशन्त्या रेखया स्पृष्टः कक्षाप्रदेश एव च भूमेर्दूरतरः । स च रवेः केन्द्रगतत्वाभावे रविसंमुख एव किमिति स्यात् । केन्द्रातिरिक्तस्थलस्थस्य रवेः केन्द्रसमानगतिकस्य मूलकृदभिप्रेतत्वकल्पनमपेक्ष्य तु रवेरेव केन्द्रत्वकल्पनाया लघीयस्या मूलकृदभिप्रेतत्वकल्पनमुचितम् ।

न च सूर्यमभितो ग्रहभ्रमणमभिप्रयतामाद्याचार्याणां भूमिं परितो भ्रमणप्रदर्शनमसंगतमिति वाच्यम्, लोकप्रतीत्यनुसृतये लाघवेन गोलस्थित्यवगतये च सूर्यधर्माणां धरण्यामारोपणस्य तैरङ्गीकरणात् ।

तदेवमारोपरसिका आचार्या बोधलाघवं लोकप्रतीतिं चानुसरन्त एव कल्पनालाघवेन सिद्धे अपि तरणिसहितस्य भपञ्जरस्य धरण्याश्चाचलत्वचलत्वे अन्योन्यस्मिन्नारोप्यैव तरणिं भचक्रं च चलं धरणिं चाचलां वर्णयांचक्रुरित्यपि प्रतीयते। भवति हि लाघवमयं रविः प्रातस्तत्रस्थ इदानीमत्रास्तीति बोधयितुं जानन्ति चैवमेव लोकाः। एवं रवे राश्यन्तरसंचारमपि। कल्पनायां तु भवत्येव तरणेर्धरणिं परितो भ्रमणस्याङ्गीकरणे तरणिं परिभ्रमतां व्योमचारिणामपि भुवमभिभ्रमणमनायत्या स्वीकृतमिति गौरवम्। मतान्तरे च धरणेरेकस्या एवेति लाघवम्।

तदेवं भूमेर्मूलोक्तस्य भचक्रभ्रमस्य सजातीयं स्वाक्षं परितो भ्रमणं रविभ्रमस्य सजातीयं क्रान्तिवृत्ते भ्रमणं च मूलकाराणामभिप्रेतमिति सिद्धम्।

स एष विषयोऽर्वाचीनैर्ग्रन्थकारैर्न व्यज्ञायि। यतस्तेषु केचन कुजगुरुरविजेषु पातं संयोज्य साधिताद्विक्षेपकेन्द्राच्छरस्यानयनमुपलब्ध्यतिरिक्तोपपत्तिसहितं मन्यमाना बुध-शुक्रयोः शीघ्रोच्चे पातप्रक्षेपेण शरानयनमुपलब्ध्यतिरिक्तोपपत्तिरहितमवगम्य बुधशुक्रयोः शीघ्रोच्चस्थाने यावान् विक्षेपस्तावानेव यत्रकुत्रस्थितयोरपि तयोर्भवतीत्यत्रोपलब्धिरेव वास-नेत्याहुः। अन्ये च बुधशुक्रयोर्मूलग्रन्थेषु पठितान् वास्तवानपि पातभगणानवस्तुभूतान् स्वल्पतया सुखमात्रार्थकांश्चाहुः। दैवगत्यार्यभटस्य बुद्धिपथमारूढम्।

*अनुलोमगतिर्नौस्थः पश्यत्यचलं विलोमगं यद्वत्।*
*अचलानि भानि तद्वत् समपश्चिमगानि लङ्कायाम्॥*

इत्यादिना प्रकाशितमपि भचक्रस्याचलत्वं क्षोण्याश्च स्वाक्षं परितो भ्रमणं ब्रह्मगुप्तः—

*आवर्तनमुर्व्याश्चेन्न पतन्ति समुच्छ्रयाः कस्मात्।*

इत्यनेन भ्रमणप्रारम्भोत्तरकाले संयुक्तानां पृथ्व्याकृष्टानां वस्तूनां पतनाभावमजानन् प्रारम्भ-कालिकभ्रमणस्वभावमेवावगच्छन्नपालपत्। लल्लश्च —

*यदि च भ्रमति क्षमा तदा स्वकुलायं कथमाप्नुयुः खगाः।*
*इषवोऽभि नभः समुज्झिता निपतन्तः स्युरपांपतेर्दिशि॥*

*पूर्वाभिमुखे भ्रमे भुवो वरुणाशाभिमुखो व्रजेद्घनः।*
*अथ मन्दगमात् तथा भवेत् कथमेकेन दिवा परिभ्रमः॥*

इत्यनेन भूवायुसहितायाः क्षितेर्भ्रमणमजानन्। श्रीपतिश्च—

*यद्येवमम्बरचरा विहगाः स्वनीडमासादयन्ति न खलु भ्रमणे धरित्र्याः।*
*किंचाम्बुदा अपि न भूरिपयोमुचः स्युर्देशस्य पूर्वगमनेन चिराय हन्त॥*

*भूगोलवेगजनितेन समीरणेन केत्वादयोऽप्यपरदिग्गतयः सदा स्युः ।*
*प्रासादभूधरशिरांस्यपि संपतन्ति तस्माद्भ्रमत्युडुगणस्त्वचलाऽचलैव ॥*

इत्यनेनोभयमप्यजानन् ।

ननु तरणिमभितो धरणेः क्रान्तिवृत्ते भ्रमणे स्वीकृते रवेरिव नक्षत्राणामपि स्थिराणामुदग्दक्षिणायनं ध्रुवतारोन्नतिभेदश्चोपलभ्येत । न चापरिमेयां भचक्रदूरतामपेक्ष्य धरणिभ्रमणमार्गस्यात्यन्तमणुतया न तथोपलब्धिरिति वाच्यम्, भकक्षादूरतायाः षष्टिगुणरविकक्षादूरत्वतुल्याया एव —

*भवेद्भकक्षा तीक्ष्णांशोर्भ्रमणं षष्टिताडितम् ।*

इत्याद्यागमाभिहितत्वादिति चेन्न, छेद्यके कक्षावृत्ते प्रतिवृत्ते चैकस्यामेव दिशि मेषादिस्थितिं प्रदर्शयतामाद्याचार्याणामपरिमेयस्यैव भचक्रदूरत्वस्याभिमततया तद्विरुद्धमुपपत्तिशून्यं दूरत्वं बोधयतस्तस्य वचनस्यानभिज्ञप्रक्षिप्ततायाः स्फुटमेव प्रतीयमानत्वादिति शम् ।

*प्राचीनज्यौतिषाचार्यवर्याणामेवमाशयः ।*

*बापूदेवाभिधानेन यथाबुद्धि प्रदर्शितः ॥*

■

# पुदित्यव्ययनिरूपणम्[1]

*पण्डितवेचनरामत्रिपाठी*

*यो भक्तानामुपरि कृपयैवात्तनैकावतारो*
*भूमेर्भारानुद्धरयति प्रौढदैत्यादिघातैः।*
*यं वै नित्यं श्रुतिरनुपदं स्तौति नाप्नोति पारं*
*तं सर्वेषामधिपतिमजं भावयेऽभीष्टसिद्ध्यै ॥१॥*

इह खलु व्याकरणशास्त्रेऽव्ययप्रकरणे चादिगणे सिद्धान्तकौमुद्यादिषु पुदित्यव्ययं पठति, तदिदमव्ययमन्तस्थादि वौष्ठ्यादि वेति संशयमापन्नेन मया बहूनि पुस्तकान्यनुसृत्य लेखकप्रमादवशात् केषुचिदन्तस्थादि केषुचिच्चौष्ठ्यादिकमवलोक्य निर्णयमलभमानेन पुनः सातिशयं व्याख्याग्रन्थानालोडयता पुष्कलप्रमाणान्युपलभ्य तान्येवावष्टभ्य च शाकटायनमपहाय सर्ववैयाकरणमते पुदित्यव्ययमोष्ठ्यादि तकारान्तमिति शाकटायनमते चौष्ठ्यादि लकारान्तमिति न तु कस्यापि* मतेऽन्तस्थादीति निरणायि। अत्र प्रमाणान्यधो लेखिष्यमाणानि गणरत्नमहोदध्यादयः षड्ग्रन्था अवसेयाः। तत्र तावत् प्रथमं प्रमाणं गणरत्नमहोदधिः। तद्यथा सत्फट्क्विच्चिररात्राय विभाषेति न चेत्पुत इति। सत् फट् क्वित् चिररात्राय विभाषा इति न चेत् पुत् इत्येतान्यव्ययानि भवन्तीति पद्यार्थः। यदि पुदित्यव्ययमन्तस्थादि स्यात् तर्ह्यवश्यमत्र पद्ये चेदिति तकारस्य युति परे जश्त्वेन चेद्युत इति स्यात्। चेत्पुत इति चर्त्वघटितं रूपं कदापि न ब्रूयाद्गणरत्नमहोदधिकारः। उपलभ्यते च गणरत्नमहोदधिपुस्तकमात्रे चेत्पुत इत्येव पाठ इति। द्वितीयं गणरत्नमहोदधिकारेणैव कृता तद्व्याख्या। तथा हि चेदित्यन्तं व्याख्याय गणरत्नमहोदधिकारः स्वकृतटीकायामुदाजहार पुत् कुत्सायां पुत् कुत्सितं कसति गच्छति पुत्कस इति पुलिति लान्तमिति शाकटायन इति च जगाद। अनेन व्याख्यानेन पुत्पुलोर्मतभेदेन तान्तलान्तत्वविषये विकल्पः स्फुटतरं प्रतीयते, न त्वन्तस्थादित्वं पुत्कसपुल्कसशब्दयोरोष्ठ्याद्योरमरादिकोशेष्वत्यन्तं प्रसिद्धत्वात्। तृतीयमव्ययप्रकरणे चादिगणविवरणे शब्दकौस्तुभो भट्टोजिदीक्षितकृतः। पुत् कुत्सायां कुत्सितमवयवं छाद-

---

१. पं. १, ८ (जनवरी १, १८६७) १११-११३।

* किन्तु श्रीयुतकोल्ब्रुक्साहेबवर्येण श्रीलकेरीसाहेबोत्तमेन स्वकृतव्याकरणे श्रीमन्महामहिममहामहात्मविल्सन्नामधेयसाहेबश्रेष्ठेन च स्वरचितमहाकोशेऽन्तस्थादि युदित्यव्ययमिति निरूपितमिति वेदितव्यम्।

यतीतिं पुच्छः, डः। पुलिति लान्तमव्ययमिति शाकटायनः। तदुदाहरणं तु कुत्सितं कसति गच्छति पुल्कस इति। अनेनापि शब्दकौस्तुभोदितव्याख्यानेन पुत्पुलोरेवौष्ठ्याद्योर्मतभेदात् प्रतिभाति विकल्पो न पुनरन्तस्थादित्वं पुत्कसपुल्कसशब्दयोः पुच्छशब्दस्य चौष्ठ्यादित्वस्य कोशादिषु सुप्रसिद्धत्वात्। रामाश्रमाचार्यस्तु पुच्छप्रमाद इति पवर्गीयादिं धातुमभ्युपगम्य तस्मादच्प्रत्ययं विधाय पुच्छशब्दस्य साधुत्वं वदन् बभ्राम वोपदेवकृतकाव्यकामधेनुसंज्ञक-धातुपाठविरोधात्। तत्र हि छान्तवर्गे आछि आयाम इत्यारभ्य मुर्छा मोहस मुच्छ्राययोरित्य-न्तमकारादिक्रमेण मकारादिधात्वन्तमभिधाय यरलवान्यतमादिधातुवर्णनप्रसङ्गे युच्छप्रमाद इति रेफादिच्छान्तधातोरभावादग्रे लच्छ लच्छीत्यादि चाभिहितम्। क्षीरस्वामिना चात एवौ-ष्ठ्यादिं पुच्छधातुमनङ्गीकुर्वता रामाश्रमपरिशीलितं पन्थानं परिवर्ज्य पुत्पूर्वकाच्छादेर्डप्रत्यय-मानीय पुच्छशब्दस्य साधुत्वमभ्यधायि। अत एव च च्छ्वोः शूडनुनासिके चेति सूत्रस्थभाष्ये पुतं गुदं छादयतीति पुच्छं कर्मण्यण् पृषोदरादित्वात् पूर्वोत्तरपदयोष्टिलोप इति पुच्छशब्दसा-धुत्वाय रामाश्रमातिरिक्तामेव विधामङ्गीकुर्वतः कैयटस्योक्तिः संगच्छते।

अतो निःसंशयं युच्छप्रमाद इत्यन्तस्थादिर्धातुरस्ति नौष्ठ्यादिरिति स्थितम्। अनयैव च दिशा पुच्छप्रमादे धातुरोष्ठ्यादिरिति वदन्तोऽन्येऽपि मुकुटभानुदीक्षितादयो निराकृता वेदितव्याः। चतुर्थममरकोशीयं क्षीरस्वामिकृतं व्याख्यानम्। तथा हि द्वितीयकाण्डगतसिंहा-दिवर्गस्थपुत्तिकाशब्दमनुष्यवर्गस्थपुत्रशब्दयोर्व्याख्याने पुत् कुत्सितं तनोति पुत्तिकेति पुन्नर-कात् त्रायते पुत्र इति च क्षीरस्वामी निरुवाच। अत्र यदि क्षीरस्वामिमते पुदित्यव्ययं न स्यात्, तर्हि पुतं कुत्सितं तनोति पुतो नरकादिति च वदेत्। अनव्ययत्वेन सलिङ्गवचनत्वाद्विव्रियमा-णस्य विवरणस्य चात्र समानविभक्तिकत्वौचित्येन तत्तद्विभक्तावागतायां लोपाप्रसक्तेः। ननु पुत् कुत्सितमिति तु क्षीरस्वामिग्रन्थोऽनव्ययत्वेऽपि नानुपपन्नो भवितुमर्हति नरकं पुदिति ख्यातमिति हरिवंशप्रामाण्येन पुतो नपुंसकलिङ्गत्वादिति चेन्न, नरकार्थकपुदित्यव्ययेनैव हरि-वंशप्रयोगस्योपपत्तेर्नपुंसकत्वे मानाभावात्। पञ्चममरकोशव्याख्या रामाश्रमकृता। सा यथा द्वितीयकाण्डे सिंहादिवर्गे पतङ्गिका पुत्तिका स्याद्दंशस्तु वनमक्षिकेति पद्यस्थपुत्तिकाशब्द-विवृतौ पुत् कुत्सितं तायते तायृ संतानपालनयोर्बाहुलकात् को यलोपः केऽण इति ह्रस्वः प्रत्य-यस्थादितीत्वम्। यद्वा पुत् कुत्सितं शब्दं तनोतीत्यन्येभ्योऽपीति डः। स्वार्थे कन्। अत्रापि पुत्तिकाशब्दोपरि पुत् कुत्सितं तायत इति व्याख्यानात् पुत् कुत्सितं शब्दमिति विवरणाच्चौ-ष्ठ्यादि पुदित्यव्ययं प्रतीयतेऽन्यथा यद्वेति पक्षे पुतमिति रामाश्रमो ब्रूयात्। अनेनापि व्याख्यानेन नौष्ठ्यादित्वेऽव्ययत्वे च संदेहः। पुत्तिकाशब्दस्योपायसहस्रेणापि कथमप्यन्त-स्थादित्वस्यासंभवात्। तथा तस्मिन्नेव काण्डे मनुष्यवर्गे "आत्मनस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी" इति पद्यव्याख्यावसरे पुत्रशब्दविवृतौ रामाश्रमाचार्यः। पुनाति पूयते वा पूञ् पवने पुवो ह्रस्वश्चेति क्तः। यद्वा पुन्नरकात् त्रायते सुपीति कः। पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात् त्रायते

पितरं सुतः । तस्मात् पुत्र इति ख्यातः स्वयमेव स्वयंभुवेति । अत्र यद्वेत्यारभ्य पुत्रशब्दस्य द्वितीये निर्वचनेऽविद्यमानविभक्तिकपुच्छब्दस्य नरकादिति विवरणं कुर्वतो रामाश्रमाचार्यस्य पुदित्यव्ययमोष्ठ्याद्यभिमतं भवतीत्यवगम्यते । तथैव द्वितीयकाण्डे शूद्रवर्गे निषादश्वपचावन्तेवासिचाण्डालपुत्कसा इति श्लोकार्थवर्णनसमये पुत्कसशब्दविवरणे पुत् कुत्सितं पुण्यं पुमांसं वा कसति कस गतावच्। मूलविभुजादिको वा। अत्रापि पुदित्यस्याविद्यमानविभक्तिकस्य पुमांसमित्यर्थं वदन् पुतोऽव्ययत्वमौष्ठ्यादित्वं चाभ्युपगच्छति रामाश्रमाचार्य इत्यसंदिग्धत्वमोष्ठ्यादित्वस्याव्ययत्वस्य च पुतः । पुत्कसशब्दस्यौष्ठ्यादिकस्य लोके बहुलं प्रसिद्धेश्च । तृतीयकाण्डे च पुंलिङ्गसंग्रहवर्गे पूरक्षुरप्रचुक्राश्च गोलहिङ्गुलपुद्गला इति पद्यव्याख्याने पुद्गलशब्दनिर्वचने स्पष्टमाह रामाश्रमः । पुदिति कुत्सायामव्ययम् । पुद्गिलति गीर्यते वा गृ निगरणे पचाद्यच् । ऋदोरब्वा । अचि विभाषेति वा लः । पुद्गलति वा गल अदने स्रावे वा अच्। पुद्गलः सुन्दराकारे त्रिषु पुंस्यात्मदेहयोः इति । अनेन पुद्गलशब्दव्याख्यानेन स्पष्टमेवौष्ठ्यादित्वमव्ययत्वं च पुच्छब्दस्य शक्यते निर्णेतुमिति । पुद्गलशब्दस्यौष्ठ्यादेर्जैनग्रन्थेषु बहुषु स्याद्वादमञ्जर्यादिष्वन्यत्र चाधिक्येन प्रसिद्धत्वात्। जैनग्रन्थेष्वप्येवमेव व्युत्पत्तिस्वीकाराच्च । षष्ठं भानुदीक्षितकृतामरव्याख्या । सा यथा पतङ्गिका पुत्तिका स्यादित्यस्य व्याख्यायां पुत् कुत्सितं तायते तायृ संतानपालनयोर्बाहुलकात् को यलोपः केऽण इति ह्रस्व इति । सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी इति पद्यव्याख्यायां पुनाति पूयते वा पूञ् पवने पुवो ह्रस्वश्चेति क्तः । यद्वा पुन्नरकात् त्रायते सुपीति कः । पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात् त्रायते पितरं सुतः । तस्मात् पुत्र इति ख्यातः स्वयमेव स्वयंभुवेति । तथा निषादश्वपचावन्तेवासिचाण्डालपुत्कसा इति पद्यव्याख्यायां पुत् कुत्सितं पुण्यं वा पुमांसं वा कसति कस गतावच् । मूलविभुजादिको वा । तथा गोलहिङ्गुलपुद्गला इति पद्यव्याख्यायां पुदिति कुत्सायामव्ययम् । पुद्गिलति गीर्यते वा गृ निगरणे पचाद्यच् । ऋदोरब्वा । अचि विभाषेति वा लः । पुद्गलति वा गल अदने स्रावे वा अच् इति । इयं च सर्वा व्याख्या रामाश्रमकृतव्याख्यानुपूर्वीतुल्यैवेति वक्तव्यांशस्य तत्रैवोक्तत्वान्न किंचिदिहोच्यते विस्तरभयादिति। तस्मान्नास्ति कस्यापि मतेऽन्तस्थादिकं युदित्यव्ययमित्यध्यवसीयत एवेति । अथ पुदस्त्राणात् ततः पुत्रमिहेच्छन्ति परत्र चेति हरिवंशप्रामाण्यादमरटीकायां पुतौ छादयति पुच्छ इति क्षीरस्वाम्युक्त्यनुरोधाच्च दान्तस्तान्तो वा पुच्छशब्दसाधनावसरे पूर्वपदटिलोपप्रतिपादकप्रोक्तचरकैयटप्रामाण्याददन्तो वाव्ययभिन्नोऽपि पुच्छब्दः पुतशब्दश्चास्तीत्यन्यदेतत् । चादिगणपठितस्यैवौष्ठ्यादित्वस्याव्ययत्वस्य च मया सप्रमाणमभिहितत्वात्। तदेवं निराकृतेऽपि कश्चिद्वङ्गदेशीयमहात्मा सिद्धान्तकौमुद्याः स्वकृतसरलानामकटीकायां चादिगणगताव्ययविवरणे युत् कुत्सायामिति व्याजहार, स यदि लेखकप्रमादपरंपरया मुद्रकाणां दोषमङ्गीकुर्यात् स्वाभिमतं चौष्ठ्यादित्वं तस्याव्ययस्योररीकुर्यात् तर्हि न तं प्रति किमपि ब्रूमः । यदि तु तदव्ययमन्तस्थादि नौष्ठ्या-

दीति मतं तर्हि प्रतिपादितपूर्वतत्तद्ग्रन्थविरोधः सिद्धान्तकौमुदीरचयितुरेव भट्टोजिदीक्षितस्य ग्रन्थेन शब्दकौस्तुभेन विरोधश्च दुर्वारः। शब्दकौस्तुभे हि पुच्छशब्दः पुत्कसशब्दः शाकटायनमजीपुल्कसशब्दश्चानेनैव पुदित्यव्ययेन पुलित्यव्ययेन च साधितः। राधाकान्तदेवोऽपि स्वकृतशब्दकल्पद्रुमाख्यमहाकोशे युदिति नपुंसकलिङ्गमन्तस्थादि पदं प्रातिपदिकवर्गेऽवोचन्न पुनरव्ययमिति। इदं तु मिश्रणामिश्रणार्थकयुधातोः क्विपि तुकि सिध्यत्येव, नैतावता मम कापि क्षतिरिति स्वाभिप्रायस्य वर्णितपूर्वत्वात्। अन्येषामपि चादिगणेऽन्तस्थादि युदित्यव्ययमिति मन्यमानानां निराकृत्यर्थमयमेव मयोदितः पन्थाः सुगमः प्रतिभातीति। तदित्थमव्ययप्रकरणे चादिगणे पुदित्योष्ठ्याद्यव्ययं सप्रमाणं सिद्धमेवेत्यलं बहुविलेखनेन विस्तरभयादुपरम्यत इति शम् ॥

*सन्तः सर्वे यद्दुरुक्तं मयास्मिन्*
*यच्चापल्याच्चापि नोक्तं कथंचित्।*
*तत् क्षन्तव्यं सारभागात्तचित्ता*
*बद्ध्वा युष्मानञ्जलिं प्रार्थयेऽहम् ॥१ ॥*

# कणादाक्षपादौ[1]

*श्रीविट्ठलशास्त्री*
*सांख्यशास्त्राचार्यः*
*काशीस्थराजकीयपाठालये*

इह तावदतिलौकिका अपि जना न विमतिं दधति यज् ज्ञानं सर्वपुरुषार्थानां तत्साधनानामपि च साधनमिति सर्ववस्तुभ्योऽधिकस्पृहणीयम् । न तेन विना, दायक्रमाद्वा, कस्यचिदधिकारिविवेचननिपुणता विना कृतस्य महाराजाधिराजस्यानुग्रहाद्वा, लब्धं निधिपतित्वं भूपतित्वं वा, सुखस्य लेशमपि जनयितुं जनस्यालम् । प्रबुद्धाश्च पार्थिवा अपि राष्ट्रनियमनादिव्यापारेषु, निर्ज्ञानं न विनियुञ्जते, नापि कंचिदत्युपकारकमपि तादृशमनुगृह्णन्ति, अनुगृह्णन्तोऽपि वा तस्माज्जनादनुग्रहानुरूपं प्रत्यभिनन्दनमलभमाना, अस्थानानुग्रहिणमात्मानं मन्यमाना, न विषीदन्ति । तदेवं लौकिकेऽतिनिकृष्टेऽपि विषये सर्वपुरुषार्थतत्साधनमूलत्वं सर्वसुखभोगानुकूलत्वं प्रबुद्धव्यवहाराधिपतिजनानुग्रहहेतुत्वं च बोधविवेकचित्तप्रकाशाद्यपरपर्यायस्य ज्ञानस्य नैसर्गिक्यैव लोकमत्या सिद्धमिति पारमार्थिकेऽपि परमोत्कृष्टविषये, ज्ञानं विना, सुखस्य वा भगवदनुग्रहस्य वा नास्त्येवाशा । भगवदनुग्रहो हि प्रपत्त्याराधनोपासनभक्त्यादिनामकं भगवच्छरणोपसादनं विना दुर्लभः, शरणोपसादनं च भगवतः षड्गुणैश्वर्यस्य दृढनिश्चयेन, [illegible] धनदारशरीरबुद्ध्याद्यभिमानपरिहारपूर्वकपरमदैन्यनिर्णयेन च विना, न शक्यम् । तावत्तादृङ् निर्णयोऽपि दुर्लभ एव न यावद् भगवद्भक्तसमागमः, खलजनसङ्गपरिहारः, परमे[illegible]चित्तैकाग्र्येण दीर्घकालादेरपरिशीलनं च भवति । लौकिकेऽपि विद्याभ्यासे, तद्विद्यजनसहवासं क्रीडाविनोदंशीलसंगपरिहारं चिरादरनिरन्तरमनोयोगं चान्तरेण, समीचीनबोधफललाभो बुद्धिमतामप्यसम्भाव्य एव । तस्माद् व्यवहारे, परमार्थे वाऽभीप्सितफललाभस्तत्तत्फलसाधकतत्तदुपायपूर्णपरिचयं विना न कस्याप्यनुग्रहेण सिद्ध्यति । इदं तु संभवेद् यद् यथा सम्प्रत्यज्ञानसागरनिमग्नमिमं भारतवर्षीयं जनमुन्नतपददानादिनाऽनुजिघृक्षुर्देवी विजयिनी, ज्ञानप्रकर्षं विना तत्पददानासम्भवाद् दत्तस्यापि तस्य दातृस्वीकर्तृसन्तोषानाधायकत्वाज्ज्ञानप्रकर्षसिद्ध्यनुकूलशिक्षासाधनभूतपाठालयमुद्रायन्त्रादिभिस्तं जनं ज्ञानिनं कर्तुं प्रयतते, तथा परमेश्वरोऽपि जनानां स्वस्वकर्मकृतां दीनतामवलोक्य, तादृक्कुकर्मनिवृत्त्यनुकूलज्ञानातिरेकसाधकानुपायान् संनिहितान् करोतीति । पश्यत यदि तावत् कृतानुग्रहाणामपि

१. पं. १, ८ (जनवरी १, १८६७) ११३-११६ ।

गुरुराजपितृमात्रादिनिरभिसंधिहितचिन्तकजनैः सह व्यवहरणं महताऽवधानेन साध्यं तर्हि कल्पयत सर्वज्ञस्य सर्वकर्तुर्न्यायदयार्जवनिर्दोषतानिधानस्य प्रबोधनवर्द्धनरक्षणाद्यनेकविध-भक्तसुखदव्यापारप्रवर्तकस्य भगवतः शरणगमने कियच्चित्तैकाग्र्यं तदर्थं च कियज्ज्ञानमपे-क्षितम्। यदि हि भगवाननुगृह्यापि सर्वपुरुषार्थमौलिमपवर्गं प्राणिनां करतलामलकं कृत्वापि बोधातिशयेन नैनं जीवं युक्तं कुर्यात्, तर्हि सोऽनुग्रहोऽनर्घ्यः, स चापवर्गोऽपि व्यर्थ एव भवेत्। यदि पुनरतिदुर्गतिगतोऽपि जन्तुरीश्वरेण ज्ञानदानपात्रीक्रियेत, तर्हि स स्वयमेव तां दुर्ग-तिमतीत्य, भगवदिष्टप्रकारेण भगवत्सन्निधिं व्रजेत्। तथा च, यदि पूर्वमेव दैवयोगादीश्वरानुग्रहस्तर्हि पश्चादात्मपरमात्मनोरशेषविशेषपरिचयपूर्वकं भगवत्सान्निध्यम्, यदि च पूर्वमेव कयापि सामग्र्या तादृक् परिचयस्तर्हि पश्चाद् भगवदनुग्रहपूर्वकं तत्सान्निध्यं सर्वथापि ज्ञानं विना भगवत्सान्निध्यं न भवेत्, भवेदपि वा, पाषाणादीनां महाराजाधिराजकेलि-भवनसंसर्ग इव, नोचितस्वतुष्ट्यै भवेत्; किन्तु यथा श्रीमतां गृहेषु गृह्यकाणां शुकादीनां तत्र-त्यानद्भुतान् रूपरसगंधस्पर्शशब्दानुपभुंजतामपि, क्रीडनकत्वादधिकां कामपि योग्यतामनर्हतां निंद्या दशा, सुबोधविरहेण पारतन्त्र्यात्, तथा भगवतो मंदिरे स्वर्गे निवसतां तत्रत्यमतुल्यं सुखं भुंजतामपि मुक्तानां तद्गृहमंडनीभूतकाष्ठपाषाणादिमपेक्ष्यानतिप्रशस्य एवोत्कर्षो भवेत्। यदि हि स्वर्गवासिनो मुक्ता अनेकानद्भुतान्नित्यनवान् पदार्थाननुभवन्तोऽपि तत्तत्त्वजिज्ञासवो न भवेयुस्तर्हि चेतनधर्माद् बहिर्भवेयुर्नहि चेतनस्यापूर्वं पश्यतो न तज्जिज्ञा-सोदेति। सा चेयं देवानुगृहीतानां जिज्ञासा ज्ञानेनैव निवर्त्या इच्छाया विषयलाभनिवर्त्यतायाः स्वाभाविकत्वात्। एवं च क्रमेण तेषां स्वात्मपरात्मनोरशेषविशेषबोधः स्यात्, जाते चाशेषवि-शेषबोधे भगवदनुग्रहवशादेव तेषां भगवत्तुल्यं जगत्सृष्ट्यादिसामर्थ्यमपि न दूरे, तथा च कियतापि कालेनेश्वरानुग्रहलब्धसर्वज्ञानक्रियाशक्तयः सम्यक् पाठिताश्च छात्राः स्वप्रज्ञादीप्ति-वशादाचार्यादिव मुक्ता अपि भगवतोऽतिरिच्येरन्। तथा च सति भगवतः परममैश्वर्यं नाममा-त्रमवशिष्येत। यदि त्वस्मादेव भयादीश्वरो मुक्तानात्मनि विषये नम्रतरान् कर्तुं तेषां जिज्ञासां नैव निवारयेत्, तर्हि वृथा तेषां भगवदनुग्रहसंपादनायास इति दुष्पुत्रादपुत्र इव जिज्ञासातोऽत्र प्रहारदूषिताद् ज्ञानाद् ज्ञानसामान्याभाव एव वरमिति प्राप्नुयात्। यदि चेश्वरो ज्ञानातिशयवंच-नेन मुक्तानां नम्रतां रक्षेत्, तर्हि भारतवर्षे एतेषु दिनेषु प्रचरद् न स्त्रियो लिपिव्याकरणधर्मशास्त्र-गणितादिज्ञानं लम्भनीया यतस्तास्तथासति ज्ञानकृतविशेषाभावात् पत्यादीन् मान्याननादृत्य वर्तेरन्निति मौर्ख्यं स्वर्गमपि गतमिति स्वीकृतं स्यात्। तस्मात् किमपि ज्ञानमीश्वरानुग्रहेण न लभ्यं नास्तीति पूर्वोक्तोऽतिप्रसंगः सुदृढ एव। तदेतत् प्रसक्तानुप्रसक्तमित्यलमिदानीमेतेन प्रसंगोद्भावनीयेन विवेचितेन।

एवञ्च भगवदनुग्रहलभ्येऽप्यपवर्गे तत्संबद्धस्वात्मपरमात्मगताशेषविशेषविज्ञानमत्या-वश्यकं तदन्तरेण पूर्णस्य परमेश्वरोत्कर्षस्वात्मगतापकर्षविषयकसंशयविपर्ययानध्यवसाया-

दिभ्रमकलंकविरहितनिश्चयस्यानुत्पत्तेः, तं च विना कायवाङ्मनोभिर्भगवच्छरणगमनस्यासंभवात् तच्चान्तरेण भगवदनुग्रहस्य दुःसंपादनत्वात्। असंपादिते च भगवदनुग्रहे क्व नाम मोक्षवार्तापीति।

एतदेव च विज्ञानमात्मानात्मविवेक इत्युच्यते। यश्च पामराणामपि देहेन्द्रियादिभ्योऽनात्मभ्य आत्मनो भेदाधिगमः, स च विवेकः। अशेषविशेषसाक्षात्कारकृतो भेदसाक्षात्कारो हि सः। तथा हि न परस्य धनमपहरणीयमिति लोकान् शिक्षयन्तोऽपि यत् परधनमपहरन्ति, तत् तेषां तादृशधर्मशास्त्रशाब्दबोधमात्रं न विवेक इत्यनुमापयति, शाब्दबोधमात्रं तु परधनविषयकरागातिशयेन तस्य तिरोधीयते, तथैव योऽयं देहादिभ्य आत्मनो भेदावगमः, स लोकस्यानुमानिकः शाब्दो वा सर्वथाप्यतिचिरन्तनाविवेकवासनाधीनरागातिशयप्रतिबध्य इति युक्तं तादृशधर्मनिश्चयवतामिवोक्तप्रकारकात्मानात्मभेदज्ञानां पुनः पुनरधर्मे इव देहाद्यात्मीकरणेऽत्याग्रहपूर्वं प्रवर्तनम्। अतो यदा भगवत्कृपया जातेन सर्वविशेषसाक्षात्कारमूलकभेदसाक्षात्कारेण दिक्प्रत्यक्षेणेव दिग्भ्रमस्य देहाद्यभिमानस्य निवृत्तिः स्यात्, तदैव सर्वसंसारसंतापोपशमस्य मोक्षस्य सिद्धिः स्यादिति।

अथ यदि ज्ञानं मोक्षेऽप्यावश्यकमुक्तरीत्या प्राप्तं कथं तर्हि नैयायिकैर्वैशेषिकैश्चैकविंशतिदुःखमध्ये ज्ञानं परिगणयद्भिर्ज्ञानस्यापि निवृत्तिमुक्तिकालेऽभ्युपगता न विरुद्धा, मैवम्, तात्पर्याज्ञानात्। यतोऽनादिप्रवाहप्रचलितानि यादृशानि ज्ञानेन्द्रियशरीराणि तानि सर्वथाऽद्यावधि दुःखमेवाजनयन्निति तानि सर्वपुरुषार्थश्रेष्ठे मोक्षे सर्वथा वर्जनीयानीति विचार्य न्यायवैशेषिकाचार्यैस्तथाऽभिहितमिति।

मोक्षदशायां किं किमावश्यकं किञ्चानावश्यकं तदखिलं "जैमिनिबादरायणौ" नामके प्रकरणे विविच्य दर्शयिष्यामः।

सर्वविचारकानुभवसिद्धं ह्येतद् यत् सांसारिकात्यल्पतुच्छनश्वरपरतन्त्रज्ञानेन्द्रियशरीरैरवश्यं वियोगोऽपेक्ष्य इति।

अनन्ता जीवाः परमाणव आकाशः कालो देशश्च परमेश्वरवदेवानाद्यविनाशिनोऽङ्गीक्रियन्ते। न च तावता भगवतः परमं स्वातन्त्र्यं लेशेनापि हीयते तेषां सत्तायाः कार्योपयोगितायाश्च भगवदिच्छैकनियम्यत्वात्, भगवत इव तेषामुत्पत्तिविरहेऽपि नियामकान्तराधिष्ठानानपेक्षसर्ववस्तुसत्तापरिपालनसामर्थ्यलक्षणस्वातन्त्र्याभावात्। नहि स्वातिरिक्तवस्तुनः सत्ताया अनादितामात्रेण चिकीर्षितोपयोगमात्रेण च कर्तुः स्वातन्त्र्यं बाध्यते, जगत्सृष्टेः पूर्वं परमाणूनां जीवानां चानभ्युपगमेऽपि कालदेशयोः सत्त्वावश्यकत्वेन स्वातन्त्र्यभङ्गस्याप्रतीकारात्, कालदेशयोश्चानभ्युपगमे भगवत एवानाद्यनन्तव्यापकत्वानां विलयप्रसंगात्। यथा हि कालदेशयोरनादिरपि सत्ताभगवदिच्छैकमूलिकैवेति न तत्स्वातन्त्र्यक्षतिकरी तथा परमाण्वादीनामपि।

यदि ह्यनादिजीवादिसत्तया भगवतः स्वातन्त्र्यहानिः शंक्यते, तर्ह्यनन्तयाऽपि जीवादिसत्तया तद्धानिशंकाप्युचितैव भगवदिच्छानुसारित्वाद् यद्यनन्ता न बाधिका, तर्हि तत एवानादिरपि सत्ता न तथेति । यदि भगवान् परमाण्वादिसत्तां नेच्छेत्, तदापि सा निवृत्तियोग्या नेति स्वातन्त्र्यक्षतिशंका तु यदि परमेश्वरोऽपूर्वोत्पादितानामपि जीवानां सत्तां नेच्छेत् तदापि सा निवृत्तियोग्यता नेति स्वातन्त्र्यक्षतिशंकया समानसमाधाना ।

यतो यानन्तस्थायित्वेन भगवानिच्छति तेषां निवृत्तिं कथमिच्छेदेतदपि यैः स्वेच्छापरिपालितसत्ताकैः परमाण्वादिभिः कार्याण्यपाराणि दुरवगाहानि देवः सृष्टवांस्ताननादिस्वानुग्रहविषयान् निवर्तयितुं कथमिच्छेदित्यनेन तुल्यम् ।

अथ परमाण्वादिसत्ताया अनादित्वे भगवतः स्वातन्त्र्यक्षतिर्न बाधिका, तथापि तत्र न किमपि प्रमाणमस्ति भगवतोऽचिन्त्यशक्त्यैवोपादानोपादेययोरुत्पत्तिसंभवादिति मन्यते, तदा विभाव्यतां परमेश्वरस्यापि तदानीमेवाचिन्त्यशक्त्यैवोत्पत्तिसंभवात् तस्याप्यनादित्वं न स्यात् । यदि च लोकेऽतितुच्छस्याऽत्यल्पनियमापेक्षस्यापि कार्यस्योत्पत्तेः सर्वस्या उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्पूर्वकत्वदर्शनादस्य विश्वस्यासंख्यातगूढनियमसंततस्योत्पत्तिर्विना कर्तारमनुपपन्नेति जगदुत्पत्तेः पूर्ववर्ती कर्ता सिद्ध्यतीति मन्यते, तर्हि भगवताऽस्मदादिभिश्च सृष्टानां सर्वेषां कार्यद्रव्याणां सूर्यचन्द्रतारकक्षितिसमुद्रप्रभृतीनां ग्रामनगरोपवनायतनदुर्गशस्त्रादीनां चावयवपूर्वकत्वं दृष्टमिति निरवयवकार्यद्रव्यासंभवात् कार्यद्रव्याणां च निरवयवचरमावयवकत्वस्यावश्यकत्वात् स चरमावयवो नित्य इत्येव परिशिष्यते । यथा च नित्येनापि तेन न भगवत्स्वातन्त्र्यक्षतिस्तथोपपादितमधस्तात् । दृष्टमुल्लंघ्याचिन्त्यशक्तिमात्रोपष्टम्भेन सर्वकारणान्यथाकरणे परमेश्वरस्याप्युत्पत्तिः प्रसज्यते, धर्माधर्माचरणनिबन्धनत्वं च स्वर्गनरकयोः शरणगमननिबन्धनत्वं च भगवदनुग्रहस्य न स्वीकर्तव्यमेव, अचिन्त्यशक्त्यैव तस्य सर्वस्योपपत्तेः ।

आप्तोक्तत्वात् तत् सर्वं तथैव स्वीक्रियत इति । यदि तर्हि परमाणूनामनादितापि हेतुतः स्वीकर्तव्यैव, को हि सल्लिंगाप्तवचनयोरपूर्वज्ञापकत्वे विशेष इति । यदि चोपादानापेक्षित्वाद् भगवतः कुलालकुविंदादिसाम्यं प्रसज्यत इति शंक्यते, तर्हि सप्रयोजनप्रवृत्तिमत्त्वविवेकत्वादिभिः कुलालादिसाम्यं प्रसज्यत इत्युपादानानपेक्षित्वमिव निष्प्रयोजनप्रवृत्तिमत्त्वाविवेकित्वादिकमपि भगवतः स्वीकर्तव्यमापतेत्, तस्मादुपादानापेक्षातौल्येऽप्युपादानानां परमसूक्ष्मत्वादृश्यत्वापरिगणनीयत्वादिभिरत्यन्तवैधर्म्येणोत्कृष्टत्वात् तेषामधिष्ठातुर्भगवतः कुलालादीनपेक्ष्यात्यधिकमैश्वर्यं स्फुटमेव । एवं सति कथमीश्वरस्याचिन्त्या शक्तिर्दृष्टसदृशत्वादिति तु न शंकितुं युक्तम्, अचिन्त्यत्वस्य जन्यज्ञानाविषयाशेषविशेषत्वरूपस्यापरिगणितप्रभेदापूर्वकार्यकारणप्रबंधविषयकत्वरूपस्य वा केनचिदेकेन धर्मेण दृष्टसादृश्यवत्यामपि भगवच्छक्तावविरुद्धत्वात् ।

ईश्वरस्तावदपारदयासागरो न्यायिनां मूर्द्धन्यः सर्वस्वेष्टकार्यसमर्थः प्रेक्षावांश्च भूत्वा गुणदोषसंपर्कशून्यानसतोऽपि जीवानुत्पाद्य स्वयमेव च पापपुण्ययोस्तान् स्वतंत्रान् विधाय तान् सर्वात्मना पापान्निवारयितुं दयां न्यायं शक्तिं च दधदपि न निवारयति प्रत्युत तेषां पापमोचने स्वयं समर्थोऽपि ये तस्योपदेशमतिलंघ्य वर्तन्ते, तान् किलापारे नरकज्वलने पातयिष्यतीति न कदाप्युचितविचारकाणां मनः स्पृशति। किं कश्चिद् राजा पिता गुरुर्वा स्वयमेव योऽपराधानुष्ठाने स्वतंत्रीकृतोऽपराधान्न निवारितश्च तं दीनं जनं पुत्रं शिष्यं वा तमेवापराधमुद्भाव्योद्भाव्य यावज्जीवं दण्डयेदेव, न तु कदापि स्वेच्छैकमूलकं तदीयं तीव्रदुःखवेगं पश्यन्नपि दयाप्रेरितः संस्तं पुनरुद्धरेत्। न चाप्येतादृशेन कर्मणा सर्वलोकगर्हणीयचरितः स्यात्। कथं किलोत्पत्तितो बलतो धनतः परिजनतो ज्ञानतश्चेश्वरैकाधीनो जनः सर्वनियन्त्राऽचिंत्यशक्तिमता स्वतंत्रेण न्यायिना चेश्वरेणैव कुपथाद् व्यावर्तयितुं न शक्य इति बुद्धिमन्तः प्रत्येष्यन्ति। तथात्वे तस्य सर्वसामर्थ्यव्याघातात्। दयावैयर्थ्यात्। न्यायनैष्फल्यात्। सुफलोद्देशेन कृतस्य कर्मणो दुष्टफलपर्यवसानेन विसंवादिप्रवृत्तिकतया परमैश्वर्यविलयाच्च। किं च तेषां मुक्तानां स्वर्वासिनां, सदैव नरकेऽतितीव्रतापं साक्षात्कुर्वतः पुनरुद्धाराशाशून्यान् जनान् पश्यतां मुक्तिसुखं दुर्लभमेव। दीनोद्धरणे स्वतः सामर्थ्याभावात्।

अचिन्त्यशक्तिमता चेश्वरेण स्वां शक्तिं दयां चाननुरुंधानेनापुनरावृत्तये स्वतोनिर्दोषाणामेव जीवानां स्वकल्पितैरेव दोषैर्नरके पातितत्वेन स्वकृतमेतत्कर्मानुचितत्वेन दृष्टमपि नान्यथाकर्तव्यमिति प्रतिज्ञाग्रहवशादन्यथाकर्तुमनिच्छत ईश्वरस्य तज्जनोद्धरणविषयकप्रार्थनाया नैष्फल्यनिश्चयाच्च। यदि च जीवेभ्यः पापफलं दददीश्वरस्तानुद्धर्तुं न शक्तस्तर्ह्यस्मिन् विषये तस्य न्यायितया दयया परमस्वातन्त्र्येणाचिन्त्यया च शक्त्या क्व पलायितम्। यदि चानन्तमेव फलं पापेन जन्यत इति तेन स्थापितमतस्तद्विरुद्धं कथं तानुद्धरेदिति मन्यते, तर्हि तेन स्वीयापारदयाविरुद्धं कथं नु तथा स्थापितं कथं सृष्टिकाले यानिमान्निरपराधान् दुःखानर्हान् स्वमाहात्म्याभिनन्दनायोत्पादयामि तेषां शरीरबुद्धीन्द्रियप्राणांश्च परमेण वैचित्र्येण भूषयामि, तदेतत् सर्वं यथा व्यर्थं परमानर्थफलकं च न भवेत्, तथा यतिष्य इति सावधानं न प्रवृत्तम्।

कथं वा सर्वज्ञस्येदृशः प्रमादोऽपि शंक्यते यस्य प्रेरणया विनाऽनन्तेष्वपि भौवनेषु पिंडेषु तृणमपि चलितुमपि न प्रभवति। एवं चापूर्वाननपराधानसमर्थान् स्वतःपापपुण्यपरिचयहीनान् सुखदुःखविषयकस्वाभाविकरागद्वेषवतः परतंत्रान् जीवान् सृष्ट्वा समस्तदुःखपापविपरीतसुखैकमयपरमपवित्रस्वभावोऽपि तेषु पूर्वपूर्वपुरुषक्रमेण पापं तन्मूलकदुःखं च संचार्यासर्वसाधारणेनोपायेन कांश्चिदेवोद्धरिष्यति न सर्वानित्येतद् बुद्धिमतां दयान्यायपवित्रतासर्वैश्वर्ययोग्यं न भाति। जीवानामनादिमिथ्याज्ञानवासनावशतया सुखदुःखाभावोद्देशेन स्वस्वमतिपरिणामानुसारेण कुशलमकुशलं वा कर्म कुर्वतां तदनुसारेण न्यायिना नियामकेन

भगवता दत्तं सुखं दुःखं वोपभुंजानानां मध्ये यः सद्गुरुसमागमैकहेतुकसद्विद्यामूलकसदसद्विवेकेन पापहेतून् वर्जयन् भगवन्तं शरणं व्रजेत्, स दयालुना तेन ज्ञानोत्कर्षप्रदानादिक्रमेण वितीर्णमपवर्गसुखमनन्तमनुभवेदिति तु विचारकाणां बुद्धिमतां स्फुटं प्रतिभातीति ।

यदि तावद् यस्य ग्रन्थस्यैतिहासिकैः प्रमाणैश्चिरन्तनत्वमविकृतत्वं बहुभिर्विचारकैरपक्षपातिभिः परिगृहीतत्वं सिद्ध्यति, तस्यार्थे स्वकपोलकल्पनाविजृम्भिते सहस्रशोऽनुपपत्तिग्रस्ते साधकवर्जिते विश्वासं कृत्वा स्वाभाविक्या उपपत्तिजिज्ञासायाः शान्तये परमेश्वरस्तदुपपत्तिं जानातीति कल्पयित्वा वर्तनमुचितं तर्हि स्वतःसिद्धस्य विपरीतबाधकप्रमाणवतोऽनेकोपपत्तिसिद्धस्यान्यथानुपपत्त्यनुगृहीतस्यार्थस्य प्रतिपादके शब्दे विश्वासं कृत्वा स्वाभाविक्या ऐतिहासिकप्रमाणजिज्ञासायाः शान्तये परमेश्वरस्तस्यैतिहासिकप्रमाणं जानातीति मत्वापि वर्तनमुचितमेव ।

यदि चोपपन्नेऽप्यर्थे ऐतिहासिकप्रमाणविरोधेन बाधः शंक्यते, तर्ह्यैतिहासिकप्रमाणवत्यप्यर्थे उपपत्तिविरोधेन बाधः सम्भवत्येव ।

प्रत्युत स्वतः संभविनोऽर्थस्य प्रतिपादकानामितिहासविलोपेऽपि प्रामाण्यमर्थबलात् स्वत एव सिद्धमितीतिहासादिकं नापेक्षते । न हि द्वौ द्वौ मिलितौ चत्वार इत्यादेरर्थस्य तत्प्रतिपादकशब्दीयेतिहासविलोपेऽप्यविश्वासयोग्यता ।

अनुपपन्नस्य चार्थस्य प्रतिपादकानां शब्दानां सत्स्वप्यैतिहासिकप्रमाणेषु विचारकाणां नोचितो विश्वासः । न चैतावता खृष्टीयधर्मग्रन्थानामप्रामाण्यमस्माकमभिप्रेतमिति शंक्यं तस्यापि मीमांसातर्कपरिशोधिते निर्बाधे खृष्टधर्मप्रचारोपजीविजनैरग्राह्य एवार्थे प्रामाण्यस्य व्यवस्थापनीयत्वात् ।

■

# काशीविद्यासुधानिधिविषये विज्ञापनम्[1]

काशीविद्यासुधानिधौ यद्यदिङ्ग्लण्डीयभाषया लिख्यते न तत् केवलं संस्कृतभाषाध्यायिनां बोधगम्यमित्यवगम्यत एव श्रीमद्भिः ।

यदि कश्चिदभ्यर्हिततमो विषयस्तयैव लिखितोऽस्तीति लिख्यत इत्यभिप्रायस्तर्हि संस्कृतभाषामात्राध्यायिनामुपकाराय सोऽप्यनूद्य संस्कृतभाषयैव लिख्यताम् । अधुना हि इङ्ग्लण्डीयभाषाध्यायिन एव बहुलमुपलभ्यन्ते लोकास्ते चावलोक्य तद्भाषया लिखितानि पुस्तकान्यवगच्छन्ति तं तमभ्यर्हितमपि विषयम् । न शक्नुवन्ति तु संस्कृतभाषामात्रविदस्तेभ्यस्तमवगन्तुमित्यनूद्यैव लेखनं साम्प्रतमिति प्रतिभाति । प्रचरन्ति हि बहूनि संवादपत्राणि सामयिकपत्राणि चेङ्ग्लण्डीयभाषाध्यायिनामुपकाराय काशीविद्यासुधानिधिरेव तु केवलमवलम्बनमितरेषाम् । तदत्रानवकाश एव युज्यते भाषान्तरस्येति ।

किञ्चान्यत् । ईदृशसंस्कृतरचनाबोद्धारो हि प्रायेण भाषान्तरानभिज्ञा एवास्माभिरुपलभ्यन्ते, येऽपि तदभिज्ञास्तेषामपि न तदनुशीलनोपायदौर्लभ्यं दौर्लभ्यं पुनरन्येषामित्यावेदितमेवाधस्तात् ।

अनुमीयते चैवं सति ग्राहकसङ्ख्यापि वृद्धिमेष्यतीति । कतिपये हि संस्कृतभाषामात्रविदो भाषान्तरमपि लिख्यत इत्यनयैवारुच्या जिघृक्षवोऽपि काशीविद्यासुधानिधिं न गृह्णन्तीत्यलमनल्पजल्पितेन ।

एषापि प्रार्थना यदन्ततः प्रत्युत्तरप्रेरणयापि कृतार्थीकर्त्तव्योऽयं जनः सोढव्यञ्च वङ्गाक्षरलेखनमिति ।

१७८८ शकाब्दे, माघस्य ५, दिने — वशंवदग्राहकश्रीचन्द्रकान्तशर्म्मणाम्

### श्रीमच्चन्द्रकान्तशर्म्माणं प्रति सम्पादकस्योत्तरम्

काशीविद्यासुधानिधिपत्रमेतद्देशीयानां विदेशीयानाञ्च संस्कृतविद्यारसिकानाम्पाठार्थं तत्र चाङ्गल्या भाषया लिखितो भागः संस्कृतशास्त्रार्थजिज्ञासूनामप्यसम्यक्परिचितगीर्वाण--भाषाणां प्रायेण यूरोपीयाणामेवाध्ययनाय तत्रापि केचनार्थाः संस्कृतादेवाविकलमवतारिताः साहित्यदर्पणादयः, केचन च भारतीयशास्त्रसम्पर्किणो विचाराः । एतेषाञ्च द्विविधानां विषया-

१. पं. १, १० (मार्च १, १८६७) १४२ ।

णामेकेऽपीतरसामयिकपत्राभ्यन्तरेऽवकाशं न लभेरन्, साधारणपाठकानुरञ्जनासमर्थत्वात्। अनेन हेतुनाऽऽङ्ग्लभाग आवश्यकः, पत्रिकाग्राहकसंख्यापोषकत्वात्। आङ्ग्लभाषासम्पर्कमात्रेणोपादेये संस्कृतार्थेऽप्यरुचिं कुर्वाणानामाचरणं हृदयङ्गमं न भवति। स्वीक्रियते तावदाङ्ग्लभाषाया हेयता, तथापि किमितरधातुसंसर्गमात्रेण महार्घं काञ्चनं बुद्धिमता हीयत इत्यलम्।

*मि. फा. व. २ बु.*

■

# विद्याशिल्पयोरैहिकसुखोत्कर्षविवेचनम्[1]

हे सभ्या यूयं भगवता जगत्कर्त्रा बाह्याभ्यन्तररिपुगणाक्रमणविपत्प्रलयजलधिनिमग्नानामेतद्देशीयजनानां भयाभावाय प्रेरितेन निजकृपाकटाक्षेण युरोपीयजनानवतार्य विनिवारितबाह्यविपदो विद्याशिल्पयोरभावनिबन्धनाभ्यन्तरविपन्निवृत्तये बद्धपरिकराः केचिद् युरोपीयमहाजनपरिगृहीतं परेऽर्बपारसीकजनाङ्गीकृतं बहवो वेदोपदिष्टं चैहिकामुष्मिकव्यवहारमार्गं सुविचारवशात् पितृपितामहप्रचरणवशाच्चाश्रिता अविचारिकलहैकरसिकदोषैकदिदृक्षुधर्माधर्मचिन्तनैकव्यवसायदम्भोपजीविजनोत्प्रेक्ष्यमाणान्योन्यविरोधाप्रामाण्यादिकलङ्केनापि तत्त्वतो विचारे लेशतोऽपि स्वप्नेऽपि स्वल्पयापि दोषवार्तयाऽप्यस्पृष्टेन स्वस्वमार्गेण पूतशान्तदान्तमृदुनिरीर्ष्यहृदया जनानामैकमत्यं हितबोधं सदाचरणमैहिकामुष्मिकसुखं चेच्छन्तस्तदुपायमन्विष्यमाणा एतद्देशीयजनानां पुराद्यतनकालयोर्विद्यानां शिल्पानां चोत्कर्षमपकर्षं च यथावस्तु जिज्ञासथ ।

सेयं युष्मदीया जिज्ञासा भारतवर्षीयप्राचीनव्यवहारनियमदर्शकाणां स्मृतिपुराणेतिहासग्रन्थानां तथैतद्देशीयप्राचीनव्यवहारस्थितिदर्शकाणां कोशव्याकरणकाव्यनाटककथाख्यायिकाग्रन्थानां तथा विद्याशिल्पोत्कर्षप्रमाणभूतानां गजशास्त्राश्वशास्त्रवैद्यशास्त्रगीतशास्त्रनाट्यशास्त्रवास्तुशास्त्रगणितशास्त्रादीनां विक्रमार्कशालिवाहनराज्यकाले परःसहस्रैर्विचारकवर्यैरहरहर्महता यत्नेन लोकमिमं स्थांवरजंगमात्मकं परीक्ष्य परीक्ष्य वृद्धिमापादितानां प्राचीनव्यवहारप्रतिबिम्बाधारनिर्मलवाङ्मयरत्नदर्पणभूतानां विलोकनेन तथेदानीन्तनजनानुस्रियमाणव्यवहारानुसन्धानद्वाराऽन्तर्बहिश्चैतद्देशदशापरीक्षया च निवृत्ता भविष्यतीति मत्वा प्रोक्तग्रन्थानां यावद् दर्शनं यावच्च विमर्शनं मच्छक्तिसाध्यं तावदनुसृत्य तं विषयं भवतां पुरतो वक्तुमुत्सहे । एवंप्रकारे च ग्रन्थदर्शनाद्देशव्यवहारनिर्णयनेऽत्रत्यविदुषां प्रवर्तनेन तथा तन्निर्णयद्वारा स्वदेशीयव्यवहारपरिशोधनेऽत्रत्यक्षत्रियभूपतीनां प्रवर्तनेन स्वत एव सर्वलोकानुकम्पी भगवानेतं मम प्रयत्नमनुगृह्णात्विति चाशासे ।

तथा हि यथेदानीं यः कोऽपि यथायथेंग्लंडीयभाषायामर्बदेशभाषायां वा व्युत्पन्नो भवेत्, स तथातथा तद्भाषानिबद्धानां तद्देशीयविद्याशिल्पग्रन्थानां सम्यगर्थतात्पर्यमवगच्छेदिति दृष्टं तथैव यथायथा संस्कृतभाषायां व्युत्पत्तिरधिका, तथातथा तद्भाषानिबद्धानां गजतुरगौषधस्वराभिनयगृहसंख्यानशिष्टाशिष्टव्यवहृतिधर्माधर्मलोकवृत्तसुभाषितादितत्त्वप्रतिपादकग्रन्थानामर्थस्यावगमस्तदुपदेशसामर्थ्यं च भवेदिति स्पष्टमतो युष्माभिर्विचार्यतां यद् भारते वर्षे

१. पं. १, ११ (अप्रैल १, १८६७) १५९-१६२।

यथायथा कालस्य प्राचीनता, तथातथा संस्कृतभाषाप्रचाराधिक्यमिति संस्कृतं सर्वविद्याशिल्पानामाधारोऽत्र देशे जनपदभाषा चेति ज्ञानिवर्यैः परिगृहीतमित्यस्य सुनिश्चिततत्वात् सम्प्रति यावती संस्कृतभाषाव्युत्पत्तिर्यावच्च तन्मूलकं शास्त्रविद्याशिल्पपरिज्ञानं यावन्तश्च तन्मूलकाश्चित्तशुद्धिः शरीरशुद्धिर्वाक्शुद्धिः स्वतन्त्रता भगवद्भक्तिर्भूतदया चेत्यादयो गुणा द्विजजने दृश्यन्ते, ततः सहस्रगुणाधिका व्युत्पत्त्यर्थज्ञानमहद्गुणा विक्रमार्कस्य शालिवाहनस्य च राज्यकाले प्रजानामासन्नेवेति विद्यातारतम्येन ज्ञानगुणतारतम्यस्य सर्वदेशसर्वकालसाधारणतया निश्चीयते ।

अपि च क्रियाशक्तिर्ज्ञानशक्तेरधीनेति कृत्वा यस्मिन् काले ज्ञानशक्त्याधिक्यं तत्र प्रजानां क्रियाशक्त्याधिक्यमपि । अत एव द्विसहस्रवर्षेभ्यः पूर्वं मृच्छकटिकशाकुन्तलविक्रमोर्वशीयप्रभृतिनाटकीयवस्तुप्रदर्शने सूत्रधाराणां परमं शिल्पमासीत्, विमानादिव्यवहारश्चैतद्देशे भूयान् बभूव, तादृशस्य च शिल्पस्येदानीं कस्यापि मनसि कल्पनैव नोदेति, प्रत्युत संस्कृतग्रन्थस्थं सर्वं कल्पनामात्रमित्येव पामरा मन्यन्ते ।यथा यः प्रस्तरस्तम्भोऽधुना काशीस्थसंस्कृतपाठालयोदीच्यद्वाराभिमुखो जनपदान्तरादानीयेंग्लंडीययादृशशिल्पयन्त्रोपयोगेन संस्थापितः, स एव त्रिंशतवर्षेभ्यः पूर्वं देशान्तरीयविद्याशिल्पयोः सहकारमन्तरैव पाठालयोत्तरांगणदृश्यमानायां सुमहत्यां शिलायां गाधिजपुरनिकटे तादृशशिल्पयन्त्रोपयोगेन श्रीमता कीर्तिपालदेवेन संस्थापितो न तु तादृशशिल्पकल्पना कस्याप्याधुनिकस्य मनस्युदेति, एतेन विजयनगरादावष्टशतवत्सरेभ्यः पूर्वमनुत्प्रेक्ष्यशिल्पोपयोगेनोत्तमोत्तमपरममहाप्रस्तरमयदेवालयादिनिर्माणं तथा जयपुरात् पूर्वोत्तरदिशि द्विसहस्रवर्षेभ्यः पूर्वं चित्रवाटाख्यदुर्गनिर्माणं च व्याख्यातम् । भगवानेतान् प्रजापालनकुशलान् युरोपदेशवासिनो विद्याव्यसनिनो जनान् सततवर्धमानविद्यालक्ष्मीकान् करोतु; परन्तु यद्येत एव विद्याशिल्पोत्कर्षावाप्तसमृद्धीनां प्राचीनार्यजनानां सन्ततिप्रभवा भारतीयसांप्रतजना इव भोगविलासालस्यैश्वर्यमदपारवश्यबुद्धिशरीरमांद्यादिदोषग्रस्ता भूत्वा व्याकरणाद्यनवधानात् कृतकृत्यताभिमानाच्च स्वदेशभाषां विस्मरेयुस्ततश्च तद्भाषानिबद्धानां विद्याशिल्पग्रन्थानां सिद्धान्तानितिकर्तव्यताश्च न जानीयुरतश्च ते सर्वे ग्रन्था लोपं प्राप्नुयुः, क्रमेण च मुद्रायन्त्रं विद्युद्दूरलेखयन्त्रं बाष्पनौर्बाष्पगंत्री कालमानयन्त्रं वायुगुरुत्वमानयन्त्रं वृष्टिज्ञानयन्त्रं क्षेत्रकर्षणयन्त्रं प्रालेयोत्पादनयन्त्रं कार्पासवयनयन्त्रं सूक्ष्मदर्शकयन्त्रं दूरदर्शकयन्त्रं रविकिरणकूर्चिकाचित्रलेखयन्त्रं तथा ज्यौतिषवैद्यकगणितगतिरसायनौषधिखनिजभूगर्भभूपृष्ठजलवायुविद्युदादिविद्या इत्येवमादीन्यात्यन्तिकावश्यकोपयोगीनि युरोपदेशीयजनानां वस्तुतत्त्वान्वेषणे परमोत्साहपरमफलावाप्तिसततप्रवृत्त्यादिसद्गुणपताकाभूतानि व्यवहारसाधनानि विशीर्णान्युच्छिन्नानि च स्युस्तदा यदि कश्चित् कतिपयक्षणैरेव कोट्यादिक्रोशान्तरे वृत्तज्ञापने कतिपयमुहूर्तैः सहस्रावधिक्रोशान्तरे स्थलजलवर्त्मना देशान्तरीयवस्तुप्रापणे युगपदेकपुरुषव्यापारमात्रेणानेकशतसहस्रप्रस्थभारोत्तोलने तथैवानेकग्रन्थीयसहस्रावधिपुस्तकानां झटिति मुद्रणे चेत्याद्यद्भुतकार्येषु सामर्थ्यं

युरोपीयजनानामासीदिति वदेत्, तर्हि तत्कालोत्पन्ना जना उक्तकार्योपायेतिकर्तव्यतानभिज्ञतया तत् तस्य वचनं सर्वथा विश्वासानर्हं पक्षपातमूलकमुपहासार्हं च मन्येरन्, यथा सम्प्रति भारतवर्षीयाणां विद्याशिल्पसामर्थ्योत्कर्षकथां परदेशीयास्तत्संसर्गादिहत्या अपि बहवो मन्यन्ते, प्राचीनेतिहासाच्चेहत्यजनानां पुराकाले प्रकृष्टं नीतिनैपुण्यं शिल्पप्राबल्यं परदेशीयजनमान्यत्वं चानुमीयतेऽतो यथा बेकनेन वस्तुस्वभावविशेषज्ञानात्पूर्वं लोकास्तत्कल्पनामुपहसन्तीत्युक्तं तथा वस्तुस्वभावविशेषस्य पूर्वपरिचितस्य केनचित् कारणेन विस्मरणेऽपि तत्कल्पनां लोका उपहसन्तीति मया मन्यते ।

अपि च यदा वयं द्यूतकन्दुकचौर्यपाकगंडूपलेखाद्यतिक्षुद्रविषयेष्वपि सत्फलपर्यवसानं यथा भवेत्, तथा नियमदर्शकान् शिल्पग्रन्थान् प्राचीनसंस्कृतग्रन्थदर्शनादवगच्छामस्तदा यदा च द्विसहस्रवर्षेभ्योऽपि पूर्वं भारतीयविद्याशिल्पोत्कर्षः सर्वदेशान्तरीयविद्याशिल्पोत्कर्षमतिशिश्ये; परन्तु भारतीयातिप्राचीनविद्याशिल्पोत्कर्षसदाचरणपावित्र्ययोर्ह्रासकाल एव सोऽभवदिति च प्रमाणैः पश्यामस्तदापि भारतीयविद्याशिल्पयोरुत्कर्षः पुरा साम्प्रतकालापेक्षयाऽत्यधिक आसीदिति सविस्मयं निश्चिनुमः । एतावन्मया प्राचीनैतद्देशीयस्थितिविषये युष्मासु निवेदितम् ।

अथेदानीन्तनैतद्देशस्थितिविषये किञ्चित् संक्षिप्य दर्शयामि, तथा ह्येतेषु दिवसेषु भारतवर्षीयाः प्रायेण जन्मन आरभ्य स्वगृहे लोकव्यवहारे चार्बपारसीकयुरोपीयजनानां वेषस्य भाषाणां लिपीनां च व्यवहारवशात् क्रियमाणं परिग्रहं तत्परिग्रहमूलिकामेव च स्वजनानामन्नाच्छादनभोगविलासादिप्राप्तिं स्वदेशीयविद्याधर्मव्यवहारांश्च शब्दतः श्रूयमाणानप्यर्थतोऽननुष्ठीयमानान् दृष्ट्वा स्वदेशे क्वचित्क्वचिदुपलभ्यमानान्यपि सर्वोत्कृष्टानि शिल्पानि केवलं परदेशीयशिल्पमूलकानीति विवेकविरहान्मत्वा भक्ष्यपेयगम्यकार्याद्वैतरुचयः सन्तः स्वस्यैकव्यक्तिपर्यवसितसुखसिद्धय एवान्धा इव यं कमपि पन्थानमाद्रियन्ते, न तु स्वदेशीयजनानां हितं केनोपायेन स्यादिति स्वप्नेऽपि पश्यन्ति, प्रत्युत स्वमृत्युरेव जगत्प्रलय इति प्रलपन्तः संसर्गिणो जनानपि परकार्याद् व्यावर्तयन्ति । एते तावद् युरोपीयजना एतद्देशीयजनोपकाराय विद्याप्रचारणे बद्धपरिकराः प्रयतमाना अपि यदिष्टं फलं न लभन्ते, लभमाना अपि त्रा पर्वतविदारणान्मूषकलाभवत् परमेण प्रयत्नेनात्यल्पमेव लभन्ते तत् परदेशीयभाषाद्वारेण देशान्तरे विद्याप्रचारणे विलम्बस्य तत्तद्देशीयजनपदभाषाणां चापरिष्कृततया गंभीरविचारैकगम्यविषयव्याख्यानसामर्थ्याभावस्य स्वभावसिद्धस्य फलम् । यदि त्विहत्या धनिकाः प्रत्यहं भोगार्थं धर्मार्थं वा क्रियमाणस्य व्ययस्य शतांशमपि निष्कृष्यादौ यत् किमपि युरोपीयजनैरितिहासे, ततो विद्यासु ततः शिल्पेऽवगतं स्वभाषया निबद्धं च तस्य सर्वस्य संस्कृतभाषयाऽवतारणे तन्मुद्रणे तदध्यापने तथा लुप्यमानसंस्कृतग्रन्थानां जीर्णोद्धरणपूर्वकतत्त्वपरीक्षया सदसद्विभागपूर्वकस्वदेशीयव्यवहारपरिशोधनानुकूलाभिनवनीतिग्रन्थनिर्माणे प्रोक्तकार्यनिर्वहणसम-

र्थानां विदुषां स्वस्वोचितकर्मनियोजनद्वारा वृत्तिकल्पने च विनियोजयेयुस्तर्हि संस्कृतभाषायाः सर्वार्थानां सौकर्येण प्रतिपादने समर्थत्त्वादेतद्देशीयजनस्वभावपरिचितत्त्वादस्मिन्नपि काले सुप्रचरितव्याकरणकत्वाच्चाविलंबेनैव सर्वेष्टसिद्धिः स्वपरदेशीयविद्याबीजानामेकैकक्षेत्र - वापादपूर्वविद्यावृक्षसिद्ध्या चतुर्वर्गफलप्राप्तिः स्यादिति भवन्तः स्वत एवोचितसर्वव्यवहार- रुचिमन्तो विदाङ्कुर्वन्तु ।

स्यादेतत्, यदिदमुपन्यस्तं परदेशीयभाषाद्वारेणैतद्देशे विद्याशिल्पवृद्धेरविलम्बेन सर्व- साधारण्येन चाशा नास्ति परदेशीयभाषातत्त्वज्ञानमात्रेणैवैकपुरुषायुषपर्यवसानात् तादृशतत्त्व- ज्ञानस्य विद्यावर्द्धनकालोपयोगासम्भवात्, नापीहत्यप्राकृतभाषाद्वारेण तासां सूक्ष्मविषयप्रकाशनानुकूलशब्दकोशराहित्येन सर्वविधज्ञानप्रचारणसामर्थ्याभावाद् भारतव- र्षीयसर्वप्रदेशसाधारण्याभावाच्च केवलं त्वेतद्देशीयसर्वभाषामूलभूतसाधुतमव्याकरणपरि- शोधितसुप्रसन्नप्रसिद्धसंस्कृतभाषाद्वारेण सर्वेष्टसिद्ध्याशा वर्तत इति । तत् सर्वं ब्राह्मणानामेव संस्कृतज्ञत्वात् संस्कृतस्य वर्द्धने तद्द्वारा परदेशीयविद्याशिल्पेतिहाससंग्रहे च ब्राह्मणानां जीवनोपायवृद्धिः स्यादिति स्वार्थलोभमूलकमिति कृत्वा न प्रामाण्येन ग्राह्यमिति, मैवम्, विना भाषां तावज्ज्ञानवृद्धेराशा नास्त्येवेति यस्या एव भाषाया अनुसरणं तदर्थं क्रियेत तद्भाषाविदां जीवनोपायः सिद्ध्येदेव भाषान्तराणां चैतत्फलसाधनविनियोगयोग्यत्वाभावः प्रतिपादित- दिशा स्पष्टः संस्कृतभाषायाः पूर्वोक्तहेतुना तद्योग्यत्वं च स्फुटमिति यदि संप्रति संस्कृतविदो ब्राह्मणा एव सन्तीति हेतोस्तेषां कृशवृत्तीनां बुद्धिमतां स्वदेशोत्कर्षसिद्ध्यङ्गतया जीवनोपाय- लाभः स्यात्, तर्हि ब्राह्मणद्वेषिणो जनान् विहायान्येषां किमप्यनिष्टं न स्यात् । नहि संस्कृतभा- षाज्ञानं ब्राह्मणैरेव संपादनीयमिति शास्त्रेषु निर्द्धारितम्, प्रत्युत तस्या एतद्देशभाषारूपाया इदानीन्तनैः पशुप्रायैरलसैरुपेक्षितत्वाद् ब्राह्मणजातिमात्ररुद्धत्वं नहि देशभाषाभावात् प्रच्यावि- ताया अस्याः पुनरपि तत्पदारोपणं ब्राह्मणानां द्विष्टम् । तं हि दिवसं धन्यं मन्ये यस्मिन्नेतद् भारतं वर्षं संस्कृतभाषिसर्वजनोपेतं तद्भाषानिबद्धसर्वस्वपरदेशीयविद्याशिल्पेतिहासपरि- शीलनतदनुसारिव्यवहरणजनितबाह्याभ्यन्तरशुद्धिपरदेशीयैः सविस्मयमीक्ष्यमाणं परस्पर- सहायताप्रवृत्तैकमतसर्वलोकं च भूत्वा चिरातीतकालभवं निजं भूमण्डलमुकुटभावमासाद्य युरोपीय-जनानामात्मप्रबोधप्रयत्नसाफल्यं विदधत् कृतज्ञतां विज्ञतां सरलतां साधुतां शुचितां रसिकतां भगवत्परायणतां पराक्रमणशीलतां स्वतन्त्रतां तपस्वितामैहिकामुष्मिककल्याणपा- त्रतां चात्मनः स्वाभाविकीं पूर्वसिद्धां लभेत ।

विद्यावृद्ध्यनुकूलप्रयत्नकरिणां दक्षिणालाभाभावादपि विद्यावृद्धेः प्रतिबन्धो भवतीत्ये- तन्न मयैवैकेनोत्प्रेक्षितम्; किन्तु परीक्षैकमूलकसिद्धान्तपरिग्राहिणाऽत्यन्तविदुषा त्रिशतव- र्षेभ्यः पूर्वमिंग्लंडीयमंत्रिवर्यपदव्यां वर्तितवता सर्वं युरोपदेशं मिथ्याकल्पना-

जालैर्दिङ्मूढमिवेतस्ततो भ्रममाणं स्वप्रयत्नेनाभिनवतत्त्वज्ञानोपायप्रदर्शनानुकूलेन सुमार्गं प्रापितवता बेकनाख्येनापि विद्यावृद्धिप्रतिबन्धकहेतुनिरूपणप्रस्तावे निर्द्धारितमिति ।

नन्विदानीमपि लक्षशो लोका इंग्लडीयभाषानिबद्धानामर्बपारसीकादिभाषानिबद्धानां च विद्याशिल्पानामभ्यासशीलास्तद्द्वाराऽभिवृद्धधनपदवीका विलोक्यन्ते, तत् कथमुच्यते स्वल्पोऽधुना विद्याशिल्पयोरिहोत्कर्ष इति, सत्यम्; परन्तु स सर्वोऽप्युत्कर्षो निजनिजतत्तद्व्यक्तिमात्रपर्यवसितविषयोपभोगोद्देश्यकत्वादेतद्देशस्थप्राचीनजनापेक्षया साम्प्रतकालिकलोकानामुत्कर्षापकर्षविचारेऽत्यन्ततुच्छ एव स ह्युत्कर्षः साम्प्रतिकैतद्देशीयजनान्तरापेक्षया केषांचित्सांप्रतिकजनानामेव न त्वेतद्देशीयप्राचीनजनापेक्षया साम्प्रतिकजनानाम् । यदि तु सर्वेतिहासग्रन्थपरिचितप्राचीनकालमारभ्याद्य यावदविकृतया संस्कृतभाषया सर्वविधस्वपरदेशीयविद्याशिल्पानामुपनिबन्धनं तथेतिहासग्रन्थानामवतारणं च स्यात्, तर्हि झटित्येव सर्ववर्णेषु विद्याशिल्पेतिहासज्ञानंप्रचारणेन देशान्तरीयेभ्य एतद्देशीयप्राचीनजनेभ्यश्च साम्प्रतमेतद्देशीयजनानां विद्याशिल्पादिविषयक उत्कर्षः सम्भवेत् ।

यदा यस्मिन् देशे तद्देशीयभाषया तत्रत्यपण्डितैस्तद्देशीयजनप्रार्थनया नीतिविद्याशिल्पग्रन्था विरच्यन्ते, तदा तस्मिन् देशे नीतिविद्याशिल्पानां सत्त्वं वृद्धिश्च भवति, नान्यथा । सैषा स्थितिः पुरैव नाद्यत्वे यतस्तदैव शुक्रबृहस्पतिनारदकमंदकचाणक्यादिभिर्विस्तृतानि नीतिशास्त्राणि चरकसुश्रुतवाग्भटप्रभृतिभिश्चिकित्साग्रन्था भास्करगणेशादिभिर्गणितज्यौतिषग्रन्था मन्दपालसहदेवशालिहोत्रप्रभृतिभिर्गजतुरगशास्त्राणि च लोकोपयोगाय विरचितानि लोकैः परिगृहीतानि च । इदानीन्तु नोक्तप्रकारकग्रन्थानां निर्माणमस्मद्देशीयो जन इच्छति, यतो ये कतिपये नीतिचिकित्साग्रन्था अवशिष्टाः सन्ति, ते तावद् व्यवहारेणात्यन्तासम्बद्धा इति नवीनानां प्रचारस्य कथैव नोदेति । ये चेंग्लंडीयादिभाषानिबद्धा विद्याशिल्पग्रन्थाः सार्वलौकिकव्यवहारानुपयुक्ता अपि वृत्तिमात्रेण निमित्तेनेहत्यैः परिशील्यन्ते, तेऽपि तज्ज्ञैः पुरुषैर्विचार्येहत्यव्यवहारोपयोगिनो न क्रियन्ते । अविज्ञास्त्वविज्ञा एवेति सर्वथा हतप्रायैवैतद्देशोत्कर्षवृद्धीच्छा । ये चेदानीं वंगांगमगधमध्यदेशेषु कलिंगकर्नाटकमद्रमहाराष्ट्रसुराष्ट्रगुर्जरपाञ्चालदेशेषु च तत्तद्देशीयभाषयाऽवतारिता इंग्लंडीयविद्याशिल्पग्रन्था दृश्यन्ते, ते सर्वे संख्यया बहवोऽप्यर्थतोऽतिदरिद्राः पुनःपुनरुद्घुष्टसमानस्वल्पसिद्धान्तगर्भा अत एव व्यवहारेऽत्यल्पफला विद्याप्रचाररसिकयुरोपीयजनकर्मकरैस्तद्रुच्यनुसारेण स्वदेशीयजनबोधप्रकारव्यवहारप्रकाराननुसंधायैव निर्मितास्तत्तन्निर्माणप्रवर्तकयुरोपीयजनानामितोदेशादपगमे सत्युपेक्षिता अतश्च यदि युरोपीयजनैरेतद्देशीयजनेषु विद्याप्रचारोत्साहः परित्यज्येत, तर्हि सम्भावितात्यन्तविलया इति स्वतोऽस्माकं स्वदेशीयसर्वभाषामूलभूतसंस्कृतविद्याया वर्द्धने तया क्षीयमाणस्वदेशीयविद्यानां जीर्णोद्धरणे तथा तयैव वर्द्धमानपरदेशीयविद्यानां प्राचीनेति-

हासानां च संग्रहे धनिकानां विदुषां च परस्परसाहाय्येन प्रवृत्त्यैव भारतवर्षस्योत्कर्षावस्थायाः पुनः प्राप्तिः सम्भाव्यत इति शम् ।

*बोद्धारो मत्सरग्रस्ताः प्रभवः स्मयदूषिताः ।*
*अबोधोपहताश्चान्ये जीर्णमङ्गे सुभाषितम् ॥१ ॥*

अपि च पश्यतैतत् परमाद्भुतं यदिहत्येभ्य इदानीन्तनजनेभ्यो युरोपीयानां व्यवहार-प्रकारः केवलं स्वदेशीयप्राचीनव्यवहारपरित्यागायैव रोचते, न तु युरोपीयजनानामुत्तमोत्तमसम्प्रदायपरिग्रहाय । तथा हि युरोपीयाः परमेण विश्वासेन परमेण च प्रेम्णा स्वदेशभाषां स्वपूर्वजानुसृतां व्यवहारपरमार्थयो रीतिं स्वदेशीयजनप्रकाशितविद्याशिल्पग्रन्थान् दृढमभ्यस्य परदेशीयभाषाव्यवहारविद्याशिल्पविषये यत् किमपि स्वदेशीयप्राचीनजनैर्विचार्य व्यवस्थापितम्, तद् विज्ञायाधिकं विज्ञातुं स्वयं परदेशीयभाषादीनां परिचयं कृत्वा यत् किमपि सदसद् वा जानन्ति, तत् सर्वं वर्तमानोत्पत्स्यमानस्वदेशीयजनोपकाराय स्वदेशभाषया निबध्नन्ति, तमेतमुत्तमं युरोपीयजनसम्प्रदायं दूरत एवोत्सृज्येदानीन्तना इहत्याः केवलं तदीयान् बाह्यान् निरनुरोधत्वभक्ष्यपेयाद्यद्वैतरुचित्ववस्त्रवेष्टितसर्वशरीरत्वदशाविशेषीयनिरुष्णीषकञ्चुकधारित्वसर्वप्रदेशोपानद्धारित्वादीन् व्यवहाराननुकुर्वाणास्तेन चात्मानं वस्तुतस्तेन कारणेन तैरुपहस्यमानमपि तेषामनुगृहीतं मन्यमाना वर्धमानेन गर्वेण दुर्गृहीतस्वल्पयुरोपीयभाषाविद्याशिल्पैः कृतार्थतामात्मनोऽभिमत्य स्वदेशीयान् निर्दोषप्राचीनव्यवहारानुसारिणो जनान् युरोपीयजनप्रदर्शितदोषविशेषारोपेण तिरस्कृत्य वयं भारतवर्षीयप्राचीनजनेभ्योऽपि विद्याशिल्पादिभिरुत्कृष्टाः स्म इति चक्षुषी निमील्य सुखमवतिष्ठन्ते, न पुनरयं सर्वोऽप्यस्मद्देशीयः सीदन् जनः परदेशीयजनानां श्रममनपेक्ष्य कीदृशेन साधारणेन सर्वदेशसर्वकालसुलभेन निर्दोषेण चोपायेन विपज्जलधेरुद्धृतः स्यादिति विचारयितुं श्रममनुभवन्ति ।

तच्चेदमस्मद्वचनं तात्पर्यतो न विचार्यमाणं कदाचिदस्मासूक्तविधेहत्यजनद्वेषसम्भावनामुत्पाद्य तन्निन्दापरत्वेन गृहीतं स्यात्; परन्तु ते सर्वे जनाः समानदेशसम्बन्धात् समानभाषासम्बन्धात् समानपूर्वजपुरुषसम्बन्धात् समानकालसंबन्धाच्च भ्रातरो मित्राणि च तेन विमार्गानुसरणे परस्परहितोपदेशो हिताचरणं च तेषामस्माकं च स्वाभाविकं संबंधिजनकृत्यमिति तैरस्मद्वचनं न निर्भर्त्सनमपि तु प्रबोधनमित्येव भारतवर्षीयजनानामुदयानुकूलस्येश्वरस्य कृपया मन्येतेत्यस्माकमतिमहत्याशा तस्यैव करुणया सफला भविष्यतीति शम् ।

■

# श्रीविट्ठलशास्त्रिणो जीवनवृत्तान्तः[1]

*श्रीगोविन्ददेवशास्त्री*

*अप्येतद्विश्वमालोक्य जलबुद्बुदवच्चलम् ।*
*यन्मायामोहितप्रज्ञा रागवन्तः पुनर्वयम् ॥१ ॥*
*भवामस्तत्र तन्मायां जेतुं विश्वविमोहिनीम् ।*
*शरण्यं भवभीतानामीश्वरं तमुपास्महे ॥२ ॥*

आसीत् कोङ्कणेषु कल्याणग्रामनिवासी जोसीत्युपनामको महाराष्ट्रब्राह्मणो बालकृष्णो नाम विट्ठलशास्त्रिणः पिता । सोऽस्मिन् विट्ठलशास्त्रिण्यष्टवर्षदेशीय एव सदारपुत्रः काशी--माजगाम । अवात्सीच्चात्र स कथमप्युपार्जितस्वल्पधनो वर्षद्वयं सुखेन । ततो दैवोपहतस्य तस्य भार्यायां प्रसूतिमारुतेन मुक्तजीवितायां सोऽपत्यप्रेम्णा सुतसंवर्धनपरोऽपि प्रत्यग्रभार्या-मरणजनितशोकातिशयः स्वयमपि वर्षद्वयाभ्यन्तर एव परलोकमगात् । एवमुपरते ताते मातरि चोपशान्तायामयं विट्ठलशास्त्री तदानीं द्वादशवर्षवयस्को निराश्रयः परमबुद्धिमत्तयाभ्यासशालितया चाल्पेनैव कालेनाधीतर्ग्वेदसंहिताब्राह्मणस्ततः समुद्भूतकाव्यरसास्वादरुचिः काव्य-कोषकौमुद्यादिव्युत्पत्तिजनकान् ग्रन्थानधीत्य पर्वतीयभवानीशंकरशास्त्रिणः समीपे वासवदत्ताकादम्बर्यादिगद्यग्रन्थान् काव्यप्रकाशादिसाहित्यशास्त्रीयग्रन्थांश्चाध्यैष्ट । ततो न्यायशास्त्रं पिपठिषुस्तच्छास्त्रेऽतिप्रवीणस्यान्ध्रदेशीयभाऊशास्त्रिणः समीपे तच्छास्त्रं सम्यग-धीतवान् । एवं संस्कृतेऽधीत्ययमिङ्ग्लण्डीयभाषोपनिबद्धग्रन्थार्थजिज्ञासुर्नगर एव द्वित्रांस्त-द्भाषाग्रन्थानितस्ततोऽधीत्य तत्र सम्यग्व्युत्पत्तिमुपलिप्सुस्तदानीं पाठशालाध्यक्षस्य प्रभोर्ब्यालण्टैनाख्यस्याभ्यनुज्ञया संस्कृतेङ्ग्लण्डीयवर्गे प्रविवेश । तत्र प्रविष्टः स दशवर्षाणी-ङ्ग्लण्डीयंभाषामधीयानस्तद्भाषास्थान् कतिपयबेकनाचार्यप्रणीतनोवमार्गेनन्संज्ञकादिशा-स्त्रीयग्रन्थान् संस्कृतभाषायां व्यतनोत् । एवं यान् शास्त्रसंग्रहादिनूलग्रन्थान् प्रभु-र्ब्यालण्टैनाख्यः संस्कृते प्राणैषीत्, तेषु सर्वेष्वयं विट्ठलशास्त्री बलवत् तत्साहाय्यमकरोत् । तेनास्मिन्नतिप्रीणानः स प्रभुस्त्रिपञ्चाशदुत्तराष्टादशशततमे ख्रीष्टशकेऽमुं न्यायशास्त्राध्यापक-सहकारिपदे न्ययुङ्क्त । ततस्त्रीणि वर्षाणि तत्कार्यं सम्यक् कुर्वाणेऽस्मिन् परमप्रीतः स एव प्रभुः षट्पञ्चाशदुत्तराष्टादशशततमे ख्रीष्टशकेऽमुं प्रधानसांख्यशास्त्राध्यापकपदे न्ययौक्षीत् ।

---

१. पं. १, १२ (मई १, १८६७) १७७-१७८ ।

ततश्चाल्पैरेव वर्षैः प्रभौ ब्यालण्टैनाख्ये स्वदेशं गतवति पाठशालाध्यक्षमार्यग्रिफिथसाहिबाख्यमप्ययं तैस्तैः पाठनादिभिः स्वकर्मभिरत्यन्तं समतोषयत्। एवं सांख्यशास्त्राध्यापकपदवीमारूढ उपचीयमानकीर्तिर्मध्यमे वयसि वर्तमानः सर्ववस्तूनामानुकूल्येनात्मानं सुखिनं मन्यमानो दैवोपहतो गतसंवत्सरारम्भे सहसैवातितीव्रज्वरेण व्याप्ततनुश्चिकित्सकैरलं चिकित्सितोऽपि महतीं पीडामन्वभवत्। ततो महता क्लेशेन कथमपि प्रशमिततीव्रज्वरोऽतिदुर्बलतया स्वकार्यकरणेऽक्षमोऽपि पाठशालायां प्रत्यहमाजगाम। ततश्च पुनरनेकविधैः प्लीहादिभी रोगैर्मृत्योः पाशैरतितरां बद्धोऽयमेकोनचत्वारिंशद्वर्षवयस्कोऽनपत्यः सप्तषष्ट्युत्तराष्टादशशततमे ख्रीष्टशके मार्चसंज्ञकमासस्य षड्विंशे दिने सूर्यास्तानन्तरमल्पेनैव कालेन स्वमित्राण्यत्यन्तं खेदयन् परलोकमगात्।

एवं परलोकं गतवत्यस्मिन्नतितरां खिन्नोऽप्यहमस्य सुहृदो जीवनवृत्तमीदृग्विलक्षणपुरुषवृत्तजिज्ञासूनां विदेशीयानां भारतवर्षीयाणां च जनानां कर्णपथं निनीषुस्तत् संक्षेपतो व्यलिखम्।

■

# सांख्यशास्त्रोद्भवः[1]

*श्रीवेचनरामशर्मा*
*सांख्यशास्त्राध्यापकः*
*काशीस्थराजकीयपाठशालायाम्*

*यत्संयोगात् प्रकृतिरनिशं चेतनाभाक् सतोऽपि*
*कार्यव्रातान् प्रकटयति सा सम्यगालोच्य पूर्वम् ।*
*यश्चाम्नातः श्रुतिषु विमलः पूरुषो निर्विकारः*
*सांख्या ज्ञात्वा यमजमगुणं मुक्तिमापुस्तमीडे ॥१ ॥*

इह खलु सांख्यशास्त्रं प्रायेण बौद्धमीमांसकनैयायिकवैशेषिकलोककृतवाक्कलहश्रवणव्याकुलितश्रोत्रैर्व्यग्रचित्तैर्विचारफलं तत्त्वनिर्णयमलभमानैः शमदमादिशिष्यधर्मोपपन्नैस्तत्त्वजिज्ञासुभिः प्रार्थितेनादिपुरुषेण प्रणीतम् । तस्य च लोकेऽतिचिरन्तनप्रवृत्तिकस्य विचारशास्त्रस्य बहुभिराचार्यैर्बहुलीकृतस्य केनचित् कारणेनोच्छेदस्तथा जातो यथा तदीया उत्तमग्रन्थाः साचार्या नाम्नापि नाश्रूयन्त । अथ कपिलरूपेणावतीर्णेन तेनैव[2] परमदयालुना भगवता लोकोपकारार्थं यावत्स्मृति तस्य क्षीयमाणस्य जीर्णोद्धारः प्राचीनाचार्यमतोपन्यासपूर्वकं सूत्रषडध्याय्या कृतः । तदा प्राचीनः सांख्यशास्त्रग्रन्थः सांख्यतत्त्वसमासाख्यः[3] स्थितस्तस्य व्याख्यानान्यपि कपिलसूत्रानुसारेण पश्चात् प्रवृत्तानि । तदिदं कपिलकृतं शास्त्रमस्मिन् देशे विपुलां प्रसिद्धिमासाद्य वर्धमानबुद्धधर्मोपद्रववशादुच्छिन्नप्रच्छन्नं भूत्वा विशीर्यमाणाभिर्व्याख्याभिर्विधृतं यावन्नान्तं गच्छति, तावत् तत्सारांशोद्धारकारिकाभिरीश्वरकृष्णेन प्रोद्धृतं वाचस्पतिना तासां कारिकाणां व्याख्यानेन प्रचयं नीतमपि षडध्यायीरूपेण विरलप्रचारमासीत् । अद्य त्वेतत् पुनर्विज्ञानभिक्षुणा भाष्यप्रबन्धरचनया प्रसिद्धिं प्रापितं परिकरभूतप्रकरणग्रन्थावलम्बरहितं विततत्तयाऽव्युत्पन्नजनबुद्धेरगम्यं सांख्यतत्त्वकौमुदीतोऽल्पतरप्रचारं

---

१. पं. २, १३ (जून १, १८६७) ११ ।

२. तथा च भागवते प्रथमस्कन्धे— "पञ्चमः कपिलो नाम सिद्धेशः कालविप्लुतम् । प्रोवाचासुरये सांख्यं तत्त्वग्रामविनिर्णयम्" इति । तथा तृतीयस्कन्धे देवहूतीं प्रति कपिलवाक्यम्— "तमिमं ते प्रवक्ष्यामि यमवोचं पुरानघे । ऋषीणां श्रोतुकामानाम् ........" इत्यादि ।

३. अयं कपिलकृत इति भाष्यानुसारिणः ।

विलोक्यते । तथा च सांख्यशास्त्रं प्रथमे विनिपाते कपिलेन[१] द्वितीये विनिपात ईश्वरकृष्णेन, तृतीये च विज्ञानभिक्षुणावष्टब्धं व्याख्याय प्रचारितं च । तस्य च प्रसिद्धिः प्रकरणग्रन्थान् विनाऽशक्यैव । अस्माभिर्विषयवशैर्न भवितव्यं विचारपरैर्भाव्यमितीच्छायास्तारतम्यादस्य शास्त्रस्य लोके प्रचारारम्भात् तादृशेच्छाया लोकचित्तेषूत्तेजकाभावेन मान्द्यस्य जातत्वात् तन्मूलकशास्त्रस्यापि प्रचारमान्द्यं कारणानुसारित्वादवर्जनीयमेव ।

तदिदानीं सांख्यशास्त्रे षडध्यायीभाष्यं राजवार्तिकं महादेवकृतवृत्तिरनिरुद्धवृत्तिश्चेत्याकरग्रन्था आकरग्रन्थनाम्नोऽनर्हा अपि तस्मिन् पदे वर्तन्ते । सांख्यचन्द्रिका, सांख्यतत्त्वकौमुदी, सांख्यसारः, सांख्यतत्त्वसमास इति च प्रकरणान्येतच्छास्त्रपाठकजनसंप्रदायप्रसिद्धानि सन्ति ।

शास्त्रे चैतस्मिन् प्रसिद्धपुरुषाः कपिलः, आसुरिः, पञ्चशिखः, सनन्दनः, ईश्वरकृष्णः, विज्ञानभिक्षुर्महादेवोऽनिरुद्धो वाचस्पतिरिति नवैव । तत्र सप्तानां ग्रन्था उपलभ्यन्ते ।

आधुनिकास्तु जनाः काव्यकोशव्याकरणन्यायगणितज्यौतिषवैद्यकविद्या एव विशेषेणोपासमाना इतराणि सर्वाण्येव शास्त्राण्यवज्ञाय व्यवहरन्ति विशेषेण च सांख्यं तेषां दृष्ट्यातिनीरसं दृश्यत इति । बुद्धिमद्भिस्तु परमादरपुरःसरं तत्त्वज्ञानोपदेशपरं शास्त्रमेतदभ्यस्यत एवेत्यलमतिविस्तरेणेति शिवम् ।

*पौनःपुन्येन नत्वाहं याचे सर्वान् विपश्चितः ।*
*यदत्रानुचितं किंचित् तत् क्षन्तव्यं दयाधिया ॥१ ॥*

■

१. यथा भागवते— "एष आत्मपथोऽव्यक्तो नष्टः कालेन भूयसा । तं प्रवर्तयितुं देहमिमं विद्धि मया धृतम्" इति ।

# सिद्धान्ततत्त्वविवेकपरीक्षा[१]

*श्रीबापूदेवशास्त्री*
*ज्योतिःशास्त्राध्यापकः,*
*काशिकराजकीयपाठालये*

*जयत्युष्णरश्मिः स्वयं द्योतमानो दिवि ज्यौतिषाधारभूतश्च यस्य ।*
*प्रसादाद्यथाबुद्धि सिद्धान्ततत्त्वविवेकस्य सम्यक् परीक्षां करोमि ॥*

तत्र श्रीमता सांवत्सराचार्येण कमलाकरेण प्रथमं तावत्—

*केचित् प्रत्यक्षसूर्याच्च भिन्नोऽयमिति यद्बलात् ।*
*वदन्ति मूढवादस्याप्रामाण्यात् तदसद्ध्रुवम् ॥*

इत्यनेन भगवतः सूर्यस्यैव सूर्यसिद्धान्तकर्तृत्वं प्रदर्शितम्, तन्न समीचीनम् ।

*इष्टेऽह्नि मध्ये प्राक् पश्चाद्धृते बाहुत्रयान्तरे ।*
*मत्स्यद्वयान्तरयुतेस्त्रिस्पृक्सूत्रेण भाभ्रमः ॥*

इत्यनेन तदीयश्लोकेन वृत्तरेखायां शङ्कुच्छायाभ्रमणम्—

*योजनानि शतान्यष्टौ भूकर्णो द्विगुणानि तु ।*
*तद्वर्गतो दशगुणात् पदं भूपरिधिर्भवेत् ॥*

इत्यनेन तदीयश्लोकेन व्यासात् परिध्यानयनं चेत्यादीनामनेकेषामसतां प्रकाराणां कथनस्य सर्वज्ञे भगवत्यसंभवित्वात् ।

एषामसत्त्वमग्रे विस्तरेण प्रतिपादयिष्ये । अतः सूर्यसिद्धान्तस्य भगवत्कर्तृकत्वकल्पनं गणितगोलविदां सूक्ष्मधियामग्रे श्रीसूर्यस्यासर्वज्ञत्वद्योतकं कमलाकरज्योतिर्विदोऽनुचितमिति ।

एवम्—

*रवेश्चक्रैकभोगोऽत्र रविवर्षं तदेव हि ।*
*देवानामसुराणां च द्युरात्रं तु विपर्ययात् ॥*

---

१. (क) पं. २, १४ (जुलाई १, १८६७) ३२-३७ ।
(ख) पं. २, २१ (फरवरी १, १८६८) २०१-२०४ ।

दिनरात्र्योरिति ।

अनेन रवी रेवत्यन्तात् पूर्वतो गच्छन् यावतानेहसा पुना रेवत्यन्तमायाति, रा निरयणसौरवर्षात्मकः काल एव देवानामहोरात्रमिति प्रदर्शितम्, तन्न सम्यक्, रविर्विषुवत्क्रान्तिवृत्तसंपातरूपान्मेषादितश्चलन् यावता कालेन पुनस्तं संपातमियात्, तावतः सायनवर्षात्मकस्य कालस्यैव मेरुवासिनाममराणामहोरात्रत्वान्निरयणवर्षस्य चैतत्कालतोऽधिकत्वात् ।

यच्च सूर्यसिद्धान्ते—

*ऐन्दवस्तिथिभिस्तद्वत् संक्रान्त्या सौर उच्यते ।*
*मासैर्द्वादशभिर्वर्षं दिव्यं तदहरुच्यते ॥*

इत्यनेन निरयणवर्षसमानमेव देवदिनमुक्तम्, तत्तु सूर्यसिद्धान्तनिर्मितिसमये प्रायोऽयनांशानामनुपलब्धेस्तदकथनान्निरयणवर्षतुल्यमेव सायनवर्षं बुद्ध्वैव ।

न च तत्र—

*त्रिंशत्कृत्यो युगे भानां चक्रं प्राक् परिलम्बते ।*
*तद्गुणाद्भूदिनैर्भक्ताद् द्युगणाद्यदवाप्यते ॥*
*तद्दोस्त्रिघ्ना दशाप्तांशा विज्ञेया अयनाभिधाः ।*
*तत्संस्कृताद्ग्रहात् क्रान्तिच्छायाचरदलादिकम् ॥*

*स्फुटं दृक्तुल्यतां गच्छेदयने विषुवद्वये ।*
*प्राक् चक्रं चलितं हीने छायार्कात् करणागते ॥*
*अन्तरांशैरथावृत्य पश्चाच्छेषैस्तथाधिके ।*

इत्यनेनायनचलनस्य स्पष्टमुक्तत्वान्निरयणसायनवर्षयोः समानत्वबोधोऽसंभवीति वाच्यम् ।

उक्तश्लोकेभ्यः पूर्वस्य—

*शङ्कुच्छायाकृतियुतेर्मूलं कर्णोऽस्य वर्गतः ।*
*प्रोह्य शङ्कुकृतिं मूलं छाया शङ्कुर्विपर्ययात् ॥*

इत्यस्य श्लोकस्य तेभ्यः परेण—

*एवं विषुवती छाया स्वदेशे या दिनार्धजा ।*
*दक्षिणोत्तररेखायां सा तत्र विषुवत्प्रभा ॥*

इत्यनेन श्लोकेन संगतेः स्फुटं प्रतीयमानतयोक्तश्लोकानां चानेन कथमपि संगतेरभावादुक्तश्लोकातिरिक्तस्थले क्वाप्ययनचलनस्यानभिहितत्वाच्चोक्तसार्धत्रयश्लोकानां प्रक्षिप्तत्वस्य स्फुटं प्रतीयमानत्वात् ।

*देवासुरा विषुवति क्षितिजस्थं दिवाकरम् ।*
*पश्यन्त्यन्योन्यमेतेषां वामसव्ये दिनक्षपे ॥*
*मेषादावुदितः सूर्यस्त्रीन् राशीनुदगुत्तरम् ।*
*संचरन् प्रागहर्मध्यं पूरयेन्मरुवासिनाम् ॥*
*कर्कादीन् संचरंस्तद्वदह्नः पश्चार्धमेव सः ।*
*तुलादींस्त्रीन् मृगादींश्च तद्वदेव सुरद्विषाम् ॥*
*अतो दिनक्षपे तेषामन्योन्यं हि विपर्ययात् ।*
*अहोरात्रप्रमाणं च भानोर्भगणपूरणात् ॥*

इत्येभिः सूर्यसिद्धान्तोत्तरखण्डस्थश्लोकैस्तन्निर्मितिसमयेऽयनांशानामनुपलब्धेरतिस्पष्टत्वात् । तस्मात् तदानीन्तनानां रविचक्रभोगस्य देवाहोरात्रत्वकथनं युक्तम् । कमलाकरदैवज्ञस्य तु तत्समयेऽयनांशानां प्रत्यक्षेणोपलब्धेर्देवाहोरात्रस्य निरयणवर्षतुल्यत्वकथनमसम्यगेव ।

एवम् —

*यच्छिरोमणिकृता निजतन्त्रे*
*ब्रह्मणो दिनमुखं ग्रहसृष्टेः ।*
*वक्त्रमुक्तमिदमार्षविरोधात्*
*तत्तु तुच्छतरमूह्यमतिज्ञैः ॥*

इत्यादिभिरनेकैः श्लोकैश्चतुर्मुखदिनादौ सर्वे ग्रहाः सोच्चपाता मेषादावश्विनीमुखे नासन्; किंतु ततोऽनन्तरं खाभ्रखाब्धिरसखाद्रिशशाङ्क १७०६४००० मितैः सौरवर्षैस्ते तत्रागमन्नित्यागममभ्युपगत्य विधिदिनादावेव सर्वेषां ग्रहोच्चपातानां मेषादौ स्थितिं कल्पयतां जिष्णुजभास्कराद्याचार्याणां मुधा तिरस्करणाय बहुलं प्रलपितम्, तदयुक्तम् । सिद्धान्ते यैर्भगणैः साधिता ग्रहाः संप्रति तत्तत्स्थानेषूपलभ्येरंस्तेषां कथनस्यैवात्रौचित्यात् सृष्टिकाले विधिदिनादिरासीन्न वेत्येतद्विचारस्याकिञ्चित्करत्वात् ।

एवम् —

*अहर्गणो मध्यमसावनेन*
*कृतश्चलत्वात् स्फुटसावनस्य ।*
*तदुत्थखेटा उदयान्तराख्य-*
*कर्मोद्भवेनोनयुताः फलेन ॥*
*लङ्कोदये स्युर्न कृतास्तथाद्यै-*
*र्यतोऽन्तरं तच्चलमल्पकं च ।*
*मध्यार्कभुक्ता असवो निरक्षे*
*ये ये च मध्यार्ककलासमानाः ।*
*तदन्तरं यत् स्फुटमध्ययोस्तद्-*
*द्युपिण्डयोः स्याद्विवरं गतिघ्नम् ।*
*हृतं द्युरात्रासुभिराप्तलिप्ता-*
*हीना ग्रहाश्चेदसवोऽल्पकाः स्युः ॥*
*तदन्यथाद्यास्तु निजोदयैश्चे-*
*द्भुक्तासुपूर्वं विहितं तदानीम् ।*
*कृतं तथा स्याच्चरकर्ममिश्रं*
*कर्म ग्रहाणामुदयान्तराख्यम् ॥*

*इत्थं शिरोमणौ प्रौढ्या यदुक्तमुदयान्तरम् ।*
*तद्वासनां निराकर्तुमुद्यतोऽस्मि विदां वर ॥*

**सृष्ट्यादौ क्रान्तिनाडीवृत्तसंपातरूपस्थिरमेषादिः स्थिराश्विनीनक्षत्रादिर्मध्यार्कयुक्तश्चास्ति । अनन्तरं तस्य प्रवहपश्चिमभ्रमणेन विषुवाख्यस्वाहोरात्रवृत्तैकभ्रमाद्भभ्रमः स्यात् । तदैव सर्वक्रान्तिवृत्तप्रदेशानां भसंज्ञकानामपि स्वस्वाहोरात्रवृत्तैकभ्रमात् स एवैको भभ्रमः स्वस्वाहोरात्रवृत्तचक्रकलारूपतुल्यासुभिरस्ति ।**

**अथ यदैको भस्य भ्रमस्तदा मध्यमार्कचिह्नं चलक्रान्तिवृत्ते स्वमेषादेः प्राक् चलितं किंचिन्न्यूनमध्यार्कगतिकलाभिर्निरक्षक्षितिजे न तल्लग्नं तदधः किंचिन्न्यूनगतिकलोत्पन्नकालेनान्तरितमस्ति । यदा तु तच्चिह्नं संपूर्णगतिकलाभिश्चलितम्, तदा तदुत्पन्नकालेन तन्निरक्षोदयमानेनोर्ध्वं स्थिरमेषादिः स्वाहोरात्रवृत्ते गच्छति तन्मध्यार्कचिह्नं च निरक्षक्षितिजस्थं स्यादेव । उदयाद्गतिकलाचलनेनैव पुनस्तदुदयकालस्य सावनदिवसत्वेनाङ्गीकारात् ।**

*व्यक्षोदयाद्यैरसुभिर्भवृत्तेऽ-*
*र्को मध्यगत्या चलितस्तदैव ।*
*तैरेव नूनं प्रवहानिलेन*
*स नीयते व्यक्षकुजे क्वहान्तः ॥*

तेन तच्चिह्नस्योदयादुदयपर्यन्तमेकः सावनो दिवसस्तन्मध्ये वास्तवं नाक्षत्रमिदम् । मध्यार्कगतिकलोत्पन्नासवो भभ्रमश्चैक इति । अत्रेदमप्यवधेयम् । यदा मध्यार्कचिह्नं चलक्रान्तिवृत्ते चलितं तदा चलक्रान्तिवृत्तमप्ययनांशगत्या चलितमिति तच्चिह्नमेकदिनजायनांशगत्यूनयुक्तगतिकलातुल्यं संपाततश्चलितमिति । अत्यल्पामनिर्वाच्यां तामयनांशगतिं त्यक्त्वा केवलगत्युत्पन्नासु युक्ताश्चक्रकलातुल्यासवः सावनस्वाहोरात्रासवोऽत एव भगवता श्रीसूर्येणोक्ताः स्वसिद्धान्ते*–

*कुदिनाद्यन्तसंपातार्कतो विषुवलिप्तिकाः ।*
*तदन्तरं यदल्पं ते रविगत्यसवो मताः ॥*

अतो यदनुपातादेकसावनान्तर्गतं नाक्षत्रं तत्तु केवलगतिकलाधिकचक्रकलातुल्यासुरूपमवास्तवम् । एवं प्रतिसावनमेको भभ्रमः संपातार्कागतगत्युत्पन्नः कालश्चेति मध्यार्कचिह्नं यदा प्रतिदिनजगतिचलनेन संपाते स्यात्, तदैकः संपातभगणस्तन्नाक्षत्रकाल एकभभ्रम एवेति स्वेष्टकाले यावन्तः सावना मध्यगतिचलनादुत्पन्नास्तावन्तो भभ्रमास्तत्संपातागतभगणसंख्याकभभ्रमाश्च । अथ तत्र संपातागतो मध्यार्कोऽपि यदीष्टकाले स्यात् तर्हि तदुत्पन्नकालश्चेति त्रयाणां योगे वास्तवं नाक्षत्रं सावनाहर्गणे । अवास्तवं तु अहर्गणतुल्या भभ्रमाः केवलमध्यार्कभगणसंख्याकभभ्रमाः केवलमध्यार्ककलातुल्यासवश्चेति त्रयाणां योगरूपम् । यो हि सावनो मध्यमाहर्गणो वास्तव नाक्षत्रैर्विलक्षणैः सिद्धः, स तु निरक्षमध्यार्कोदयकालिको वास्तव इत्युच्यते । अवास्तवैरेकरूपैर्नाक्षत्रैर्मध्यमसावनमानाख्यैः सिद्धः, स तु तदुदयकाले नेत्यवास्तव इत्युच्यते । अथात्रानुपातस्य नियतैकविषयत्वात् प्रकृतेऽनुपातसिद्धाहर्गणो मध्यमसावनमानैः सिद्ध इत्यवास्तव एव ज्ञेयः । वास्तवार्थं तूदयान्तरदानमार्षविरोधेऽप्यावश्यकमिति चेत्—

---

* सूर्यसिद्धान्ते—

ग्रहोदयप्राणहता खखाष्टैकोद्धृता गतिः ।
चक्रासवो लब्धयुताः स्वाहोरात्रासवः स्मृताः ॥

अत्रोच्यते, त्वदभिमतावास्तववास्तवान्तररूपोदयान्तरदानेन तद्भिन्नेन वा नहि कथञ्चिदपि वास्तवत्वसिद्धिः। तथा हि पूर्वोक्तं वास्तवं नाक्षत्रं खण्डत्रयात्मकम्। अहर्गणः १ संपातार्कभगणाः १ संपातमध्यार्ककलोत्पन्नासवः १। अवास्तवं तु अहर्गणः १ केवलार्कभगणाः १ केवलमध्यार्ककलाः १। अत्र वास्तवस्यावास्तवेन साकमन्तरे सप्तविंशत्ययनांशकाले तिथ्यादिषु घटीचतुष्टयं किंचिन्न्यूनमधिकं वान्तरं स्यात्। मुञ्जालमतानुयायिनां मते त्वनिर्वाच्यमन्तरं स्यादिति महद्वैषम्यम्। निरयणवर्षादौ केवलगत्यधिकचक्रकलासुरूपस्वोक्तमध्यममानेनैव सावनाहर्गणसंख्या भभ्रमतो निरेकेति स्पष्टं वदद्भिः सायनार्ककलातुल्यासुवशात् स्वोक्तिदुष्टमुदयान्तरमुक्तं तदप्यसत्, वास्तवावास्तवयोर्वास्तवभिन्नं यत्किञ्चिदुदयान्तरं कल्प्यते, न तद्वशेन कथंचिदपि वास्तवाहर्गणसिद्धिः स्वार्षविरुद्धपक्षे।

वस्तुतस्तु ये सौरा ये चान्द्रा ये च सावनास्ते तु चन्द्रार्कयोः क्रान्तिवृत्ते स्वस्वगत्या चलनादेवोपपन्नाः। यथांशभोगात् सौरम्। गतिकलाभोगात् सावनम्। चान्द्रं तयोर्द्वादशभागान्तरेणेति परस्परं तेषामनुपातेनानयनं वास्तवमेवेष्टकाले ज्ञेयम्। परं न तथा नाक्षत्रम्। तस्याहोरात्रवृत्तगत्या चलनादिष्टकाले तदनुपातानर्हत्वान्न तद्वास्तवम्, गोलवास्तवरीत्या तदसिद्धेश्च। सौरादधिमासद्वारा तिथ्यन्ते चान्द्रास्ततोऽवमद्वारा सावनास्तिथ्यन्ते ततोऽवमशेषसम्बन्धाच्च निरक्षक्षितिजे मध्यार्कोदयकालिकाः सावनाः कृतास्ते तु वास्तवा एव स्थूलत्वाप्रसक्तेः। तत्काले तदनुपातागतं नाक्षत्रं त्ववास्तवमप्यनुपातेन सौरचान्द्रसावनसंख्यानयनार्थं तूपयुक्तम्। परं नहि स्वान्तर्गताशुद्धनाक्षत्रसंबन्धादयमप्यवास्तवः सावनाहर्गणः। अन्यथैककालिकयोः सदसन्नाक्षत्रयोर्भेदेऽपि तत्संबन्धाभ्यां तदेकस्य विरुद्धसदसद्भेदकथनानौचित्यप्रसङ्गः। तथा चान्द्राः सौरा अपि। अत्रेदमप्यवधेयम्— मध्यममानासुतुल्या यत्र वास्तवासवस्तत्र तदनुपातेन सावनाद्यमवास्तवमुदयासन्नकाले। अतो यः सृष्टिसौरचान्द्रैरधिमासावमैश्च निरक्षमध्यार्कोदयकालिकः साधितोऽहर्गणः, स तु तद्गतिजनिरक्षकालोपलक्षितनिरक्षमध्यार्कोदयकालसंबन्धेनापि सिद्धो वास्तव एव। नहि सोऽस्त्यवास्तवमध्यममानेन। अत्र यः साधितोऽहर्गणः, स तूदयकाले निरवयवो दृश्यते। कथं तस्यावास्तवत्वम्। मध्यार्कभुक्ता असव इत्यादितदन्तरमित्यन्तग्रन्थानीतोदयान्तरदानादयं स्फुटाहर्गणस्तद्रीत्या सावयवः सिद्ध्यति। कथं तस्य वास्तवत्वम्? अहो निरवयवो हि तदहर्गणः स कथं मूढैरुदयासन्नकाले स्वीक्रियते। यस्तैर्मध्यम उच्यते, स तूदयासन्नस्तन्मते तद्वशादुदये कथं वारगणनया वारप्रवृत्तिः स्यात्। किं च सौरवर्षादौ रविः शून्यं नोदयान्तरदानादयं संगच्छते। किंच कक्षायां मध्यगतिजमध्यमात् फलान्तरे स्पष्टः फलवासनयास्ति संस्कृतात् ततः। स तु कथञ्चिदपि न तन्मते। प्रतिमण्डलस्थनियतचलितबिम्बात् कर्णसूत्रसम्बन्धिस्फुटयुक्तेरनिवारितत्वात्। अथ यो ह्यवास्तवैकमानादुच्यते, न तत्प्रमाणतस्तदुदयान्तरमपि।

सत्यासत्यासुमानाभ्यामुद्गमासन्नकालजौ ।
भिन्नप्रमाणसिद्ध्या तौ विजातीयौ गणौ तव ॥
अस्वन्तरं तु तत्रस्थं नहि मूढगणान्तरम् ।
विजातीयग्रहान्तर्नाप्येवमस्वन्तरोद्भवम् ॥

किञ्च अद्यतनश्वस्तनयोर्मध्यमार्कयोरसंस्कृतयोरन्तरं गतिकलाः संस्कृतयोर्नेति महान् विरोधस्तदुदयान्तरदानात् ।

मान्दं तु नीचोच्चकवृत्तकेन्द्रं
मध्यो रविस्तच्चलनाद्भवृत्ते ।
भांगो दिनं वर्षमिनस्य भांशै-
र्मध्यैकगत्या कुदिनं वदन्ति ॥
यावत्यो गतयः कल्पे तावन्तः सूर्यसावनाः ।
उक्तयुक्त्यैव तद्योगे भगणा भभ्रमा अपि ॥
यैर्वास्तवैककुदिनान्तरगः स्वसृष्टे-
र्भैकभ्रमः सवितृमध्यगतेस्तु कालः ।
बुद्धोऽस्ति सद्गणितवासनयाथ तैस्तु
ज्ञातो हि मध्यमरविः स्वगतेः समानः ॥
कालो गतेर्गतिसमं चलनं विना नो
गत्यैव मेषवदनाच्चलनादहान्तः ।
मध्यार्ककेवलगतेश्चलनं सदैक-
सद्भूदिनेऽस्ति हि रवेरुदयान्तरान्न ॥
अस्वात्मकं यत्त्वसदस्त्यहो त-
द्वशादयं सिद्ध इति प्रकल्प्य ।
मिथ्यैव खेटेऽन्तरमामनन्ति
प्रायोऽत्र गोलं न विदन्ति तेऽज्ञाः ॥

अतः कृताहर्गणो मध्यमसावनात्रेत्युदयान्तरसंस्करणमयुक्तमिति प्रतिभाति, आर्षानुक्तेश्च । अत्रेदं गोलतत्त्वार्थज्ञैर्मध्यस्थबुद्ध्या निपुणं विभावनीयम् ।

एतेन वस्तुस्थितेरनवबोधादहर्गणेऽवास्तवत्वभ्रान्त्या स्वज्ञानोत्कर्षकुगर्वप्रौढ्या मन्दप्रतारणद्वारान्यथा कर्तुं प्रवृत्तैर्भास्कराचार्यैरेव बलात् सर्वदेवर्षिमतविरुद्धः सद्गोलवासनाविचारबहिर्भूतः स्वकल्पितोऽसदुदयान्तरवासनाविचारः प्रवर्तितस्ततस्तद्विश्वासतोऽन्यैर्नाममात्राभिमानिभिर्बहुभिः स्वीकृतोऽप्ययं शिष्टैरिदानीन्तनैः शुद्धमार्गप्रवृत्तैः कथंचिदपि नादरणीय इति कृतं जगद्विरोधेन।

इत्येतत् कमलाकरेण श्रीमद्भास्काराचार्योक्तोदयान्तरकर्मणः खण्डनार्थमभिहितं तदपार्थकम्, उदयान्तरस्य गोलयुक्तिसिद्धत्वात्। तथा हि—

यदा किल विषुवत्क्रान्तिवृत्तसंपातरूपमेषादौ स्थितं मध्यार्कचिह्नं लङ्काक्षितिजे स्यात्, तस्मात् कालादनन्तरमेकेन मध्यमसावनदिनेन तच्चिह्नं क्रान्तिवृत्ते मध्यगतितुल्याः कलाः पूर्वतो गच्छेदेव। यतो यावता कालेन मध्यार्कचिह्नं क्रान्तिवृत्ते स्वगतितुल्याः कला अतिक्रामति, स एव मध्यगतितुल्यासुयुताभिः षष्ट्या मध्यमनाक्षत्रघटिकाभिः परिमितमेकं मध्यमसावनदिनम्। परमेतावता कालेन तच्चिह्नं पुनस्तत्क्षितिजस्थमेव भवति, न वेति विचार्यमाणे यदि तच्चिह्नं स्वगत्या विषुवद्वृत्ते चलेत् तर्हि तद्वृत्तस्य तुल्यावयवानां तुल्यकालैरेवोद्गमनादेकेन मध्यमसावनेन तच्चिह्नं पुनस्तत्क्षितिजस्थमेव स्यात्। परं तच्चिह्नस्य क्रान्तिवृत्ते चलनात् तद्वृत्तस्य तिरश्चीनतया समानावयवानां समानकालैरुद्गमनाभावात् तावता कालेन तच्चिह्नं तत्क्षितिजे नैव भवेत्; किंतु तदूर्ध्वमेवेत्यतिरोहितमल्पज्ञस्यापि। तथा यावद्रविः प्रथमपदे वर्तते, तावत् प्रतिमध्यमसावनान्तं तच्चिह्नं तत्क्षितिजादूर्ध्वमेव भवेत्। यावद् द्वितीयपदे, तावदधरेव। तृतीये पुनरूर्ध्वमेव। चतुर्थे चाधरेवेति।

तथा च कल्पादावेकं मध्यार्कचिह्नं विषुवत्क्रान्तिमण्डलसंपातरूपमेषादितः क्रान्तिवृत्ते गन्तुं प्रवृत्तमन्यच्च विषुवद्वलय इति कल्पिते प्रतिमध्यमसावनान्ते विषुवद्वृत्तगमध्यार्कचिह्नमेव लङ्काक्षितिजे स्यात्, क्रान्तिवृत्तगं तु नैवेति रविमध्यमसावनाहर्गणान्ते सिद्धो मध्यमग्रहो विषुवद्वृत्तगस्य मध्यरवेरुदये भवति, न क्रान्तिवृत्तगस्यातस्तयोर्मध्यमरव्योरुदयान्तरकालेन चालितोऽहर्गणोत्थः खेटः क्रान्तिवृत्तगमध्यरव्युदयकालिकः स्यादित्यवश्यमेवायमुदयान्तराभिधः संस्कारः सर्वग्रहेषु विधातव्यः। तत्र प्रतिमध्यमसायनवर्षान्तं विषुवत्क्रान्तिवृत्तगयोर्मध्यमतरण्योरेकत्र वर्तमानत्वादिष्टदिने या अहर्गणोत्पन्नसूर्यस्य सायनस्य कला, याश्च तस्य विषुवकलास्तासामन्तरकलासुमित एव तयोस्तरण्योर्लङ्कोदयान्तरे काल इति तेन कालेन चालिताः खेटाः सम्यग्लङ्कायां मध्यार्कोदयकालिकाः स्युः, अतः श्रीमता भास्कराचार्येण अहर्गणो मध्यमसावनेनेत्यादि कर्मग्रहाणामुदयान्तराख्यमित्यन्तं सुष्ठूक्तम्।

इदमुदयान्तरसंस्करणं प्रत्यक्षमिव कयापि युक्त्या निराकर्तुमशक्यमपि को नाम धीमत्तात् कमलाकरादन्योऽवमन्येत।

एवं गोलयुक्तिसिद्धस्याप्येतत्संस्कारस्य निराकरणाय यत् स व्यलिखत्, तदिदानीं विचार्यते ।

सृष्ट्यादावित्यादितुल्यासुभिरस्तीत्यन्तेन निरक्षे विषुवदहोरात्रवृत्तानां यावता कालेनैको भ्रमस्तावतैव सर्वेषां क्रान्तिवृत्तप्रदेशानामप्येक एव भ्रमो भवतीत्युक्तम्, तन्न सत्, भचक्रस्यायनांशगत्या प्राक् चलनादुक्तकालेन सकलक्रान्तिवृत्तप्रदेशानामुदयासम्भवात् ।

एवं यदैको भस्येत्यादिदिवसत्वेनाङ्गीकारादित्यन्तेन मध्यार्कचिह्नं निरक्षक्षितिजं त्यक्त्वा यावता कालेन स्वमध्यगतितुल्याः कलाः क्रान्तिवृत्तेऽतिक्रामति, तावतैव तत् पुनस्तत्क्षितिजं प्राप्नोतीत्युक्तं तदप्यसत् । क्रान्तिवृत्तस्य तिरश्चीनतया तस्य समानदेशानां समानकालैरुदयाभावादुक्तकालेन पुना रवेर्निरक्षक्षितिजस्थत्वासंभवात् ।

यश्च रवेरुदयात् पुनस्तदुदयपर्यन्तं कालो मध्यमसावनदिवसत्वेन व्यवह्नियते, स मध्यगत्या विषुवद्वृत्ते गच्छतो रवेरेव । क्रान्तिवृत्ते गच्छतस्तु स्फुटसावन इति गोलतत्त्वविदः स्फुटमेव । अतो व्यक्षोदयाद्यैरित्यादितदुक्तपद्ये क्वहान्तरित्यत्र क्वहशब्देन स्पष्टसावनदिवसोऽवसेयः । एवं तेन तच्चिह्नस्येत्यादि भभ्रमश्चैक इतीत्यन्तग्रन्थे प्रोक्तः सावनदिवसोऽपि स्फुट एव ।

एवं यदा मध्यार्केत्यादिरविगत्यसवो मता इत्यन्तेन सावनदिवसाद्यन्तकालिकयोः सायनसूर्ययोर्विषुवकलानामन्तरं सूक्ष्मा रविगत्यसवो भवन्तीति प्रदर्शितम्, तदसत्, एकस्मिन् दिनेऽपि संपातस्य किंचित् पश्चाच्चलनादुक्तविषुवकलान्तरस्यैकदिनजायनगत्युत्पन्नविषुकालेनोनस्यैव सूक्ष्मरविगत्यसुत्वात् ।

अत एवैकस्मिन् दिवसे तदाद्यन्तकालिकसूर्यविषुवकलाविश्लेषमितैरसुभिः सहितो भभ्रमो यद्येकदिनजायनगत्युत्पन्नविषुवकालेनोनितः क्रियते, तदा शेषं स्फुटं नाक्षत्रमानं भवति । यदि चैकदिनजायनगतितुल्यासुभिरूनीक्रियते, तदावशेषं मध्यमं नाक्षत्रमानं भवेत् । अनयैव युक्त्या कल्पादित इष्टकालपर्यन्तं ये सावनदिवसा व्यतीतास्तत्संख्याका भभ्रमा इष्टकालिकसायनरवेर्भगणतुल्यैर्भभ्रमैस्तद्युक्तासुभिश्चाधिका इष्टकालिकक्रान्तिपातस्य गतपर्ययसमानैर्भभ्रमैस्तत्कलामितैरसुभिश्चोनीकृता वास्तवं मध्यमनाक्षत्रमानं भवतीष्टकाले । तथा चाभीष्टहर्गणे वास्तवं मध्यमनाक्षत्रमिदम् । अहर्गणतुल्या भभ्रमाः १, सायनरविभगणसंख्याकभभ्रमाः १, सायनार्कभुक्ता असवः १, क्रान्तिपातस्य गतभगणसंख्याका भभ्रमा ऋणम् १ तत्कलामिता असवश्चर्णम् १ । तथा कल्पकुदिनानि कल्पसायनार्कभगणा ऋणगतकल्पक्रान्तिपातभगणाश्चेति कल्पभभ्रमाणां खण्डत्रयं प्रकल्प्याहर्गणादनुपातेनानीतं मध्यमनाक्षत्रमानमिदम् । अहर्गणः १, सायनरविभगणाः १, सायनार्ककलामिता असवः १, क्रान्तिपातस्य गतभगणां ऋणम् १, तत्कलामिता असवश्चर्णम् १ । एतन्नाक्षत्रमानं विषुवद्वृत्तगस्य मध्यमसू-

र्यस्योदयं यावद्भवति न क्रान्तिवृत्तगस्येत्येतदवास्तवमित्युच्यते । अस्य पूर्वसाधितेन वास्तवमानेन सहान्तरे कृते सायनार्कस्य भुक्तासूनां तत्कलामितासूनां चान्तरमुत्पद्यते । तदिदमन्तरमस्मिन् जगति प्रथमं श्रीभास्कराचार्येणैवावसाय तत् स्फुटमध्यमाहर्गणयोरन्तरत्वेन व्यवहृत्य चैतदुत्थफलसंस्कारः सर्वग्रहेषु विधेय इत्युक्तम् । युक्ततरं तत् । तत्र कमलाकरेणेष्टकालेऽहर्गणतुल्या भभ्रमाः संपातार्कभगणसंख्याकभभ्रमाः संपातमध्यार्ककलोत्पन्ना- सवश्चेति त्रयाणां योगे वास्तवं नाक्षत्रमित्यसदेव मानं वास्तवं मत्वा महद्वैषम्यं प्रदर्शितम्, तत्तु वास्तवनाक्षत्रनिर्णयाक्षमस्य तस्यैव शोभते ।

तदेतेन वास्तवावास्तवनाक्षत्राध्यवसायेनातो यदनुपातादित्यादि स्वार्षविरुद्धपक्ष इत्यन्तं तदुक्तं नितरां निरस्तम् ।

तस्मात् सौराहर्गणादधिमासद्वारा तिथ्यन्ते ये चान्द्राः स्युस्तेभ्योऽवमद्वारा साधिता निरवयवाः सावना निरक्षक्षितिजे विषुवद्वृत्तगस्यैव मध्यार्कस्योदये भवन्ति, न क्रान्तिवृत्तगस्य । तस्य तूदयासन्नकाल एव ।

एवमुदयान्तरतस्तत्त्वतोऽवगते लङ्कामध्यार्कोदयकाले वारप्रवृत्तौ यद्बाधकं येन च सौरवर्षादौ रविः शून्यं न स्यान्मध्यगतिजमध्यमाच्च फलान्तरे स्पष्टो न वर्तेत, तत् सर्वं कमलाकर एव जानीते ।

एवमद्यतनश्वस्तनयोर्मध्यमार्कयोरसंस्कृतयोरन्तरं गतिकलाः संस्कृतयोर्नेति महान् विरोधस्तदुदयान्तरदानादित्युक्तम्, तत् किमर्थं तेन स्वदेशे तादृशं महान्तं विरोधं प्रदर्श्य चरसंस्कारोऽपि न खण्डितः ।

किञ्च यदि लङ्कायां प्रतिमध्यमसावनान्तं मध्यार्कः क्षितिजे स्यात्, तर्हि सर्वेषां मध्यमसावनदिनकालानां समानत्वात् क्रान्तिवृत्तस्य समानदेशानां समानकालैरेवोद्गमः स्यात् । तत् किमिति स राशीनां लङ्कोदयानपि न तिरश्चकार ।

तस्माद्गोलतत्त्वविदा कुशाग्रबुद्धिना श्रीमद्भास्कराचार्येण स्वयं प्रचारितस्य कमलाकरगुरुणा श्रीदिवाकरदैवज्ञेन तत्पितृपितामहाद्यैरन्यैश्च बहुभिर्गोलविद्भिरादृतस्योदयान्तरस्य निरासाय यदभिहितम्, तत् सर्वमसदेवेति राद्धान्तयति ।

[२]

यत् खलु—

*स्थिरं प्रत्यक् चलं भाति खस्थं प्राग्भूभ्रमान्नृणाम् ।*

*प्रवहो व्यर्थ इत्यार्यभटोक्तेः शृण्विहोत्तरम् ॥*

यत् सर्वतो निराधारं स्वोर्ध्वदेशागतं गुरुम् ।
स्वस्थान एव तन्नूनं पततीत्यपि निर्णयः ॥
असद्भूभ्रमणं चैन्द्रभ्रमनार्षं स्वीकृतं तु यत् ।
भूमावपि ध्रुवायोगात् तत् तुच्छं प्रवहे गते ॥

इत्येवं धरणेः स्वाक्षं परितो भ्रमणस्य निरासाय कमलाकरोऽभिहितवांस्तदावहवायुसहितायाः सर्वंसहाया आवर्तनमनवसायैव ।

एवम् —

अथात्र गोलपरिधेर्ज्ञानं व्यासावबोधतः ।
परिधिज्ञानतश्चैवं व्यासज्ञानं फलं तथा ॥
गणिताद्वच्म्यहं सूक्ष्मं सूर्यसिद्धान्तसंमतम् ।
यन्मानतः परिच्छिन्ने व्यासे ज्ञाते ततः किल ॥
न ज्ञायते तत्परिधिश्चैवं परिधिबोधतः ।
नैव विज्ञायते व्यासस्तन्मानेन कथञ्चन ॥
सुसूक्ष्मरीतितः प्राज्ञैरवर्गपदवद्ध्रुवम् ।
अतः कृपालुनात्र श्रीसूर्येणैवान्यथा कृतम् ॥
व्यासवर्गाद्दशगुणात् पदं भूपरिधिर्भवेत् ।
व्यासः स्यात् परिधेर्वर्गाद्दिग्भक्ताच्च पदं त्विह ॥
रुद्राहतव्यासदलोत्थवृत्ते
व्यसोत्क्रमज्या वशतः क्रमज्या ।
या तत्समोऽयं परिधिः सुसूक्ष्मो
व्यासैकमानाद्दशमूलरूपः ॥
दिक्संगुणा व्यासकृतिर्ययोः स्याद्-
घातस्तयोर्योगदलोत्थवृत्ते ।
तदल्पतुल्योत्क्रमशिञ्जिनीं च
दत्त्वा क्रमज्यामितरेखिका या ॥

स्यात् तत्समो वा परिधिस्त्वनेको-
त्क्रमज्ययाप्यत्र स एव बोध्यः ।
अनेकतद्वृत्तवशाद्बुधेन्द्रै-
स्तदेकघातोत्थपदप्रसिद्ध्या ॥
समश्रुतेस्तुल्यचतुर्भुजस्य
क्षेत्रस्य यस्यास्ति फलं खचन्द्राः ।
तद्बाहुरेखासम एव रूप-
व्यासेऽतिसूक्ष्मः परिधिर्मदिष्टः ॥
रूपव्यासे खङ्गतुल्यान् विभागान्
कृत्वा वृत्तं भास्करीयैर्विलेख्यम् ।
तत्र त्रिघ्नव्याससूत्रप्रमाणं
वृत्तं त्यक्त्वा शेषकं यच्च तत्र ॥
किंचिन्न्यूनैः सार्धनागै ८ ।२९ ।४५ ।३६ विभागै-
र्नातः सम्यग्भास्करोक्तः प्रकारः ।
व्यासाद्वृत्तस्योदितः सम्यगस्मा-
दार्षोक्तो दिग्रेखिकामूलरूपः ॥
चक्रलिप्तावृतौ केचिद्रसाद्यष्टाङ्ग ६८ ७६ विस्तरम् ।
नियतं कल्पयित्वाज्ञाः सौरे स्थूलत्वदूषणम् ॥
वदन्ति शिल्पवित् प्रोक्तवृत्तसंमापनादिह ।
शुद्धसौरप्रतीत्यर्थं कुरु तन्मुखभञ्जनम् ॥
व्यासस्य वर्गवर्गाच्च पञ्चघ्नादष्टभाजितात् ।
पदं क्षेत्रफलं ज्ञेयं फलाद्व्यासो विलोमतः ॥
अथवा परिधेर्वर्गवर्गात् खाङ्गेन्दुभाजितात् ।
पदं क्षेत्रफलं चास्मात् परिधिस्तु विलोमतः ॥
पदं रेखात्मकं ग्राह्यं वास्तवं यदि चान्तरात् ।
पदस्यानयनं स्वेष्टं तर्हि तद्गणितात् कुरु ॥

*रामा नवाब्ध्यब्धयोऽर्का ३ ।९ ।४४ ।१२ दशानां मूलमुच्यते ।*
*रूपव्यासे तु परिधिर्दशमूलमितः स तु ॥*
*इष्टव्यासेन गुणितः स्वेष्टव्यासे प्रजायते ।*
*शून्यं सप्ताब्धयस्तर्कदस्रा रामाः ० ।४७ ।२६ ।३ फलं भवेत् ॥*
*रूपव्यासे निजव्यासवर्गघ्नं स्वस्य तद्भवेत् ।*
*शून्यं रामेषवः शून्ययमा वेदेषवो ० ।५३ ।२० ।५४ हताः ॥*
*व्यासेन तत्कृतिर्वात्र फलमेवमनेकधा ।*
*कथञ्चिन्नियतव्यासे परिधिर्नियतो नहि ॥*

इत्यनेन व्यासवर्गाद्दशगुणात् पदं परिधिर्भवतीत्यस्यैव प्रकारस्य सूक्ष्मत्वमुक्तम्, तदसत्, अस्य त्वतिस्थूलत्वात् । तथा हि—

महदयुतादि व्यासार्धं प्रकल्प्य वृत्तशतांशादपि सूक्ष्मविभागस्य ज्योत्पत्तिविधिना ज्या साध्या । यत्संख्याकस्य विभागस्य ज्या, तत्संख्यया सा गुणिता सती परिधिर्भवति । यतः शतांशादपि सूक्ष्मोंऽशो वृत्ते समः स्यादिति युक्तियुक्तोऽतिस्पष्टः श्रीभास्कराचार्योक्तः पन्था एव व्यासात् परिध्यवगमाय शरणम् । तथा च कमलाकरेणैव तत्त्वविवेके स्पष्टाधिकारे संसाधिता षष्टित्रिज्यायामेकांशज्येयं १ ।२ ।४९ ।४३ ।१५ यावदयुतेन निहत्य षष्ट्या ह्रियते, तावदयुतव्यासार्ध एकांशज्या १७४ ।३१ ।२६ ।४८ ।२० एतावती लभ्यते । इयमुक्तयुक्त्या षष्ट्यधिकशतत्रयाहता ६२८२८ ।४० ।५० अयुतद्वयव्यासे सूक्ष्मं परिधिमानं भवेत् । तदपि वास्तवपरिधिमानात् किंचिदल्पं स्यात्, जीवायाश्चापतोऽल्पत्वात् । व्यासवर्गाद्दशगुणादित्यादिरीत्या तस्मिन् व्यासे परिधिमानं ६३२४५ ।३३ ।११ ।३२ एतावल्लभ्यते, तदसत्, पूर्वलब्धपरिधिमानादत्यधिकत्वात् ।

ननु पूर्वलब्धपरिधिमानतोऽभ्यधिकं ६३२४५ ।३३ ।११ ।३२ एतद्वास्तवं परिधिमानं भवितुमर्हति । परिधेः षष्ट्यधिकशतत्रयतमस्याप्यंशस्य तज्ज्यकातः किंचिदधिकत्वाद्वास्तवपरिधिमानस्य खाङ्गत्रिहततज्ज्यकातः सुतरामधिकत्वादिति चेत्, न, ६३२४५ ।३३ ।११ ।३२ एतन्मानस्य वास्तवपरिधिमानतोऽप्यत्यधिकत्वात् । तथा हि—

चापस्यैकप्रान्त एव परिधिं स्पृशतः सूत्रस्य तस्मात् स्पर्शस्थानात् केन्द्रचापापरप्रान्तयोर्लग्नं सूत्रं यावत् खण्डं तच्चापच्छायाख्यं स्वचापतश्चापं च स्वजीवातो महद्भवतीति प्रथमं तावत् प्रदर्श्यते । तत्र त्रीणि त्र्यस्राणि भवन्ति । तेष्वाद्ये चापपूर्णज्या व्यासार्धं च भुजौ व्यासार्धं भमिर्जीवा लम्बो व्यासार्धजीवयोर्घातार्धं च फलम् । द्वितीये वक्रत्रिभुजे व्यासार्धे भुजौ चापं

भूमिर्व्यासार्धमेव लम्बो व्यासार्धचापयोर्घातार्धं फलम् । तृतीये च केन्द्राच्छायाग्रपर्यन्तं सूत्रं छाया च भुजौ व्यासार्धं भूश्छायैव लम्बो व्यासार्धच्छाययोर्घातार्धं फलम् । एतानि फलानि यथोत्तरं महान्ति, उक्तत्र्यस्राणामुत्तरोत्तरं महत्त्वात् । अतस्तेषु फलेषु क्रमेण व्यासार्धदलेनापर्तितेषु जीवातश्चापं महत्, ततश्च तच्छाया महतीति स्फुटमवसीयते । एवं कोटिज्यया भुजज्या लभ्यते तदा त्रिज्यया केत्यनुपातेनायुतव्यासार्धे लब्धैकांशच्छाया १७४ ।३३ ।२ । २६ ।३ इयं यावत् खाङ्कत्रिभिर्हन्यते तावत् फलमिदम् ६२८३८ ।१४ ।३६ ।८ वास्तवपरिधिमानादधिकमेव स्यात्, छायायाश्चापतोऽधिकत्वात् । अस्मादधिकमानादपि व्यासवर्गाद्दशगुणादित्यादिप्रकारेणानीतस्य फलस्य ६३२४५ ।३३ ।११ ।३२ अत्यधिकत्वात् स प्रकारोऽत्यन्तं स्थूल इति कमलाकरोक्तप्रत्यंशजीवाद्वारैव सिद्धम् ।

एवं वास्तवपरिधिमानात् किंचिदल्पस्यास्य ६२८२८ ।४० ।५० किंचिदधिकस्यास्य च ६२८३८ ।१४ ।३६ ।१८ योगार्धं ६२८३३ ।२७ ।४३ ।९ अयुतद्वयव्यासे,वास्तवपरिधिमानासन्नं भवितुमर्हति । वस्तुतस्त्वयुतमितत्रिज्यायां ज्योत्पत्तिविधिनैककलायाः सूक्ष्मां जीवां संसाध्य तस्मादानीतं परिधिमानं द्विकाग्न्यष्टयमर्तु ६२८३२ मितमेव वास्तवमानात्यासन्नं सिद्ध्यति । तस्मात्—

*व्यासे भनन्दाग्निहते विभक्ते*
*खबाणसूर्यैः परिधिस्तु सूक्ष्मः ।*

इति श्रीमद्भास्कराचार्योक्तः प्रकार एव सूक्ष्मतर इति गाणितिकैः सम्यग् विभावनीयम् ।

एतेन रुद्राहतव्यासदलेत्यादिपद्येष्वभिहिताः प्रकारा अप्यत्यन्तस्थूलत्वान्नितरां निरस्ताः ।

एवम्—

*सार्धानि षट्सहस्राणि ६५०० योजनानि विवस्वतः ।*
*विष्कम्भो मण्डलस्येन्दोः सहाशीत्या चतुःशती ४८० ॥*
*क्षितिजस्याब्धिबाणाद्रिप्रमितस्त्रिलवान्वितः ७५४ ।२० ।*
*दिगंशोनेषुवेदेन्दुप्रमितः १४४ ।५४ शशिजस्य च ॥*
*व्यङ्घ्रीषुदन्तवसवो ८३२४ ।४५ गुरोरथ भृगोस्तथा ।*
*विंशत्यंशोनसार्धाग्निनन्दाब्धि ४९३ ।५७ प्रमितस्तथा ॥*
*शनेः पञ्चगुणार्कांशरसाद्र्यद्रीन्द्रसंयुतिः ४७७६ ।२५ ।*
*विष्कम्भो योजनैरित्थमर्काद्युक्तिप्रमाणतः*

इत्यत्र ग्रहेन्द्रस्य भगवतो विवस्वतो बिम्बगोलादपि गुरोर्बिम्बगोलो महान् ततोऽपि मन्दस्येति प्रदर्शितम्।

ननु रविबिम्बगोलाज्जीवबिम्बगोलेन शनिबिम्बगोलेन चावश्यमल्पेन भवितव्यम्। आकर्षणेऽल्पबिम्बगोलस्यैव बह्वपकृष्टत्वादाकृष्ट्यैव ग्रहफलोत्पत्तेः सिद्धान्तसंमतत्वाज्जीवफलस्य शनिफलस्य च सूर्यफलतोऽतिमहत्त्वात्। सूर्यसिद्धान्ते च —

*महत्त्वान्मण्डलस्यार्कः स्वल्पमेवापकृष्यते।*
*मण्डलाल्पतया चन्द्रस्ततो बह्वपकृष्यते॥*
*भौमादयोऽल्पमूर्तित्वाच्छीघ्रमन्दोच्चसंज्ञकैः।*
*दैवतैरपकृष्यन्ते सुदूरमतिवेगिताः॥*

इति जीवशन्योरल्पमूर्तित्वस्य स्पष्टमुक्तत्वादिति चेत्, न, उक्तश्लोकस्थमूर्तिशब्दस्य भारवाचकत्वादल्पभारवतः पिण्डस्यैव बह्वपकृष्टत्वादाकर्षणे परिमाणमहत्त्वस्याप्रयोजकत्वात्, इति कमलाकरपक्षीयाः समादध्युः।

वस्तुतस्तु —

*व्यासो भुवः खाद्र्यहि ८७० योजनानि*
*रवेः खखाभ्राद्रिनव ९७००० प्रमाणि।*
*सुधाकरस्याभ्रजिनैः २४० समानि*
*खाक्षाब्धिसंख्यानि ४५० महीसुतस्य॥*
*चान्द्रेः खबाणानल ३५० योजनानि*
*व्यासो गुरोः खेष्विषुगो ९५५० मितानि।*
*भृगोः खबाणेभ ८५० मितानि सौरेः*
*खखाश्वनागप्रमितानि ८७०० नूनम्॥*

इत्येतावन्त्येव व्यासयोजनानि सन्तीति सूक्ष्मयन्त्रैरसकृद्विद्ध्वार्वाचीनैर्निरणायीत्यवसेयम्।

एवम्—

अथ सूर्यादिमते शाकल्यादिमुनिमते च ग्रहाणां योजनाद्यौ नीचोच्चकर्णौ—

चं.नी.४६७०५।२५।५५। चं.उ.५५७५२।३४।५।

बु.नी.१३४७०५।५। बु.उ.१९५१८४।१८।

| | |
|---|---|
| शु.नी.२६९१७४ ।७ । | शु.उ.५७३४५७ ।५३ । |
| र.नी.६५८८५४ ।२७ ।८ । | र.उ.७१०८८५ ।३२ ।५२ । |
| भौ.नी.८७३०७२ । | भौ.उ.१७०३२०६ । |
| गु.नी.७३१०८९८ ।५४ । | गु.उ.८९३५५४३ ।६ । |
| श.नी.१९०६४६७१ ।४३ ।३० । | श.उ.२१३०७५७४ ।१६ ।३० । |

योजनाद्यान्त्यफलज्या च। मं. ८३०१३४। बु. ६०४७९ ।५०। गु. १६२४६४४ ।१२। शु. ३०४२८३ ।४६ श. २२४२९०२ ।३३ ।भौमादीनाम्। रवेः २६०१५ ।३२ ।५२ विधोश्च ४५२३ ।३४ ।५ ।

इति सर्वेषां ग्रहाणां नीचोच्चकर्णा अभिहिताः। तत्र भौमादीनां पञ्चानां प्रत्येकं मध्ययोजनकर्णस्य योजनात्मकान्त्यफलज्यार्धस्य चान्तरेण तुल्यं नीचकर्णमानं योगेन तुल्यमुच्चकर्णमानं च यत् कथितम्, तदपि युक्तिशून्यमेव।

एवम्—

अथ सिद्धान्तशिरोमणौ सार्वभौमे च योजनाद्यौ ग्रहाणां नीचोच्चकर्णौ—

| | |
|---|---|
| चं.नी.४६७०५ ।२५ ।५५ | चं.उ.५५७५२ ।३४ ।५ |
| बु.नी.१०४४६५ ।१० | बु.उ.२२५४२४ ।५० |
| शु.नी.११७०३२ ।१४ | शु.उ.७२५५९९ ।४६ |
| र.नी.६५८८५४ ।२७ ।८ । | र.उ.७१०८८५ ।३२ ।५२ |
| भौ.नी.४५८००५ । | भौ.उ.२११८२७३ । |
| गु.नी.६४९८५७६ ।४८ । | गु.उ.९७४७८६५ ।१२ |
| श.नी.१७९४३२२० । | श.उ.२२४२९०२५ । |

इति जल्पितं तदसत्। शिरोमणौ गोले स्फुटगतिवासनाध्याये—

*ग्रहस्य कक्षा चलकर्णनिघ्नी*
*स्फुटा भवेद्व्यासदलेन भक्ता।*
*तद्व्यासखण्डान्तरितः कुमध्यात्*
*स भ्राम्यते हि प्रवहानिलेन॥*

इत्यनेन सूचितानां ग्रहनीचोच्चकर्णमानानां पूर्वजल्पितमानेतरत्वात्। शिरोमणिमतेन ग्रहनीचोच्चकर्णास्त्विमे—

| | |
|---|---|
| चं.नी.४७०३९ ।३९ ।४ । | चं.उ.५६०९२ ।२० ।५६ । |
| बु.नी.१०५१५३ ।३६ । | बु.उ.२२६९१० ।२४ । |
| शु.नी.१२०१५८ ।१६ । | शु.उ.७२८०१७ ।४४ । |

| | |
|---|---|
| र.नी.६६३२०६ ।५५ ।१७ । | र.उ.७१५५४७ ।४ ।४३ । |
| भौ.नी.४१९००० ।१ ।४४ । | भौ.उ.२१७४२३७ ।५८ ।१६ । |
| गु.नी.६६३२०८० ।४२ ।१४ । | गु.उ.९७२०९९५ ।१७ ।४६ । |
| श.नी.२००९३३०३ ।१९ ।२० । | श.उ.२०५४४८३८ ।४० ।४० । |

एतान्यपि कर्णमानानि युक्तिशून्यान्येव, इति ।

■

# इन्दिरापतिपरीक्षा[1]

## (यथोद्देशकार्यकालपक्षविषये)

*श्रीराजारामशास्त्री, श्रीबालशास्त्री*
*काशीस्थराजकीयपाठालयेऽध्यापकौ*

इह खल्विन्दिरापतेः खण्डद्वयं परिभाषेन्दुशेखरव्याख्यानमलमर्थनिरूपणव्याजेन तत्खण्डनं च। तदेतत् फल्गुतरांशबहुलमनवधानपूर्वकप्रवृत्त्युपनिबद्धं चेति तत्परिशीलनशालिनां व्यक्तं प्रतिपत्तये स्थालीपुलाकन्यायेनास्माभिः परीक्ष्यते।

तत्र प्रथमखण्डे तावत् संज्ञापरिभाषाविषय इति प्रतीकमुपादाय "अत्रेतरेतरद्वन्द्वः। ननु जातिरप्राणिनामिति नियमात् कथमितरेतरयोग इति चेन्न, जातिप्राधान्य एव तत्प्रवृत्तेः। इह तु व्यक्तिप्राधान्याच्चार्थ इत्यनेनोभयं भवतीति ध्वनितम्" इति लिखितम्।

तदत्यन्तोपहासास्पदम्। संज्ञापरिभाषापदयोर्जातिवाचकत्वाभावेन जातिरप्राणिनामित्यस्य विषयाभावात्। सञ्ज्ञात्वस्य शक्तिग्राहकशास्त्रत्वरूपतया परिभाषात्वस्य च सङ्केतग्राहकभेदविशिष्टगुणशास्त्रत्वरूपतया जातित्वस्य कथमप्युपपादयितुमशक्यत्वात्।

एवं देशश्चात्रोच्चारणकाल इति प्रतीकमुपादाय "यद्यपि शब्दस्याकाशगुणत्वात् साक्षात् तदुच्चारणाधिकरणमाकाशं तथापि पूर्वपरत्वसिद्धये तन्निष्ठाधिकरणत्वस्य व्यावहारिककाल आरोपात् तस्यापि तत्त्वं बोध्यमिति" लिखितम्।

तत्रेदं चिन्त्यते। उद्देशपदेनोद्दिश्यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्योच्चारणाधिकरणरूपार्थलाभे तत्राधिकरणविशेषजिज्ञासायां प्रवृत्तो ग्रन्थो देशश्चात्रोच्चारणकाल इतीति वस्तुस्थितिः। न ह्येवं स्थिते साक्षादेवात्राधिकरणं विवक्षितमिति दुराशयोत्प्रेक्षाया अस्त्यवकाशो यत्र बद्धमुष्टिवानरन्यायेन साक्षादधिकरणगगनग्रहणस्याभिप्रेतार्थासाधकत्वात् तद्वर्तिन्याः समवायेनाधिकरणतायाः काल आरोपः स्वीक्रियते। किञ्च साक्षादधिकरणमित्यस्य परम्परासंबन्धेनानधिकरणमित्यत्राधिकरणानधिकरणमित्यत्र वा तात्पर्यं सम्भाव्यते तदुभयमपि कालिकविशेषणतासंबन्धेनोच्चारणाधिकरणं कालं कथमपि न व्यावर्तयितुमलम्। न च घञन्तेन समवायेनैवाधिकरणं प्रत्याय्यत इति नियमो येन कालस्य तादृशाधिकरणत्वाभावप्रयुक्त आरोपस्योक्तिसम्भवो युक्तत्वमावहेत्। प्रत्युताकाश एव न साक्षादुच्चारणाधिकरणम्; किन्तु स्वाभिव्यङ्ग्यशब्दघटितपरम्परयैव। उच्चारणं हि ताल्वाद्यवच्छेदेन वाय्वाघातरूपं

---

१. पं. २, १४ (जुलाई १, १८६७) ३७-३८;३,(अक्टूबर १, १८६८) १०८-१११।

तद्धेतुवायुक्रियारूपं तज्जनकपुरुषप्रयत्नरूपं वा । आद्ये संयोगविशेषस्य तस्य समवायेनाधिकरणं वायुताल्वादिकमेव मध्यमे पवन एव चरमे पुरुष एवेति कथमपि नाकाशस्य समवायेन तदधिकरणत्वस्य सम्भवः ।

एवं स्थिते गगनस्य साक्षादुच्चारणाधिकरणत्वप्रतिपादनाय शब्दस्याकाशगुणत्वादित्यस्य हेतुत्वेनोपन्यासोऽतीव विस्मयं जनयति । वस्तुतो वैयाकरणनये शब्दस्य द्रव्यत्वादाकाशगुणत्वकथनमनर्हमेव । किञ्च, दिक्कालयोराकाशविकृतित्ववादिनये कालसमवेतत्वमपि शब्दस्य सम्भवत्येव । अपि च कालस्य व्यावहारिकत्वेन विशेषणं किमाशयमिति तेनैव महाशयेन स्वाशयः प्रकाशनीय इति ।

इतोऽवशिष्ट एतत्खण्डशेषः सुपरीक्ष्यः परीक्षकैरित्युपेक्ष्यते । अथ खण्डान्तरं परीक्षणीयं तत्र प्रथमं तावत् तदीयं कियन्तं चिदंशं संक्षेपतोऽनूद्य प्रत्युच्यते ।

१. नहि स्वेच्छामन्तरा सेवकसद्मनि सम्राजामागमनं भवति । यथा वा गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तिर्न भवति । एवं परिभाषादेशे विध्युपस्थितिर्न युक्ता ।

२. किञ्च, परिभाषादेशे विध्युपस्थितौ विधिदेशे वा परिभाषोपस्थितौ न कश्चित् फले विशेषः ।

३. विध्याकाङ्क्षाया विध्युपस्थितिप्रयोजकत्वं च न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्या इति न्यायान्न युक्तम् ।

४. कथंचित् तस्याः प्रयोजकत्वाभ्युपगमेऽपि कस्यचित् सन्निहितस्योपस्थानेनाकाङ्क्षाशान्तौ सर्वेषामुपस्थाने प्रमाणाभावः । नहीको यणचीत्यस्य किमुदाहरणमिति प्रश्ने सर्वाण्युदाहरणानि प्रदर्श्यन्ते ।

५. किञ्च गुणदेशे विध्युपस्थानस्य भाष्येऽनुपलम्भः ।

६. प्रत्युत जानाति ह्यसौ बह्वादीनामियं सञ्ज्ञा कृतेति बहुगणेतिसूत्रस्थभाष्यानुगृहीतः प्राचीनोक्त एव यथोद्देशपक्षः । ज्ञानं चात्र स्मरणम् । असौ कृतेत्युक्तेः । इत्यनुवादः ।

## अथ प्रत्युक्तिः ।

१. विधिशास्त्रस्य गमनं नाम ज्ञानविषयता । ज्ञानं च गुणशास्त्रजन्यवाक्यार्थप्रतिपत्तिकालेऽपि सत्यां सामग्र्यामवर्जनीयमेव । नहि समानविषयकप्रत्यक्षसामग्र्यादेरिव गुणशास्त्राधिकरणकालस्य विधिशास्त्रजनितवाक्यार्थप्रतिपत्तिं प्रति प्रतिबन्धकत्वं प्रमाणप्रमितं येन तत्सामग्र्यां प्रतिबन्धकसंसर्गाभावविधया तत्कालाभावस्यापि प्रवेशः स्यात् । गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तिर्न भवतीति हि गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामित्यादौ समुदाये वाक्यपरिसमाप्तौ "अर्थात् साहित्यस्य विशेषणतया तात्पर्यविषयत्वे" हेतुत्वेनोपन्यस्तं निबन्धकृद्भिः । नहि तस्य गुण-

देशे विध्यनुपस्थितिं प्रति दृष्टान्तत्वस्य केनापि प्रकारेणास्त्युक्तिसम्भवः। प्रकृते हि गुणस्य परिभाषाशास्त्रस्यैव प्रधानानुरोधेनावृत्तिः।

२. यदेतत् फले न विशेष इत्युच्यते तत्र त्रिपथगाकारैः प्रत्युच्यतेऽस्ति फले विशेष इति। तथा हि, आकर्षकदृष्ट्या हि आक्रष्टव्यस्य सिद्धत्वमपेक्षितं न त्वाक्रष्टव्यदृष्ट्याऽऽकर्षकस्यापि दृश्यते चादृश्यमानपिशाचस्याकर्षकत्वं ततश्च यथोद्देशपक्षे परिभाषाणामेवाकर्षकत्वात् तद्दृष्ट्या त्रैपादिकस्यासिद्धत्वान्नाकर्षणम्। कार्यकाले तु त्रैपादिकस्यैवाकर्षकत्वात् पिशाचन्यायेन भवति परिभाषाया आकर्षणमिति। यद्यपि दशमाङ्काङ्किताऽस्मत्प्रदर्शितदिशा नास्त्ययं विशेषस्तथापि तद्दिशा यथोद्देशकार्यकालयोरेव नास्ति फले कश्चिद् विशेष इति परिभाषादेशे विध्यनुपस्थित्यभिनिवेशिनां न तद्रीत्यवलम्बनं युज्यते। परिभाषादेशे विध्यनुपस्थितितदुपस्थित्योः काकदन्तपरीक्षानुकारिविचारस्यापि कः फले विशेष इतीन्दिरापतिनैव प्रतिपाद्यतामित्यनुत्तरणीयपर्यनुयोगस्यापि सम्भवात्।

३. न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्या इति न्यायस्यात्रोपन्यासस्तु स्पष्टमेव तन्न्यायस्वरूपापरिचयं परिचाययति नहि जिज्ञासितार्थस्य प्रतिसन्धानं प्रति जिज्ञासाया अहेतुत्वं कथमपि स न्यायः प्रतिपादयितुमलम्। नहि कस्यचिदप्रधानपुरुषस्यापि कोऽस्य देशस्य राजेत्यादिजिज्ञासायां जिज्ञासाया अप्रधानपुरुषसमवेतत्वमात्रमन्त्रस्य जिज्ञासितविशेषप्रतिपत्तिं प्रति प्रतिबन्धकत्वं केनाप्यभ्युपेयते।

४. इदं तु सत्यम्; परंतु सर्वेषामुपस्थितिः क्व नागेशेनाभिहिता। येषामुपस्थितिस्तद्विषय एव यथोद्देशपक्षोऽन्यविषयश्च कार्यकालपक्ष इति नागेशाशयं वयं दशमाङ्क एव प्राकाशयामः।

५. अस्त्युपलम्भः क्ङिति चेति सूत्रे इत्युत्तराङ्के स्फुटीकरिष्यामः।

६. इदं महदाश्चर्यं यत् संज्ञास्थलीयं भाष्यं विरुद्धत्वेन प्रदर्श्यते, नागेशस्य तु परिभाषाविषय एव विधिजिज्ञासां प्रदर्शयतः सञ्ज्ञाविषये यथोद्देशपक्षे प्राचीनानुसारिण्येव व्यवस्था संमता। पदादिपदानां तत्र जातशक्तिग्रहेणैवेति प्रभृतिग्रन्थेन च स्पष्टं दर्शितापि। परिभाषाशास्त्रं हि शास्त्रीयत्वेन रूपेण पदमर्थं वोद्देश्यीकुर्वदवश्यं क्व शास्त्रे तत् पदमर्थो वेति जिज्ञासां जनयति। न तथानुपूर्वीविशेषपुरस्कारेण पदमुपादायार्थविशेषनिरूपितामभिधां बोधयत् संज्ञाशास्त्रम्। नहि घटशक्तं घटपदमिति बोधितः क्व घटपदमिति जिज्ञासते। भाष्येऽसाविति हि जानाति कर्तृबोधकं न सञ्ज्ञापरमियमिति परत्र दर्शनाद् दूरान्वयकल्पनाया व्यर्थत्वाच्चेति शम्।

एतत्परीक्षाशेष उत्तराङ्के भविता।

(१) क्ङिति चेति सूत्रस्थः कैयटः स्वरूपव्याक्रिययैव पराकृतः ।

(२) निषेधाश्च बलीयांस इति न्यायेन विध्युन्मूलकतया निषेधानां प्राबल्यात् तत्रोपस्थितावपीतरत्र विधीनामुपस्थानमनुचितमेव ।

(३) क्ङिति चेति सूत्रे भिन्नादिषूपधार्थं तन्निमित्तग्रहणं कर्त्तव्यमित्युक्त्वा धातोरिति वर्त्तते धातुं क्ङित्परत्वेन विशेषयिष्याम इत्युक्त्वाऽथवा कार्यकालं सञ्ज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यं पुगन्तलघूपधस्य गुणो भवतीत्युपस्थितमिदं भवति क्ङिति नेत्युक्तं भाष्ये । भवद्रीत्या निषेधाकाङ्क्षया यथोद्देशपक्षेऽपि दोषवारणात् पक्षविशेषोपादानस्यासंगतिः ।

(४) विशेषप्रतिपत्तुः सञ्ज्ञादिविषये विध्याकाङ्क्षया तदुपस्थितौ विधिविषये चाकाङ्क्षया सञ्ज्ञाद्युपस्थितावन्योन्याश्रयः ।

(५) विधीनां प्राधान्यात् तत्रैव सञ्ज्ञादीनामुपस्थितेरौचित्येन यथोद्देशपक्षविलयापत्तिः । प्रथमत्यागे मानाभाव इत्याश्रयणे तु सञ्ज्ञादेश एव विध्युपस्थितौ तत एव लक्ष्यसंस्कारे विधिदेशे फलाभावेनाधानादिवत् पुनः संस्कारानौचित्येन कार्यकालपक्षस्यैव वा विलयापत्तिः । इत्यनुवादः ।

अथ प्रत्युक्तिः ।

(१) पुगन्तेतिसूत्रस्थक्ङिद्ग्रहणस्यानवकाशत्वमाचक्षाणो भगवानवश्यं निषेध्यभेदेन क्ङिति चेत्यस्य भेदमभिप्रैतीति, तदेतदुपपादयन्नुपाध्यायो यथोद्देशे प्रधानान्यात्मसंस्काराय सन्निधीयमानानि गुणभेदं प्रयुञ्जत इति ग्रन्थेन किमपराध्यति, यत्र स्वरूपव्याक्रिययैव पराकृत इति मुखमस्तीति वक्तव्यम् ।

(२) अस्तु, तेन न्यायेन निरवकाशत्वरूपेण वा बीजान्तरेण निषेधानां प्राबल्यं तेन च बाधन्तां निषेधा विधींस्तथापि निषेधदेशे विध्युपस्थाने हेतुतया प्राबल्योपन्यासस्य क उपयोगः । प्राबल्यदौर्बल्ययोर्हि बाध्यबाधकभाव उपयोगो न तूपस्थितौ । या चोपस्थितावुपयुज्यते जिज्ञासा सा त्वितरसाधारणीति किमनौचित्यमितरत्र विधीनामुपस्थाने ।

(३) इदं महदाश्चर्यं यदव्यवहित एव भाष्यग्रन्थो नेक्ष्यते । भाष्यकारेण तु, अथवा कार्यकालमित्यादिग्रन्थेन, कार्यकालपक्ष उपधार्थत्वं तन्निमित्तग्रहणस्य निराकृत्याथवा यदेतस्मिन् योगे क्ङिद्ग्रहणमित्यादिना यथोद्देशपक्षाभिप्रायेण तन्निराक्रियते । इत्थमेव च यथोद्देशपक्षाभिप्रायेण भाष्यमित्यादिना कैयटेन व्याख्यायते ।

(४) यत्रान्योन्यस्यान्योन्यप्रयोजकत्वमन्योन्यप्रयोज्यत्वं वाऽऽपद्यते, तत्रान्योन्याश्रय इति व्यवहारो व्युत्पन्नानाम् । यथा हलन्त्यमित्येतद्वाक्यार्थबोधस्येत्पदशक्तिग्रहविधयाऽऽदि-

रन्त्येनेत्येतद्वाक्यार्थबोधप्रयोजकत्वं हल्पदशक्तिज्ञानात्मकतया चादिरन्त्येनेत्येतद्वाक्यार्थबोधस्य हलन्त्यमित्येतद्वाक्यार्थबाधप्रयोजकत्वम् । एवं हल्पदेत्पदशक्तिग्रहाधीनतया तज्जन्यशाब्दबोधयोरन्योन्यप्रयोज्यत्वमपि । प्रकृते च गुणदेशीयविध्युपस्थितिविधिदेशीयगुणोपस्थित्योः परस्परप्रयोजकत्वस्य परस्परप्रयोज्यत्वस्य वाऽभावेन क्वान्योन्याश्रयापादनस्यावकाशः । किञ्च, सञ्ज्ञादेशे नागेशमतेऽपि न विध्युपस्थितिरिति प्रागेव प्रकाशितमस्माभिरिति सञ्ज्ञादीत्यपि न युक्तम् ।

(५) एतच्च बलवत् पौरोभाग्यं प्रकाशयति । उपन्यस्तयोर्विलयापत्तिबीजयोर्व्यत्यासमात्रेणैव पक्षद्वयोपपादकत्वस्य सम्भवात् । अथैवमेकस्मिन् विधावेकपरिभाषाविषये पक्षद्वयाश्रयणमशक्यमिति चेत्, का क्षतिः, नैव तदाश्रयणमर्थवद्युक्तिमच्चेति दशमाङ्के विस्तरेण निरूपितमस्माभिः । पर्याप्तमेतावतैव परीक्षणेनेति विस्तरभयादुपरम्यत इतिं शम् ।

# नरेश्वरपरीक्षाभूमिका[१]

*श्रीवेचनरामशर्मा*
*सांख्यशास्त्राध्यापकः*
*काशीस्थराजकीयपाठशालायाम्*

अथ वेदान्तादिनिबन्धेषु शैवमतस्य प्रायो निरूपणादिदं शैवमतमतिप्राचीनमतिविरलप्रचारं च कालवशाज्जातम्, तच्चेदमवश्यं प्रकाशयोग्यमित्यस्मिन् महानिबन्धेषु गवेष्यमाणेषु श्रीमद्भिराङ्ग्लसंस्कृतविद्याप्रधानाध्यापकैः प्रमदादासमित्राभिधानैर्महाशयैर्महता प्रयत्नेन देशान्तरागताज्ज्योतिस्स्वरूपनामककोविदान्नरेश्वरपरीक्षाख्यो निबन्धः सव्याख्योऽतिदुर्लभः काश्यामप्यनुपलभ्यमानः संपाद्यास्मिन् काशीविद्यासुधानिधौ प्रचिकाशयिषया संशोध्य समर्पितः ।

स चायमतिप्राचीनलेखशैलीसमनुगतो वेदान्तन्यायवैशेषिकसांख्ययोगमीमांसाबौद्धजैनशाक्यभिक्षुप्रभृतिवादनिराकरणपुरस्सरं शिव एव ज्ञानक्रियाश्रयः सर्वेश्वर इति महतीभिरतिविचित्रयुक्तिभिः साधयन्नदृष्टचरैतादृक्प्रबन्धो महानिबन्धशिरोमणिर्दर्शनमात्रेण विचारसहृदयानां परमाह्लादको भवेदिति संभाव्यते । एतन्निबन्धनिर्माता, माधवाचार्येण स्वकृतसर्वदर्शनसंग्रहे यदुक्तं सिद्धगुरुभिरित्यभिधाय—

*"कर्तुः स्वातन्त्र्यमेतद्धि न कर्माद्यनपेक्षता"*

इत्येतत्प्रबन्धीयकारिकार्धस्योपन्यस्तत्वात्, तदपेक्षयाप्यतिप्राचीनः सिद्धगुरुपदव्यपदेश्योऽस्तीति निश्चीयते ।

टीका त्वस्य नारायणकण्ठसूरिसूनुभट्टभट्टरामकण्ठसूरिविरचिता प्रकाशाख्या । सापि संदर्भपरिपाटीनिरीक्षणादतिप्राचीनैवेति मन्यते चेतः ।

सोऽयं नरेश्वरपरीक्षानामधेयस्त्रिभिः काण्डैः संपूर्णीकृतोऽस्ति । तत्र प्रथमे काण्डे, ईश्वरपरीक्षाया जीवपरीक्षाधीनत्वाज्जीवपरीक्षाभिहिता, तथा च, नरेश्वरपरीक्षागतकारिका—

*ज्ञाता कर्ता च बोद्धा च बुध्वा बोध्यं प्रवर्तते ।*
*प्रवृत्तिफलभोक्ता च यः पुमानुच्यतेऽत्र सः ॥१ ॥ इति ।*

---

१. पं. २, १६ (सितम्बर १, १८६७) ७१-७२ ।

द्वितीये शंभुरेव भोगमोक्षविधाता सर्वेश्वर इति। तृतीये च पराभिमतेश्वरप्रतिक्षेपो मोक्षनिरूपणं चेति।

तदिदमतिप्रौढं निबन्धरत्नं विपश्चितां विचाररसिकानां मनोरञ्जनायेह प्रकाश्यत इति कृतं बहुवर्णनेनेति शम्।

■

# नरेश्वरपरीक्षोपसंहारः[१]

*श्रीवेचनरामशर्मा*
*सांख्यशास्त्राध्यापकः*
*काशीस्थराजकीयपाठशालायाम्*

तदेवं सकलश्रुतिप्रमेयपरिबृंहितशैवसिद्धान्तनिरूपणपरो निखिलविद्वज्जनमानसाह्लादैकजनको नरेश्वरपरीक्षाभिधो ग्रन्थः प्रयोजनानुकूलपरिमितार्थप्रकाशिकया प्रकाशाभिधानया सद्व्याख्यया संवलितः पुस्तकान्तरालाभादूरीकृतैतदादर्शवर्तिपाठेन मया परमकारुणिकपरमेश्वरप्रसादादेव मुद्रणविधया परिसमाप्तिं नीतः। मुद्रणावसर एव चाधिवङ्गदेशीयाक्षरमेकमादर्शान्तरं वामनशास्त्रिप्रयत्नवशादुपलब्धम्; परन्तु तदपि सर्वथा पूर्वोपलब्धादर्शमूलभूतादर्शत एवावतारितमवधारितमिति तदवाप्यापि न मदीया मनस्तुष्टिरासीदिति न प्रायस्तदनुरोधोऽकारि मयेति।

अथैतत्पुस्तकपाठान् सातिशयमनुरुन्धता मया, कदाचित् पुस्तकान्तरं प्राप्यायमेव पाठः पुस्तकस्थोऽयं च बलात् प्रकल्पित इति कश्चिन्मावादीत्, इति भिया यथापुस्तकपाठस्थित्येव प्रायः पाठाः स्थापिता न पुनरुपकल्पिता इति।

अत्र च काण्डत्रयात्मके शैवसंदर्भे, प्रथमे काण्डे मूलभूतकारिकाः सार्धचतुःसप्ततिमिताः, द्वितीये काण्डे सार्धैकत्रिंशन्मिताः, तृतीये तु सार्धैकाशीतिशतं कारिकाणामिति, यद्यपि तृतीये काण्डे मूलभूतकारिकातः प्राक्स्थापितानामङ्कानां संकलनया संख्याद्वयन्यूनता भवति, तथापि कुतश्चित् कारणाद्विंशतितमे काशीविद्यासुधानिधेः पत्रपुञ्जे त्रिपञ्चाशत्तममूलकारिकातोऽनन्तरम्, "संदिग्धं प्रत्यभिज्ञानम्" इत्याद्येका कारिका, तथैकविंशतितमे पत्रपुञ्जे द्विषष्टितममूलकारिकातः पश्चात् "एतत् प्रतिषिध्यते" इत्यवतरणानन्तरम्, "कोटिशो मरणं दृष्ट्वा" इत्याद्येका च निरङ्कैव जाता, तत्संकलनया चोक्तचरसंख्याका एव तृतीयेऽपि भवन्तीति।

अथ चेदं कठिनमपि शैवदर्शनमनेककार्यव्यासक्तचेतस्कतया प्रचुरावसरमलभमानेन मया टिप्पण्यादिना न व्याख्यायि, समयसहस्ररश्मिनिपीतस्यैतस्य शैवसिद्धान्तसुधाकरस्य द्वित्रादर्शकलावशेषस्य प्रकाशयिष्यमाणाभिर्बह्वादर्शकलाभिः पूरयितव्यत्वस्यैव मत्तात्पर्यविषयत्वात्, मूले रक्षिते शाखादिकं सुरक्षितं भवतीत्यनन्तरमपि व्याख्यातुं शक्यत्वात्।

अथातः परं सर्वजनमनोमोदनं चमत्कृतिसुधामयं संदर्भं लब्धावसरे काशीविद्यासुधानिधौ मुद्रयिष्य इति गुणैकपक्षपातिभिः सुधीभिराकलनीयमिति शिवम्। ■

---

१. पं. २, २३ (अप्रैल १, १८६८)२४८।

# हरिविलासकाव्यस्य भूमिका[1]

*श्रीवेचनरामशर्मा*
*सांख्यशास्त्राध्यापकः*
*काशीस्थराजकीयपाठशालायाम्*

आसीत् खलु भोजराजमहीपालसमकालिकसूर्यनामधेयनृपतिकिशोरस्वकीर्तिकदम्ब-धवलितदिगन्तवृन्दविद्वद्गुणगणविवेकसहृदयो हरिहरपदाभिधेयभूभर्तृसभायामनेकविद्या-कुशलः कविकुलावतंसो दाक्षिणात्यभूसुरो दिवाकरसूरिसूनुर्लोलिम्बराजो नाम। अनेन च प्राप्तयौवनदशेनापि निरपत्यस्वज्येष्ठभ्रातृकृतसुतनिर्विशेषलालनेन चिरकालं विद्यामनभ्य-स्यता विषयासक्तमनस्कतया विक्षिप्तचित्तेन भोजनसमय एव सदनमुपसर्पता धनार्जनार्थं देशान्तरेषु भ्राम्यतोऽग्रजस्य वियोगभरसंतप्तमानसतत्पत्नीकरापहृतभोजनपात्रेण याहि दुर्वि-नीतविफलमियत्कालं परिपोषितोऽसीति श्रुतहृदयभेदिदुर्वचसा तथा व्यषादि, यथा विहाया-खिलविषयानतिचिरसमयमधिकदत्तचित्ततयातिकष्टेन विविधविद्यासंपत्त्यर्थं सप्तशृङ्गेति प्रसिद्धदक्षिणदिग्भूधरोपरिविराजमानाष्टादशभुजमहिषासुरमर्दिनीसेवनमात्तबहलविश्वासम-कारि। येन निजजननिखिलमनीषितपूरणकरणदृढव्रतजगदम्बिकाकृता तथास्त्वितिवाक्यव्य-ञ्जिता प्रसन्नतानेन स्वल्पेनैवानेहसासादीति जनश्रुतिः। ततः प्रभृत्यध्येकघटिकान्तरालमुत्तम-काव्यपरिगणनीयशतपद्यनिर्माणसामर्थ्यभागभूत्। तथा च तत्कृतवैद्यजीवनगतपद्यम्—

*रत्नं वामदृशां दृशां सुखकरं श्रीसप्तशृङ्गास्पदं*
*स्पष्टाष्टादशबाहु तद्भगवतो भर्गस्य भाग्यं भजे।*
*यद्भक्तेन मया घटस्तनि घटीमध्ये समुत्पाद्यते*
*पद्यानां शतमङ्गनाधरसुधास्पर्धाविधानोद्धुरम् ॥१॥* इति।

न केवलमेतावदेव; किन्तु नानाविद्यापारावारपारीणतापि। तथा च तत्रैव,

*आयुर्वेदवचोविचारसमये धन्वन्तरिः केवलं*
*सीमा गानविदां दिवाकरसुधाम्भोधित्रियामापतिः।*
*उत्तंसः कविताकृतां मतिमतां भूभृत्सभाभूषणं*
*कान्तोक्त्याऽकृत वैद्यजीवनमिदं लोलिम्बराजः कविः ॥१॥* इति।

---

१. पं. २, १६ (सितम्बर १, १८६७) ७८-७९।

भोजराजसंलापपद्येनास्य तत्समयजीवनमवसीयते, तत् पद्यं यथा—

*भो लोलिम्बकवे कुरु प्रणमनं किं स्थाणुवत् स्थीयते*
*कस्मै भोजनृपाल बालशशिने नायं शशी वर्तते ।*
*किं तद् व्योम्नि विभाति चास्तसमये चण्डद्युतेर्वाजिनः*
*पादत्राणमिदं जवाद्विगलितं खे राजतं राजते ॥१ ॥* इति ।

अथ प्राप्तभगवतीप्रसादोऽयमतिचमत्कृतिकारिकाव्यामृतधाराप्रसारशक्तिमान् मनोहरान् काव्यवैद्यकनिबन्धान् प्रणिनायेति । तत्र वैद्यके सुप्रसिद्धं वैद्यजीवनं नामैकमपरश्च वैद्यावतंसो नाम । काव्येषु तु केवलमस्य महाविपश्चितो नन्दसद्मप्राप्तिमारभ्योद्धवसंदेशपर्यन्तं हरिलीलावर्णनपरं हरिविलासनामकमुपमोत्प्रेक्षारूपकादिरमणीयालंकारभूषितमेकमेव नातिप्रसिद्धं कोविदजनमनोविनोदक्षममुपलभ्यते । मया च महता प्रयासेन द्वित्रं पुस्तकमस्य कथंचिदासादितम् । तच्चेदं काव्यं सुधीधीरञ्जनायातिचमत्कृतमितीह काशीविद्यासुधानिधौ प्रकाश्यत इत्यलमनल्पजल्पितेनेति शमिति ।

■

# न्यायस्वरूपनिरूपणम्[1]

*श्रीराजारामशास्त्री, श्रीबालशास्त्री*
*काशीस्थराजकीयपाठालयेऽध्यापकौ*

*यद्भासा भाति विश्वं सकलमपि न यद्भासनाय क्षमन्ते*
*ज्योतींष्यन्यानि यच्च क्वचिदपि न धियो गोचरो नापि वाचः ।*
*तद्वस्त्वेकाद्वितीयं वियदनिलमुखाकारनानाविवर्तं*
*प्रेम्णाऽस्मान् सूक्तियुक्तिस्फुरणवितरणेनानुगृह्णात्वजस्रम् ॥१ ॥*

इह खलु लौकिके शास्त्रीये च वाग्व्यवहारे समीहितार्थसिद्ध्युपोद्बलनाय न्यायावलम्बनं बहुषु निबन्धेषु समीक्ष्यते निबन्धकाराणाम् । तत् तेषामधिगतन्यायार्थानामभीप्सितं संपादयदपि तत्स्वरूपादिकमविदुषां केषांचिदसमीक्ष्य प्रवर्त्तमानानामस्थान एव तदुपन्यसनमुपहासायैव भूयसे । अपरैश्चेदानीन्तनैः पूर्वेषां पूर्वेषां विदुषां तत्तन्न्यायस्वरूपाणां विषयाणां च परमप्रसिद्धत्वात् तैः स्वग्रन्थेष्वप्रतिपादनेन तत्स्वरूपप्रभृतिपरिचयप्रेप्सुभिः प्रेक्षावद्भिरप्यतिमहता प्रयत्नेन तेषु तेषु निबन्धेषु तन्मार्गयमाणैरप्यलभमानैर्भूयानेव खेदोऽनुभूयते । अतस्तेषां सर्वेषां न्यायानां स्वरूपप्रदर्शनार्थनिर्वचनोदाहरणोपन्यासादिभिरेकत्र संगृह्य प्रकाशनमवश्यं सुधियां प्रमोदमुत्पादयेदिति चिररात्रायास्माकमेषाऽऽशा । तया च काशी--विद्यासुधानिधिलाभेन चकोर्येव प्राप्तावसरया प्रेरिता वयं तत्प्रकाशनाय यतामहे ।

प्रकृतन्यायपदप्रतिपाद्यतावच्छेदकं च स्वघटितवाक्यघटितवाक्यकदम्बप्रतिपाद्यत्वसम्बन्धेन यत्किञ्चित्पदविशिष्टो यः प्रतिपादयित्रा दृष्टः श्रुतो वार्थो दृष्टान्तभूतः सन् प्रकृतार्थसिद्ध्युपष्टम्भकस्तत्त्वम् । भवति चापूपा निहिता न दृश्यन्ते "मूषिकाश्च दण्डं भक्षयन्त ईक्षिताः" दण्डं भक्षयतां चापूपभक्षणं सुसम्भाव्यमेवेति मूषिकैरेवाऽपूपा भक्षिताः स्युरिति वाक्यकदम्बार्थस्य प्रदर्शितसंबन्धेन दण्डापूपपदविशिष्टस्य यं भारं दुर्बलोऽपि वोढुं शक्नुयात्, तद्भारवहनं बलिष्ठेन सतुरां शक्यं कर्तुमित्यादिप्रकृतार्थसिद्धौ दृष्टान्तत्वेनोपष्टम्भकत्वमिति समन्वयः । अन्यत्राप्येवमेवोन्नेयः ।

अत्र च लौकिका एव न्याया व्युत्पाद्यन्ते, न तु मीमांसास्थनिषादस्थपत्यधिकरणन्यायादयः । तेषां मीमांसानिबन्धेषु न्यायमालाशास्त्रदीपिकाभाट्टदीपिकाप्रभृतिषु स्पष्टं व्युत्पादित-

---

१. पं. २, १७ (अक्टूबर १, १८६७) १०९-११० ।

त्वेनात्र तद्व्युत्पादनस्य नव्यनव्यदर्शनरसिककाशीविद्यासुधानिधिचकोरप्रीतिकरत्वसम्भावनाभावादिति ।

॥१ ॥ब्राह्मणवसिष्ठन्यायः ॥

एतस्य स्वरूपं निरूप्यते । यत्र ब्राह्मणानर्चय वसिष्ठं चार्चयेत्युच्यते, तत्र प्रथमवाक्येनैव ब्राह्मणत्वेन रूपेण वसिष्ठस्याप्यर्चनस्य विधानसिद्धौ यद्वसिष्ठमर्चयेति वाक्यान्तरं प्रयुज्यते, तत् पूर्ववाक्यघटकब्राह्मणपदोपात्तवसिष्ठेतरयावद्व्यावृत्तधर्मविशेषबोधनपरतया पर्यवस्यति । तथा हि— पूर्ववाक्येन तावद् ब्राह्मणत्वावच्छेदेनार्चनस्य विधातुमशक्यत्वेनोद्देश्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनैव विधेयान्वयस्य वक्तव्यतया कदाचिद् वसिष्ठार्चनस्यापि सम्भावितत्तया तदपाकरणाय प्रयुज्यमानं वसिष्ठमित्यादिवाक्यं पूर्ववाक्योपात्तमेवार्थमवयुत्यानुवदद् वसिष्ठे वसिष्ठेतरयावद्ब्राह्मणव्यावृत्तप्राशस्त्यमेव व्यक्तं व्यञ्जयत् तदर्चनस्यावश्यकत्वं ज्ञापयति । ततश्च समानकार्यविधानोद्देशेनोपात्तयोर्व्याप्यव्यापकभावापन्नधर्मावच्छिन्नबोधकयोः पदयोरेकतरस्य वैयर्थ्याकलनेन स्ववैयर्थ्यसम्पादकपदप्रतिपाद्या ये स्वेतरे यावन्तस्तद्व्यावृत्तधर्मस्य स्वप्रतिपाद्ये बोधनपरतया तज्ज्ञानासम्पाद्यफलविशेषोत्पादकस्वार्थज्ञानोत्पादनपरतया वा फलवत्त्वकल्पनमिति न्यायार्थः सिद्ध्यति ।

॥अस्योदाहरणानि ॥

(१) यथा महाभाष्ये हलन्त्यमिति सूत्रे व्यवसितान्त्यं हलित्संज्ञं भवतीति वक्तव्यमिति वार्त्तिकस्थव्यवसितपदं व्याख्यातम् , के पुनर्व्यवसिताः, धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशा इति । अत्र प्रातिपदिकपदेनैव प्रातिपदिकत्वेन रूपेण निपातानामपि संग्रहे सिद्धे ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन निपातपदोपादानमिति शेखरकारादयः । अर्वाग्दृग्भिः सुप्प्राग्वर्त्तिष्वेव प्रातिपदिकत्वस्य व्यवहारान्निपातेभ्यश्च सुपोऽदर्शनेन प्रातिपदिकत्वाभावनिश्चयेन निपातान्त्यस्येत्पदवाच्यत्वं न ज्ञायेतेति तान् प्रत्युपादीयमानं निपातपदं व्यक्तमेव निपातेतरप्रातिपदिकव्यावृत्तपामरसमवेतप्रातिपदिकत्वाभावप्रकारकज्ञानविशेष्यत्वस्य निपातेषु व्यञ्जनामर्यादया बोधनेनार्थवद्भवतीति तेषामाशयः । यद्वा, निपातानां ज्ञानं येषां श्रोतॄणां कमनीयकामिनीदर्शनमिव सुखजनकं भवति, तान् प्रति निपातपदमुपादीयमानं निपातेतरप्रातिपदिकज्ञानाजन्यसुखविशेषोत्पादकनिपातज्ञानजनकत्वेन फलवद्भवतीति कल्पनीयमिति ।

(२) यथा वा उपदेशेऽजनुनासिक इदित्यत्रोपदेशपदार्थप्रतिपादिका प्राचीनवैयाकरणानां कारिका—

*धातुसूत्रगणोणादिवाक्यलिङ्गानुशासनम् ।*
*आगमप्रत्ययादेशा उपदेशाः प्रकीर्त्तिताः ॥इति ॥*

अत्रापि सूत्रोपादानेन गणोपादानेन चोणादिलिङ्गानुशासनयोर्धातोश्च लाभे सिद्धेऽपि लोकानामष्टाध्याय्यामेव सूत्रपाठ इति व्यवहारेणोणादिलिङ्गानुशासनयोस्तद्व्यवहाराभावेन धातुपाठे च भ्वादिगणो दिवादिगण इत्यादिव्यवहारसत्त्वेऽपि गणपाठ इति व्यवहाराभावेनोणादिलिङ्गानुशासनधातूनामुपादानस्य लोकबोधनफलकत्वेनार्थवत्त्वमुन्नीयते। प्रदर्शितदिशा सुखविशेषजनकबोधोत्पादकत्वेन वा सफलत्वं कल्प्यते।

(३) यथा वा दायभागप्रकरणे मिताक्षरादिधृतं योगियाज्ञवल्क्यवचनम्—

*भूर्या पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव वा।*
*तत्र स्यात् सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चैव हि॥इति॥*

अत्रापि द्रव्यपदेनैव भूनिबन्धयोर्लाभे तदुपादानं स्वर्णरूपकादिष्वेव द्रव्यमिति व्यवहरतां व्यक्तं बोधनायैव। न च द्रव्यादिपदप्रतिपाद्यतावच्छेदकं भूमिनिबन्धादिसाधारणं न भवतीति नैतदुदाहरणमिति भ्रमितव्यम्। अनुपघ्नन् पितृद्रव्यं "क्रमादभ्यागतं द्रव्यम्" अपुत्रधनं पत्न्यभिगामीतिप्रभृतिवचनघटकद्रव्यादिपदैर्भूम्यादेरपि बोधस्य दायभागप्रकरणे सुप्रसिद्धत्वात्।

(४) यथा वा दैवादिप्रभेदेति साङ्ख्यसूत्रव्याख्याभूता कारिका—

*अष्टविकल्पो दैवस्तैर्यग्योनश्च पञ्चधा भवति।*
*मानुष्यश्चैकविधः समासतो भौतिकः सर्गः॥इति॥*

एतत्कारिकास्थतैर्यग्योनस्य पञ्चधात्वं पशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावरभेदेन निरूपितं वाचस्पतिमिश्रसाङ्ख्यभाष्यकारप्रभृतिभिः। तत्रापि पशुभ्यो मृगाणां पृथङ्निर्देशो मृगेषु ग्राम्यजनस्य पशुत्वव्यवहाराभावात् तेषां व्यक्तं प्रतिपत्तय एव कल्प्य इति।

एतत्समानार्थक एव शब्दान्तरघटितत्वेन विषयान्तरावलम्बित्वेन च भेदव्यपदेशं भजमानः—

### ॥२॥ गोबलीवर्दन्यायः॥

यत्र गाः कालय बलीवर्दं चेत्युच्यते, तत्र गोपदेनैव बलीवर्दबोधसिद्धौ बलीवर्दपदं दुर्दम्यत्वज्ञापनपरत्वेन सफलमिति कल्प्यत इति।

### ॥३॥ स्थालीपुलाकन्यायः॥

अधिश्रीयमाणस्थालीपर्याप्तौदनैकदेशभूतोपरितनैकसिक्थनिपीडनजनिततत्पक्वतानिश्चयेन सर्वेषां पुलाकानां तत्स्थालीगतानां पक्वतां यथा पाचका निश्चिन्वन्ति, एवमधीतग्रन्थविशेषस्य कतिपयतद्ग्रन्थीयविषयेषु परीक्षणं सकलतद्ग्रन्थीयविषयेषु परीक्ष्यस्य योग्य-

ताया निश्चायकं भवति, एतदेव स्थालीपुलाकन्यायेन परीक्षणमिति व्यवह्रियते। ततश्च यत्किंचित्समुदायैकदेशवृत्तिधर्मविशेषनिश्चयेन स्वघटिततत्समुदायघटकेषु यावत्सु तद्धर्मप्रत्ययो न्यायार्थः।

ननु सकलपुलाकपाकाविनाभूतोपरितनसिक्थपक्वताऽनुमापयेत् कृत्स्नसिक्थपक्वभावम्। एवमाम्रैकदेशरसास्वादनमपि तदीययावदवयवसमवेतमधुराम्लप्रभृतिरसनिश्चायकं भवेत्। सकलावयवसमवेतमाधुर्याद्यविनाभावादेकदेशमाधुर्यादिः; परन्तु येन केनचित् प्रयुक्तस्य वाक्यकदम्बस्य प्रामाण्यपरीक्षणाय तद्घटककतिपयवाक्यानां प्रमाणान्तरेण प्रामाण्यं प्रमाय सर्वस्य कदम्बस्य प्रकृतन्यायेन प्रामाण्यावगमो न सङ्गच्छते लौकिकानाम्। एवं तान्त्रिकाणामपि। तथा हि— गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरित्यस्य प्रामाण्यं कुगतिप्रादय उपपदमतिङ्ङितिसूत्राभ्यां सुप्पदाननुवृत्त्याऽसुबन्तेनैव समासविधानेनाचार्यव्यवहारेण प्रकृतन्यायेनैव प्रमीयते वैयाकरणैः। नहीदृशस्थले सकलपुलाकपाकाविनाभूतोपरितनपुलाकपाक इव कतिपयवाक्यप्रामाण्यं तद्वाक्यघटितवाक्यकदम्बप्रामाण्याविनाभूतं येन तल्लिङ्गं स्यात्। लोहितो वह्निः, पटः पृथ्वी, घटः प्रमेयः, पवनः स्पर्शवानिति केनचित् प्रयुक्तस्य वाक्यकदम्बस्य वह्नौ लौहित्यस्य बाधेनाप्रामाण्येऽपि तद्घटकघटः प्रमेय इत्यादेः प्रामाण्यदर्शनेन स्वघटकप्रामाण्ये स्वप्रामाण्यव्यभिचरितत्वस्य स्पष्टत्वादिति चेत्।

मैवम्, यत्र व्याप्तिनिश्चयादिघटितसामग्रीसम्भवस्तत्रैवैकदेशवृत्तिधर्मविशेषनिश्चयस्य समुदाये तादृशधर्मविशेषानुमापकत्वोपगमात्। अन्यत्र तु सम्भावकत्वमात्रेणैव न्यायोपन्यासस्याभियुक्तव्यवहारविषयतायाः स्वीकारात्। न्यायशरीरेऽपि समुदायवृत्तिधर्मविशेषनिष्ठोत्कटविषयतानिरूपकत्वेनैव प्रत्ययस्य प्रवेशेन सम्भावनाया अपि सङ्ग्रहस्य सुशकत्वात्। विषयतागतमौत्कट्यं च समानकोटिकसंशयीयविषयताव्यावृत्तः प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरप्रयोजकतावच्छेदकतावच्छेदको धर्मविशेषः। स च सम्भावनाया अपि प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजकत्वेन तदीयविषयतायामपि सुलभ इति दिक्।

अस्मान्न्यायाद्दण्डापूपन्याये यो विशेषः, स तदुपपादनावसर एव स्फुटीकरिष्यते॥

## ॥४॥देहलीदीपन्यायः॥

शालाद्वयमध्यवर्त्तिदेहलीनिहितदीपः शालाद्वयं स्वकिरणमण्डितं करोतीति दृष्टान्तभूतो न्यायविषयः। दार्ष्टान्तिकभूतं न्यायोदाहरणं च रामायणीयम्। तथा हि—

*अस्त्रेणापि हि बद्धस्य भयं मम न जायते।*
*पितामहमहेन्द्राभ्यां रक्षितस्यानिलेन च॥ इति।*

अत्र रक्षितस्येत्येतत् पूर्वोत्तरान्वयि । अन्यच्च, एकाच उपदेशेऽनुदात्तादिति सूत्रस्थोपदेशपदार्थस्यैकाच्पदार्थेऽनुदात्तपदार्थे चान्वय इति । एवमुदाहरणान्तराण्यपि स्वयमुन्नेयानि । अयं च न्यायोऽन्वयविषय एव प्राय उदाह्रियते वृद्धैरिति बोध्यम् ।

अनेन समानोदाहरणतया समानफलकोऽपि विषयान्तरमवलम्बमानः

## ॥५ ॥ मध्यमणिन्यायः ॥

नासिकाभूषणमौक्तिकयोर्मध्ये संयोजितो लोहितको मणिर्मौक्तिके स्वप्रभया भूषयतीति प्रसिद्धम् । उदाहरणानि प्रदर्शितान्येव । इति ।

अनयोरपेक्षयाऽपर एष ईषद्विशेषशाली—

## ॥६ ॥ काकाक्षिगोलकन्यायः ॥

काकस्यैकमेवाक्षिगोलकमुभाभ्यामप्यक्षिभ्यां चाक्षुषप्रत्यक्षोपजनने उपकारकं भवति । तत्र पूर्वापेक्षयायं विशेषो यत् तदुपकाराय तत्र तत्र गोलकस्य गमनमपेक्ष्यते । दीपादिस्तु निर्व्यापार एकत्र स्थित एवोभयोरुपकरोतीति । अत एवैकं नानेति रीत्या यत्र नानाधर्मावच्छिन्ननानाविशेष्यतानिरूपितैका प्रकारता यथा घटपटावित्यादौ नैयायिकमते द्वित्वस्य, यथा वैकत्र नानेति रीत्या नानाप्रकारतानिरूपितैका विशेष्यता घटोऽस्तीत्यादौ धात्वर्थनिष्ठप्रकारतया सङ्ख्यानिष्ठप्रकारतया च निरूपिता घटस्य, तथाविधस्थले 'घटः सुन्दरः पटश्च, नीलो घटः सुन्दरश्च', इत्यादावेव देहलीदीपन्यायमध्यमणिन्याययोर्विषयः । न तु निरूपकविशेष्यतादिभेदेन नानाप्रकारतादिप्रयोजके चैत्रो गच्छति मैत्रश्चेत्यादौ । यथा वा—

*यथा शची महाभागा शक्रं समुपतिष्ठति ।*
*अरुन्धती वसिष्ठं च रोहिणी शशिनं यथा ॥*

इत्यादौ । ईदृशस्थले काकाक्ष्यनुरुन्धानस्य गोलकस्येव निरूपकविशेष्यतादिभेदानुरोधेन स्वप्रयोज्यविषयताभेदं प्रयोजयतः पदस्य काकाक्षिगोलकन्यायोदाहरणताया एवौचित्यात् । निरूपकविषयतादिभेदेन विषयताभेदप्रयोजकत्वस्यैव व्यापारस्थानीयत्वेन कल्पनात् । अस्य मूर्द्धाभिषिक्तमुदाहरणं तु—

*या भाति लक्ष्मीर्भुवि मन्दरस्था यथा प्रदोषेषु च सागरस्था ।*
*तथैव तोयेषु च पुष्करस्था रराज सा चारु निशाकरस्था ॥ इति ।*

अन्यच्च—

*कृताश्च वैदूर्यमया विहङ्गा*
*रूप्यप्रवालैश्च तथा विहङ्गाः ।*
*चित्राश्च नानावसुभिर्भुजङ्गा*
*जात्यानुरूपास्तुरगाः शुभाङ्गाः ॥ इति ।*

अत्रामध्यपतितस्यापि क्रियापदस्य सर्वत्र सम्बन्धः । अत्रायमपि विशेषः पूर्वन्यायापेक्षयाऽवगन्तव्य इति ।

**॥७॥ वृद्धब्राह्मणवरन्यायः ॥**

आसीत् कश्चन जात्यन्धोऽत्यन्तं दरिद्रोऽजातविवाहो वृद्धो ब्राह्मणः, स च नानाविधैर्दुःखैर्बलवत् पीडितस्तीव्रतपश्चरणेन परमेश्वरमाराधयामास । तस्य च तपसा प्रीतः परमेश्वरः स्वाभीष्टमेकं वरं याचस्वेति तं प्रेरयामास । ततः स ब्राह्मणो यदि चक्षुष्मत्त्वं याच्यते, तर्हि दारिद्र्यपीडा स्यादेव, तथा भार्यायां याचितायामपि दारिद्र्यान्धत्वसन्तत्यभावाः पुनर्दुःखं जनयेयुः, एवं धने याचितेऽप्यन्धत्वादीनीति, किं याचनीयमिति चिन्तासमाकुलो भूयो विचार्येदं प्रार्थयत्, स्वपौत्रं राजसिंहासनस्थितमीक्षितुमिच्छामीति । अथ च तस्य बुद्धिकौशलतः परमप्रीतेन परमेश्वरेण वरप्रदानेनानुगृहीतो धनं चक्षुषी मनोज्ञां भार्यां सन्ततिं च प्राप्यात्यन्तमानन्देति भवतीतिहासः ।

ततश्च यत्किञ्चित्पदार्थसिद्धिनान्तरीयकत्वं यस्य पदार्थस्य तेन तस्याऽऽक्षेपो न्यायार्थः पर्यवस्यति ।

अस्योदाहरणं न मुन इति सूत्रस्थमहाभाष्ये नाभावे कृते मुभावो नासिद्ध इत्येवार्थं तस्य स्वीकृत्य नाभावप्रवृत्तिप्रतिबन्धकासिद्धत्वाभावकल्पनं विना कृतनाभावकलक्ष्यस्यासम्भवेनासिद्धत्वाभावविधानानुपपत्त्या नाभावे कर्त्तव्येऽप्यसिद्धत्वाभाव आक्षिप्यत इत्यभिहितम्, तदेकम् ।

अन्यच्च, प्राचीनवैयाकरणैर्भट्टोजिदीक्षितादिभिर्ढकि लोप इति सूत्रेण ढक्परकपितृष्वसृशब्दान्त्यलोपविधानान्यथाऽनुपपत्त्या पितृष्वसृशब्दाड्ढगाक्षिप्यत इति ।

यथा वा—

*भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तं स्त्रियै तस्मिन् मृतेऽपि तत् ।*
*सा यथाकाममश्नीयाद्दद्याद्वा स्थावरादृते ॥*

इति प्रीतिदत्तस्याविभाज्यतां बोधयता वचनेन पितुरसाधारणं स्वत्वमाक्षिप्य दायमात्रस्य सप्रतिबन्धत्वमुपपादितं पूर्वपक्षिणा । तदेतदपि प्रकृतन्यायोदाहरणं भवितुमर्हतीत्यलम् ।

# प्रसन्नराघवनाटकप्रस्तावना[1]

*श्रीगोविन्ददेवशास्त्री*

इह खलु भारते वर्षे संस्कृतभाषोपनिबद्धानां प्राचीनप्रौढकविप्रणीतनाटकानामद्यत्वे पठनपाठनयोर्विरलप्रचारतया तत्पुस्तकानां दुःसम्पादत्वेऽप्यहं सततं प्राचीनोत्तमग्रन्थगवेषण-तत्परोऽत्रैव काश्यां विद्वन्मनोनन्दनस्यास्य प्रसन्नराघवनामकनाटकस्यैकं पुस्तकमुपालप्सि। तत्पुस्तकस्य चात्यन्ताशुद्धतयाऽस्पष्टाक्षरतया च शोधनेऽनुभूतमहापरिश्रमोऽनधिगततदीया-नेकश्लोकार्थः सुचिरं पुस्तकान्तरान्वेषणपरो महता कालेनात्रैव प्राप्तपुस्तकान्तरद्वयः समग्र-मिदं पुस्तकं सम्यक् परिशोध्येमं प्रथमाङ्कमुत्तमकाव्यरसास्वादोद्यतानां विदुषां मनोविनोदाय काशीविद्यासुधानिधिनामकपत्रद्वाराऽधुना प्रकाशयन् क्रमेणास्य सप्ताप्यङ्कान् प्रतिपत्रमेकैका-ङ्कमुद्रणेनं सप्तभिर्मासैः प्रकाशयिष्यामि। अस्य नाटकस्य रचयिता महाकविर्जयदेवोऽस्ति। यतोऽस्यैव प्रथमाङ्के नटं प्रति सूत्रधारोक्तिः—

*विलासो यद्वाचामसमरसनिस्यन्दमधुरः*
*कुरङ्गाक्षीबिम्बाधरमधुरभावं गमयति।*
*कवीन्द्रः कौण्डिन्यः स तव जयदेवः श्रवणयो-*
*रयासीदातिथ्यं न किमिह महादेवतनयः॥*

स च कविः कालिदासादिमहाकविभ्योऽर्वाचीन एवेति तत्रस्थादेवाग्रिमात् सूत्रधार-वचनरूपश्लोकात् स्फुटमवसीयते। तथा हि—

*यस्याश्चोरश्चिकुरनिकरः कर्णपूरो मयूरो*
*भासो हासः कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः।*
*हर्षो हर्षो हृदयवसतिः पञ्चबाणस्तु बाणो*
*केषां नैषा भवति कविताकामिनी कौतुकाय॥*

इत्थमस्य सप्ताङ्कघटितस्योत्तमनाटकस्य काशीविद्यासुधानिधिचन्द्रिकाचकोरायमा-णानां सहृदयानामानन्ददायकतयेमं मदीयपरिश्रमं सकललोकानुकम्पी भगवानीश्वरः सफली-करोत्वितीहमानोऽस्म्यहम्।

■

---

१. पं. २, १८ (नवम्बर १, १८६७) १२६।

# प्रसन्नराघवनाटकस्योपसंहारः[१]

*श्रीगोविन्ददेवशास्त्री*

इत्थं विबुधजनमनोनन्दनः श्रीजयदेवकविप्रणीतः प्रसन्नराघवनामको ग्रन्थः सर्वत्र संस्कृतवाण्या प्राकृतभाषाया अर्थलेखनेन तत्तदुचितस्थलेषु टिप्पणीलेखनेन च पाठनाद्यनेकव्यापारव्यापृतत्त्वेनालब्धपूर्णावकाशेनापि मया सुसंस्कृत्य प्रतिमासमेकैकाङ्कमुद्रणेन श्रीजगदीशकृपया निर्विघ्नतया प्रकाशितः। अथ पूर्वकृतैतत्कविवर्णनोऽप्यहमन्योत्तमग्रन्थानामपि रचयिताऽयं कविः सुमित्रायाः पुत्रश्चेति बोधयितुमिच्छुस्तद्विषये प्रमाणं लिलेखिषुरेवं ब्रुवे। यद्योऽयमद्यत्वे निखिलालङ्कारलक्ष्यलक्षणाज्ञानतमोनिरसनाय चन्द्रस्यालोक इव चन्द्रालोक इति ग्रन्थः प्रसिद्ध्यति तमिमं सहृदयहृदयाह्लादकं संक्षिप्तमपि विशदीकृतसकलालङ्कारतत्त्वमपूर्वं ग्रन्थमयमेव महाकविर्जयदेवः प्राणैषीदित्येतद्ग्रन्थसमाप्तिस्थाग्रिमश्लोकद्वयतः स्फुटमवसीयते। तथा हि—

*जयन्ति याज्ञिकश्रीमन्महादेवाङ्गजन्मनः।*
*सूक्तपीयूषवर्षस्य जयदेवकवेर्गिरः॥*
*महादेवः सत्रप्रमुखमखविद्यैकचतुरः*
*सुमित्रा तद्भक्तिप्रणिहितमतिर्यस्य पितरौ॥*
*प्रणीतस्तेनासौ सुकविजयदेवेन दशभि-*
*श्चिरं चन्द्रालोकः सुखयतु मयूखैर्दश दिशः॥*

एवमत्रास्य कवेर्मातापित्रोर्नामोल्लेखादयं कविर्गीतगोविन्दकारान्महाकवेर्जयदेवाद्भिद्यत इत्यप्यस्त्यतिरोहितं विदुषाम्। यतोऽयं भोजदेवाद् रामादेव्यामजनीति गीतगोविन्दस्थाग्रिमश्लोकात् स्फुटं प्रतीयते। तथा च श्लोकः—

*श्रीभोजदेवप्रभवस्य रामा-*
*देवीसुतश्रीजयदेवकस्य।*
*पराशरादिप्रियवर्गकण्ठे*
*श्रीगीतगोविन्दकवित्वमस्तु॥*

---

१. पं. ३, २५ (जून १, १९६८) ८।

एवं रामगीतादीनां बहूनां ग्रन्थानां रचयिताऽयं कविरस्मिन् प्रसन्नराघवनाटके जानकीपरिणयमारभ्य श्रीरामचन्द्रोऽतिप्रचण्डं दशकण्ठमाहवे शरौघैर्विनिपात्य कृतविभीषणलङ्काराज्याभिषेकः सीतया सह पुष्पकमारुह्य पुनरयोध्यामगादित्यन्तां कथां सुधातः स्वादीयैर्गद्यैः पद्यैश्च व्यतानीत्। अस्मिन्नाटके प्रायो वीररस एवोपलभ्यते क्वचित् शृङ्गारकरुणरसावपि।

एवमहमेतदुत्तमं काव्यं काशीविद्यासुधानिधिपत्रद्वारा तत्पत्रसुधाचकोरमनोविनोदनाय प्रकाश्येतः परमेतत्पत्रद्वारैवान्यानपि प्राचीनोत्तमकाव्यग्रन्थान् यथावसरं प्रकाशयिष्य इत्यलं पल्लवितेनेति शम्।

■

# ईश्वरप्रत्यभिज्ञाविमर्शिन्या भूमिका[1]

*श्रीबालशास्त्री*
*सांख्यशास्त्राध्यापकः*
*काशीस्थराजकीयपाठशालायाम्*

*अविनाभावदाम्पत्यमपत्यीकृतविष्टपम् ।*
*वाचामगोचरं वस्तु निस्तुलं भूतयेऽस्तु नः ॥*

इह खलु संसारसागरे रत्नभूतानाममीषां भूतानां सावयवत्वतः कार्यत्ववतामस्मदाद्यल्पज्ञाकर्तृकत्ववतां च सकललोकविलक्षणैश्वर्यवान् कश्चन कर्त्ताऽस्तीत्यत्र बहूनामविवादः । तत्रैतावान् विशेषो यत् कैश्चित् कौस्तुभभूषितवक्षसमिन्दिरया सेव्यमानं नारायणपदव्यवह्रियमाणं लीलाविग्रहं दधान एव सोऽन्ये ब्रह्मेन्द्रादयः सर्वे तस्य नियोज्या इति मन्यते, परे तु जटाजूटलसद्गाङ्गशोभिशेखरोऽम्बिकेशो भगवान् महेश्वर एव, सोऽन्ये सर्वे तन्नियन्त्रणीया इति मन्वते, अन्ये चान्यदेव शक्त्यादिकम् । तेषु च प्रथमे माध्वरामानुजीयसाङ्कर्षणपञ्चरात्रादिविविधमतमवलम्बमानाः सर्वे वैष्णवा इति प्रसिद्ध्यन्ति, द्वितीयाश्च शैवरसेश्वरपाशुपतप्रत्यभिज्ञाप्रभृतिसिद्धान्ताननुसरन्तो माहेश्वरा इति गीयन्ते, अन्ये च शाक्ताः सौरा इत्यादि । तत्र माध्वरामानुजीयादिसिद्धान्तग्रन्थानां बहूनामुपलम्भेऽपि शैवादिमाहेश्वरसिद्धान्तप्रतिपादकप्रौढनिबन्धानामेषु दिवसेष्वत्यन्तं विरलप्रचारतया केवलं सर्वदर्शनसङ्ग्रहस्थितस्यांशिकतदुपपादनस्यैवोपलम्भेन तत्सिद्धान्तनिबन्धानां बलवती दिदृक्षा विशेषतश्च प्रत्यभिज्ञाख्योत्तमोत्तममतोपपादकनिबन्धस्य ममासीत् । अद्यत्वे च मत्परममित्रश्रीयुतप्रमदादासमित्रमहाशयैः स्वीयेन केनचित् सुहृदा काश्मीरदेशे महता प्रयत्नेनासादितमीश्वरप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिनीनामकप्रत्यभिज्ञासिद्धान्तोपपादकपरमप्राचीननिबन्धरत्नपुस्तकं प्राप्य मह्यं दत्तम्, तच्च चन्द्रमसमिवाहं चकोर इवोपलभ्यात्यन्तं प्रीतः स्वमत्यनुसारेण भूयो विमृश्य क्वाचित्कमलग्नमंशं श्री ६ मद्गुरुराजारामशास्त्रिचरणेभ्योऽवगम्य संशोध्य विषमस्थलानि चास्य ग्रन्थस्यातिसंक्षेपतो विवृत्यैतत्पत्रद्वारा प्रकाशयितुमुत्सहे । प्रीयतां च तेन भगवान् महेश्वर इति सविनयं प्रार्थये ।

एतन्निबन्धव्याख्येयसूत्ररूपश्लोकानां रचयिता श्रीमदुदयाकरपुत्रः श्रीसोमानन्दनाथशिष्यः श्रीमानुत्पलदेवः । व्याख्याता च तत्प्रशिष्यः श्रीलक्ष्मणगुप्तशिष्यः श्रीमानभिनवगुप्ता-

---

१. पं. २, २३ (अप्रैल १, १८६८) २३५-२३६ ।

चार्य इत्येतद्ग्रन्थस्थाद्यन्तपद्येभ्यः स्पष्टमवसीयते। सर्वदर्शनसङ्ग्रहे माधवाचार्या अपि प्रत्यभिज्ञामतोपपादनावसर एतद्ग्रन्थानुसारेणैव तान् व्याख्यन्, स्थाने स्थाने चाभिनवगुप्ताचार्यस्य नामापि व्यलिखन्, तेन चास्य निबन्धस्य परमप्राचीनता स्फुटमवधार्यते।

अस्य च त्रीणि प्रकरणानि "ज्ञानाधिकारः, क्रियाधिकारः, आगमाधिकारश्चेति। तत्र प्रथमेऽष्टाववान्तरप्रकरणानि, तेषां चाह्निकपदेन व्यवहाराद् भगवतोत्पलदेवेनाष्टाभिर्दिवसैस्तावन्ति सूत्राणि निर्मितानीति गम्यते। तत्र प्रथमाह्निके प्रमातुः सार्वज्ञ्यादिनिरूपणलक्षण उपोद्घातः। द्वितीये न सिद्ध्यति स्थिर आत्मा, नापि तस्य ज्ञातृत्वलक्षणमैश्वर्यमिति पूर्वपक्षः। तृतीये प्रमायाः स्वसंवेदनत्वव्यवस्थापनादिपुरःसरं पूर्वपक्षनिराकृतिः। चतुर्थे स्मृतिशक्तिनिरूपणम्। पञ्चमे ज्ञानशक्तिनिरूपणम्। षष्ठेऽपोहशक्तिनिरूपणम्। सप्तमे स्मृत्यादिशक्तित्रयस्याश्रयो जडव्यावृत्तः स्वच्छन्दो महेश्वरो व्यवस्थापितः। अष्टमे तस्य स्वातन्त्र्यरूपमाहेश्वर्यस्योपपादनम्। द्वितीये चाह्निकचतुष्टयात्मके क्रियाधिकारे क्रियाशक्तिर्निरूप्यते। तृतीये चागमाधिकारे त्रिभिराह्निकैः शिवादिधरिणीपर्यन्तविश्वनिरूपणमिति शम्।

■

# ईश्वरप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिन्युपसंहरणम्[1]

*श्रीबालशास्त्री*
*सांख्यशास्त्राध्यापकः*
*काशीस्थराजकीयपाठशालायाम्*

तदिदं निबन्धरत्नं दशभिरङ्कैः काशीविद्यासुधानिधिना प्रकाश्यमानं बुद्धिमन्मानसानन्दोत्पादनेन सफलयतु शोधनटिप्पणप्रभृतीन् मामकप्रयत्नानिति सविनयं परमशिवं प्रार्थये ।

अथैतद्विस्तृतनिबन्धावलोकनासमर्थरसिकजनमनःकुतूहलाय संक्षेपतोऽस्य प्रतिपाद्यं संगृह्यते ।

इह खलु घटमहमन्वभवमभ्यजानामीत्यादिसंविदस्त्रीण्यालम्बनानि प्रसिध्यन्ति । ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञाता चेति । तत्र ज्ञानं विषयप्रकाशलक्षणमृते विषयवैचित्र्यान्न स्वात्मनि किंचिद्वैचित्र्यमादधाति । तथा हि— घटज्ञानात्पटज्ञाने कोऽन्यो विशेषो भवितुमर्हति, विना घटपटाभ्याम् । घटादिरूपो विशेषश्च स्वात्मनि वैलक्षण्यमादधदपि प्रकाशपरमार्थे ज्ञाने किं वैलक्षण्यमादधीत । आहितमपि तदौपाधिकं भवेन्न तु वास्तवमिति वस्तुतः प्रकाशस्यैकरूप्यलक्षणमेकरसत्वमेव ।

ज्ञेयञ्च तावद् ज्ञानान्नातिरिक्तं सिद्ध्यति । अतिरिक्तविषयं विनाऽनुपपद्यमानेन हि तेन प्रकाशेनातिरिक्तो विषयः साध्यः । तस्य च स्वप्नभ्रममदादौ विनाऽप्यतिरिक्तज्ञेयं सर्वानुभवसिद्धतयाऽनुपपद्यमानत्वाभावात् । "अथासत्यतिरिक्ते ज्ञेये घटादिज्ञानेषु पटादिज्ञानेभ्यः को विशेष उच्यताम्, पामरपर्यन्तं प्रसिद्धो हिं तयोर्भेदः, सर्व एव हि माता घटव्यवसायोत्तरं घटमन्वभवं न पटमित्यनुव्यवस्यति, नहि तत्र प्रकाशांशे कश्चन विशेषो यस्तादृशीं संविदं व्यवच्छिन्द्यात्"। उच्यते— अतिरिक्तत्ववादिनैवोच्यताम्, किं स्वाप्नप्रभृतिसंवित्सु घटं विषयीकुर्वाणासु पटं विषयीकुर्वन्त्याः संविदो व्यावृत्तं रूपमस्ति, अथोच्येत पूर्वानुभूतघटादेः स्मरणरूपा एव स्वप्नादिसंविद इत्यनुभूयमानघटादिरेवव्यवच्छेदक इति, तथाप्यतीतघटादिविषयकसंविद्यतीतपटादिविषयकसंविदो भेदकं किं कल्पनीयम्, घटादेरत्ययेन भेदकत्वासम्भवात् । अथ कापिलनयमनुसृत्यातीतावस्थं घटमुपगम्य समाधीयते, तत्रापि प्रतिवदामो नरविषाणगगनकुसुमस्वशिरश्छेदादिज्ञानेषु कोऽनुभूतो विषयः परिकल्पयितुं शक्यते । अथ सांख्यप्रवचननयमनुसृत्यैव बुद्धिपरिकल्पितो विषयः परिच्छेदक उपेयते । तर्हि हन्त भोः स्वाप्नादिसंविदामनुभवत्वमेवोपगम्यताम्, किं स्मरणत्वाभ्युपगमेन । अथ तदपीष्टमेव समा-

१. पं. ३, ३२ (जन. १, १८६९) ७१-७२ ।

पन्नमित्युच्यते, तर्हि आयातं मार्गेण, स्वाप्नानुसारेण बाह्यसंविदोऽपि बौद्धेनैव विषयेण सविषयकत्वमास्तां ततश्च सिद्धमनतिरिक्तत्वं विषयस्य, बौद्धो हि विषयः प्रकाशस्यैव कल्पिताकारविशेषो वस्तुतः प्रकाशादनतिरिक्त एव, अपि च योगिना क्षणमात्रादेव निर्मीयमाणं विचित्रपुरसेनादिकमवश्यं योगिसंविदात्मवाच्यम्। अन्यथा सामग्रीसंघटनपुरःसरं घटं घटयन् योगी कुम्भकारव्यावृत्तां कामीशितां स्वस्मिन्समपादयत्, प्रसिद्धकार्यकारणव्यवहारानुल्लङ्घनायैव हि किल योगिनिर्माणस्य सामग्रीसमर्जनपूर्वकत्वं वाच्यम्, तत् खलु क्षणमात्रेण योगिनिर्मिते घटे न्यग्रोधे षोडशवर्षपुरुषशरीरे वा न संभवितुमर्हतीति योगीच्छामात्रेण झटिति पुञ्जभावमापन्नाः परमाणव एवारम्भका वाच्याः, न खलु लोके परमाणूनां घटारम्भकत्वं प्रसिद्ध्यति; किन्तु द्व्यणुकप्रभृतिकपालपर्यन्तं क्रमेण घटमानानामवयविनां तत्रापि नियतसहकारिसमवहितानाम्, नापि न्यग्रोधधाना अह्नायैव निपीतमार्तण्डमण्डलं सुविस्तीर्णशाखाकाण्डमण्डितं न्यग्रोधतरुमारभन्ते, अपि त्वङ्कुरादिक्रमेण, एवं पुरुषशरीरारम्भकशुक्रशोणितयोरपि चिन्त्यम्। इत्थं च योगिनिर्माणस्थले लोकप्रसिद्ध्युल्लङ्घनस्यावश्यकतयाऽलं बाह्योपादानसमवधानचिन्तया, योगिसंविदेव नानाविधवस्तुवैचित्र्यावभासस्वातन्त्र्यं स्वस्मिन् समाधत्ताम्, तथा च संविद एव विचित्रावभासलक्षणैश्वर्यस्य सिद्धौ विश्वजातमपि माहेश्वरसंविदेव स्वान्तर्निमग्नमीशितृत्वलक्षणस्वातन्त्र्यवशादेवावभासयतीति संतुष्यते। तदुक्तमुत्पलदेवेन—

*चिदात्मेव हि देवोऽन्तःस्थितमिच्छावशाद् बहिः।*
*योगीव निरुपादानमर्थजातं प्रकाशयेत्॥ इति।*

इत्थं च विषयः प्रकाशात्मनो ज्ञानान्नातिरिक्त इति सिद्धम्।

ज्ञाता तावदन्तर्मुखविमर्शात्मा प्रकाशस्वभावः सकलसंविदां प्रतिष्ठाभूतो निम्नगानामिव सागरः। तस्य स्वप्रकाशत्वादेव न साधनापेक्षा, प्रमाणं हि अप्रकाशमानस्य प्रकाशनायापेक्ष्यते, स यदि स्वयमप्रकाशमानः प्रमाणप्रकाश्यः स्यात्तर्हि घटादितुल्ययोगक्षेमो जड इति नात्मा, अथ चेदलुप्तचिद्रूपः स्वप्रकाशस्तर्हि स सिद्ध एवेति काऽस्य सिद्धिः साधनैः कर्त्तव्यत्वेनावशिष्यते। स चायं नानाविधस्वातन्त्र्यपूर्णोऽहमित्याकारो विमर्शस्तैस्तैर्वस्तुभिर्विषयविधयाऽवच्छेदकविधया वा परिच्छिन्नेभ्यः प्रकाशेभ्यः परमार्थतोऽभिन्न एव। इत्थं च चैत्रीयः प्रकाशः कतिपयवस्तूनि विषयीकरोति मैत्रीयः कतिपयानीत्येवंक्रमेण सकलप्रकाशः सर्वविषयकः प्रकाशसमष्टिरेव चाहंविमर्शः प्रमातेत्यनायासतः प्रमातुः सार्वज्ञ्यमपि सिद्धम्।

अथायं प्रमाता यद्येवं प्रमाणातीतस्तर्हि किं शास्त्रेण, परार्थानुमानात्मकं हि तदिति चेत्, उच्यते, यैषा भगवतो विमोहिनी नाम मायाशक्तिस्तत्कृतं यत् पूर्णत्वस्वातन्त्र्यादेः प्रकाशमानस्याप्यप्रकाशमानतयाऽभिमननं मौढ्यापरपर्यायं तदुन्मूलनसाधनं यत्सोऽहमित्याकारकं

प्रत्यभिज्ञानं तन्मननोपायभूतयुक्तिशतोपपादनमुखेन हृदयंगमीभावं प्राप्यतेऽनेन शास्त्रेणेति परमपुरुषार्थसाधनं शास्त्रं महाफलमेव ।

अस्य चानवरतजननमरणपीडितजनमात्रमधिकारि, समस्तसंपत्समवाप्तिलक्षणः परमपुरुषार्थः प्रयोजनम्, ईश्वरप्रत्यभिज्ञानं च विषय इत्यनुबन्धाः प्रथमसूत्रेण सुव्यक्तमुक्ताः ।

अथैतद्दर्शनानुसारेण संक्षेपतो विश्वं निरूप्यते । सर्वेषु तावन्मुख्यं प्रकाशपरमार्थमहमित्याकारकविमर्शात्मस्मृतिज्ञानापोहनशक्तिभिः क्रियाशक्त्या चावियुक्तं शिवतत्त्वं स एव महेश्वर इत्युच्यते। येयं तस्योन्मेषशक्तिर्यतो जगत उदयो या च निमेषशक्तिर्यतो जगतस्तिरोभावस्ते द्वे क्रमेणेश्वरतत्त्वसदाशिवतत्त्वे । तदधिष्ठातृदेवते अपि तन्नामिके । यदेतद्योगिप्रभृत्यपशुप्रमातृषु पारमार्थिकं प्रथनं तत्प्रयोजिका विद्याशक्तिः । या खलु पशुप्रमातृणां शून्ये बुद्धौ शरीरे वा प्रमातृताभिमानमुद्रेचयति, भावांश्च चितो भेदेनाभिमानयति, सा विमोहिनी नाम मायाशक्तिः । इदमित्याकारको यो बहिर्मुखो विमर्शस्तदात्मकमेव मेयम्, तच्चतुर्विंशतिधा। तथा हि— कार्यकरणवर्गस्य यन्मूलभूतं कारणं तत् प्रधानं नाम। ततोऽध्यवसायव्यापारं महत्तत्त्वं बुद्धिर्नाम प्रादुर्भवति । ततश्चाभिमानात्माऽहंकारः । तस्माच्च सात्त्विकात् संकल्पकं मनः, राजसाच्च दशेन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणवाक्पाणिपादपायूपस्थानि, सर्वाणि चैतान्यतीन्द्रियाणि, तामसाच्चाहंकारात् शब्दस्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्राणि । तेभ्यश्च क्रमेणैकैकवृद्ध्या गगनपवनानलसलिलवसुन्धराभिधानि पञ्च भूतानीत्येवं चतुर्विंशतिधा ज्ञेयम् । तदेतत्प्रपञ्चजातं यस्मादुदेति यत्र च लीयते सोऽन्तर्मुखविमर्शात्मा महेश्वरस्तत्प्रत्यभिज्ञया च भवति जनस्य परमपुरुषार्थोऽपवर्ग इति शम् ।

■

# काशिकविद्यालये विद्यार्थिभ्यः पारितोषिकवितरणम्[1]

*श्रीमदार्य्यविलियम्म्यूरः*

हे आर्यस्त्रीपुरुषाः काशिकविद्यालयच्छात्राश्च !

एतज्जनपदं प्रति मदागमनादुत्तरमद्यैव प्रथमत एतादृशे कार्येऽध्यक्षो भवामि । तदनल्पं कौतुकमावहति ममायमवसरः । पश्यंश्चेमां विशालां शालामाङ्ग्लैरेतद्देशीयैस्सामाजिकैरेतद्विद्यालयच्छात्रवर्गैश्च संकुलां निपुणमहं स्मरामि पञ्चदशभ्यो वर्षेभ्यः पूर्वं संवृत्तस्यैतत्सदृशस्य प्रसङ्गस्य यत्रासौ श्रीमांस्तामसनोऽद्यापि युष्माभिस्सस्नेहं सादरं च स्मर्यमाण एतद्वास्तुप्रवेशं विदधौ । सन्ति च केचन तदानीं समागतवतां जनानां मध्येऽद्य मां परितः, येष्वहं वाराणस्याः श्रीमन्महाराजमार्यञ्च देवनारायणसिंहमवलोकयामि योऽयं तत्काले नागरिकजनविक्षोभे कृतैर्गुरूपकारैर्विशिष्टं राजप्रासादमवाप । नूनमेतच्छालादर्शनोद्बुद्धतत्तत्संस्कारेण चेतसा ततोऽपि दूरतरं कालं स्मरामि यदा चतुर्विंशतेर्वर्षेभ्यः पूर्वं मम भ्राता श्रीमान् जान्म्यूर आसीदस्य विद्यामन्दिरस्याद्योऽध्यक्षः ।

अथाद्य श्रीमतो ग्रिफिथाद्यतपाठशालाख्यानमस्माभिः श्रुतं तदभूत्प्रीतिकरम् । अवगम्यते हि तेन यद्गतवर्षे आङ्ग्लशालायां विद्यार्थिनामभ्यासा अभूवन्प्रायेण सिद्धिसंयुतास्सन्ति चैतेषां फलान्यतिश्लाघनीयानि संतोषकराणि चेत्यवैमि ।

परन्त्वहमत्र पाठालयेऽवतिष्ठमानः पूर्ववृत्तान्यस्यानुस्मरन्युष्मासु निवेदयामि यद् आङ्ग्लशालायाः फलैरेव नास्य विद्यालयस्य फलवत्ता विज्ञेया; किन्तु विशिष्टशालाभूतेयं काशिकपाठशालाऽऽङ्ग्लसंस्कृतविभागस्य फलैरेव सिद्धिमत्यसिद्धिमती वेति वेदनीया । एतैरेव चास्या अभ्युदयो हीनता वा परिचेया ।

अथास्याः पूर्ववृत्तान्तान्संक्षेपतो वर्णयामि । एकनवत्युत्तरसप्तदशशततमे ख्रिष्टीयवर्षे संस्कृतपाठशाला संस्थापिताऽभूत् । यदुक्तं श्रीमता तामसनेनैतद्वास्तुप्रवेशावसरे । त्रिंशदधिकाष्टादशशततमे वर्ष आङ्ग्लभाषाध्ययनाय पृथगालयस्संस्थापितः । चतुश्चत्वारिंशदधिकाष्टादशशततमेऽब्दे भवति श्रीमति जान्म्यूरेऽध्यक्षे द्वे इमे शाले एकीकृते । त्रिपञ्चाशदधिकाष्टादशशततमे संवत्सरे जनवरीमासस्य दशमे दिवस उदारमिदं वेश्म श्रीमता तामसनेन प्रतिष्ठापितम् । यदिदं हिन्दीभाषायां विलिखितं छात्रबोधनपत्रं धारयामि तत्तदानीमपाठि । यानीमानि च वाक्यानि तत उद्धृत्य पठामि, तैः काशिकपाठशालायाः समुदीक्षितस्य

---

१. पं. ३, २५ (जून १, १८६८) १६-१८ ।

महतः फलस्य प्रतीतिर्भविष्यति । यथा भिन्नास्वपि भाषासु तत्त्वं विज्ञानं च नैव भिद्येते इत्यवधार्य राजकीयपाठालये तत्त्वजिज्ञासवश्छात्राः स्वस्वभाषासु भिन्नास्वपि तांस्तान् ज्ञानोपार्ज्जनप्रयत्नान्, विधातुमेकत्रैव समागच्छन्तु, तुलयित्वा च परस्परं विविधांस्तत्त्वानुसंधानोपायानन्योन्यमुपकुर्वन्त्विति । तथा हि संस्कृतशालायां गौतमसूत्रानुसारेण व्याप्तिग्रहोपायमभ्यस्यन्ति विद्यार्थिनः । आङ्ग्लशालायां चेममेव विषयं बेकनप्रकाशितया रीत्या शीलयन्ति । किं चेदं तावदभीष्टं यद् येष्वंशेषु गौतमबेकनयोरस्ति सर्वथैकमत्यं न तत्र मतभेदः कल्प्यतामथ च यत्र वस्तुत एवास्ति मतभेदस्तत्रोभयोर्मतयोर्मिथस्तुलनया तत्त्वं निरूप्य परिग्राह्यम् । एवं चेतरास्वपि विद्यासूचितानुचितयोर्विवेकं कृत्वोचितस्यैव परिग्रहः कार्यः ।

या च तद्दिने श्रीमता तामसनेन समुदीरिता वचनावली तत्राप्ययमुत्कीर्तितोऽभीष्टार्थः । यथा वेश्मन्यत्र सुशीलता समनुशील्यतां तत्त्वं च प्रकाशितमहिममहीयतामिति । अथ चेत्थं विनयनेन भारतीयजनस्य समीचीनं बुद्धिविपरिणामं दशासमुन्नतिं चाशासानः स उवाच यदस्मात्स्थलाद्रीतिरियं परितः प्रसरतु, आशा चेयममोघा भवतु यद्यत्रात्र गृहे वयमद्य समागतास्स्मस्तत्रैवानुशील्यमाना विद्या महति लोकबुद्धिपरिणामे भूयादेकतमं करणमिति ।

काशिकपाठशालाध्यक्षतापरित्यागात्किंचिदुत्तरं विद्यार्थिभ्यः श्रीमता जान्म्यूरेण प्रेषितं यत्पत्रं तस्याप्यंशं युष्मदनुमत्या वाचयामि । तथा हि तत्त्वज्ञानमेव विद्यायाः फलमिति तत्त्वैकपक्षपातधिया न तावत्सांसारिकफललाभायैव विद्याव्यासक्ता यूयं भवतेत्यभिलषामि । बुद्धिसंस्कारश्चित्तोन्नतिर्विवेकादीनां धीशक्तीनामुपचितिर्भगवतोऽद्भुतानां सृष्टीनां विश्वनियमनाय तेनैव विहितानां नियमानां च ज्ञानमित्येतानि शिक्षायाः सन्ति परमोत्कृष्टानि फलान्येतेभ्योऽपि परतरं शीलसमुन्नतिरूपं फलं साधुविनयनक्रियाया अस्तीति मनसा विचारयन्तो विद्यां शीलयथ चेत्तर्हीष्टं मे भवेदिति ।

अथासौ प्राचीनसंस्कृतग्रन्थनिबन्धॄणां समुज्ज्वलकीर्तीनां महतीं राजिं सूचयामास येन तद्वंशीया यूयं स्वकुलसमुचितं किंचिद्विधातुमुत्साहवन्तो भवत । किञ्च यं गतशनिवारे पराह्णे काशिकसभायामौत्सुक्येन नैपुण्येन च विचार्यमाणं श्रुत्वा प्रीतिमलप्सि तस्मिन् देशभाषायां ग्रन्थराजिविरचनरूपे विषयेऽसौ काशिकपाठशालासकाशाद्यानि फलान्याशास्त तान्येवं स उदीरयामास । यथा—

विज्ञानवर्द्धनस्योत्तमोत्तमोपायत्वेन विशुद्धतमानामुदारतमानां पथ्यतमानां तत्त्वानामागारद्वारोद्घाटकत्वेन चाङ्ग्लभाषाया अध्ययनानुवृत्तये युष्माननुरुन्धानोऽपि प्रायेण सर्वेषु व्यापारेषु सिद्धिलाभाय स्वकीयभाषाया अपि निपुणः परिचयोऽवश्यमपेक्षित इति द्रढीयांसं संस्कारं युष्माकं चेतस्युत्पादयितुमिच्छामि । किञ्च न जात्वाङ्ग्ली भाषा भारतीयजनभाषा

भवेत्। युष्मद्देशीयजनहितसंपृक्तानि सर्वाणि राजकार्याणि प्रायस्साकल्येन देशभाषयैव निर्वाह्यन्ते। अनयैव च भाषया लोकविज्ञानवृद्धिरपि साध्येत यदनुकूलतां येन केनापि प्रकारेण गन्तुं सर्वेऽपि यूयं समुत्सहध्व इति मन्येऽतश्च सुललितवाणीनिबद्धैरुपादेयैरुदारैश्चार्थैर्विशिष्टं देशभाषावाङ्मयं क्रमेण प्रादुर्भवेदिति युष्माभिरुत्कण्ठयाऽभिलषणीयम्।

अथेदानीं हे सुहृदोऽहं युष्मान्पृच्छामीमाः पूर्वोक्ता महत्य आशाः कथमपि सफलीभूता वा। वर्षे वर्षे बहवो विद्यार्थिनोऽऽङ्ग्लसंस्कृतवर्गेषु पठित्वा पाठालयमत्यजन्। येषां महापुरुषाणां यशांसि भारतवर्षस्य प्राचीनवाङ्मये समुल्लसन्ति, तेषां स्मृत्या तद्वंशोचितग्रन्थादिविरचने जनिता वा युष्माकमुदारा स्पृहा यथा तर्कितम्। आहोस्विदेतादृशी बुद्धिर्नैव विद्यते युष्माकम्। किंच देशभाषायां ग्रन्थावली यथा निर्मीयेत तथा किंचित्प्रयत्नोऽप्यनुष्ठितो वा युष्माभिः। हे युरोपीयविद्यारत्नोद्भासितमानसाश्छात्रा यैर्युष्माभिः स्वोपार्जितैर्विज्ञानधनैः स्वदेशीयजना योजनीयाः सन्ति विद्यते वा किमपि तादृशं वस्तु यद्युष्मत्कृतित्वेन निर्दिशेम। देशभाषायां वाङ्मयमिति नामार्हा नैव सन्ति ग्रन्था इत्यत्र को विवदेत। न चाङ्ग्लसंस्कृत--विद्यार्थिभिरेतत् साधयिष्यत इति लक्ष्यते।

अपरञ्च, प्राच्यप्रतीच्यदर्शनेषु निष्णाता जना उभयोस्तत्त्वानुसंधानरीतीः परस्परं तुलयिष्यन्ति प्रचारयिष्यन्ति च भारतीयजनबुद्ध्यनुकूलविधयोचितां रीतिमुचितं च तन्त्रमित्युत्प्रेक्षाऽकारि श्रीमता तामसनेन। ननु लोकप्रतिभानुगुण्यभाजा युरोपीयप्रतिपादनरीतिमपेक्ष्याधिकां प्रतीतिं प्रीतिं च जनयितुं समर्थया रीत्या पूर्णतरेणोदारतरेण च भावेन साक्षात्परतत्त्वमपि प्रकाशयिष्यत इत्येतदाशया विशालीभवन्त्योत्त्कटयोदारया लोकानुकम्पाबुद्ध्या भारतीयजनकल्याणपरायणहृदयः श्रीमांस्तामसनस्तादृशशुभतरकालस्यागमं तर्कयामास यत्रेयं शाला लोकोन्नमनाय बलवदुत्तोलनयन्त्रमिवोपयुक्ता भविष्यति, तदभ्युदयसाधनेषु चैकतमं भविष्यतीत्येदर्थकं तदीयवाक्यं पूर्वं मया पठितम्।

लोकचित्तोद्बोधनायान्यत्रास्ति किञ्चिदनुष्ठीयमानं किमिति यूयमिह निरुद्यमास्तिष्ठथ। वङ्गदेशे विश्वविद्यालयोत्कर्षहेतुरस्ति सोऽस्माकमुपकाराय न भवति। न च संस्कृतशास्त्रविज्ञानात् तदीयविद्वत्समाजात् लभ्यते कापि प्रतिष्ठेति वदथ चेत्तर्हि प्रतिवदामि भोः मित्राणि भवाम्यहं समदुःखो युष्माभिर्भवेयं च प्रीतो यदि विश्वविद्यालयस्योद्यमेन प्राच्यविद्यानुशीलनं वर्धमानं पश्येयम; किन्तु युष्मदनुत्साहे बलवान्हेतुरयं किम्? किं नामोत्कर्षकारणं का बाधिका शक्तिः किञ्च संस्कृतविद्यापारीण इति वोपाधेर्लभ्यताम्, शक्तिस्तु विज्ञानात्सौशील्याच्चैव हि भवति। तथा च कविना यदुक्तं तत्स्मरथ मनुष्य एव काञ्चनं पदवी तु तत्र मुद्राक्षरमात्रमिति। किं चैवमेवाङ्ग्लसंस्कृतविद्यायामपि वाच्यम्। यदीयं हि श्रीमता तामसनेन मतां शक्तिं गुणं क्व धारयति तर्हि पाठशालीयप्रतिष्ठोपाधिविरहादेव नासिद्धार्था भविष्यति। एवं

च हे मित्राणि आङ्ग्लसंस्कृतविद्या परीक्ष्यमाणास्तीति गम्यते, अस्यै च परीक्षाया उचितानुकूलावसरदानमस्ति युष्मत्कृत्यम्। ननु संस्कृतशास्त्राणि एतद्देशमनि चिरं पिहितानि धर्माभासस्य देहात्मैक्यस्य च प्रतिपादकत्वेनैव वा लोके ख्यातानि स्थास्यन्त्याहोस्वित् प्रतीच्यशास्त्रैः कृतसंबन्धानि लोकबुद्धिशुद्धिरूपं तन्महत्फलमुपपादयिष्यन्ति यत् कृतोभयशास्त्रसंबन्धायाः शिक्षारीतेरुद्भावकैरौत्सुक्यपूर्वमुत्प्रेक्षितम्। महावातागमस्येव नीरचाञ्चल्यमिव लक्ष्यते वा किमपि पूर्वलक्षणमस्य चिरप्रतीक्षितस्य महत उदर्कस्य।

हे आङ्ग्लसंस्कृतविद्यार्थिनः! इमे प्रश्ना युष्माभिरेव विचारणीयाः। येषाञ्च महापुरुषाणामाशया इमेऽभिहितास्तेषामुदाराकाङ्क्षापूरणानुकूलतां स्वयमेवोपगन्तुमुत्कटोऽभिलाषो मदुक्तिभिर्युष्मच्चेतसि समुज्जृम्भताम्।

अस्मिन्प्रसङ्गे प्राचीनाया अस्या नगर्याः सामर्थ्यशालिनां जनानां महान्तमिमं समागमं दृष्ट्वा परमं प्रीतोऽस्मीति भूयोऽपि वदामि। अपि च काशिकसभायामत्र च लोकस्य शिक्षायां विज्ञानवृद्धौ च यद्वर्धमानमौत्सुक्यं युष्माकं पश्यामि तेन परमोत्कृष्टफलाशां कर्तुमुत्सह इति।

■

# काशिराजकाननशतकम्[1]

*श्रीताराचरणतर्करत्नः*

योगेश्वरनामधेयस्मरहराधिष्ठानपूतपदासु चन्द्रप्रभातटिनीतीरवर्तिनीषु विन्ध्यगिरिकाननभूमिषु मृगयाविहारिणो राजाधिराजद्विजराजकाशिराजश्रीश्वरीप्रसादनारायणसिंहस्य समभिव्याहारविहारिणा लब्धतत्त्वप्रधानकोविदपदेन वङ्गदेशाधिवासिना कविना श्रीताराचरणतर्करत्नेन काशिराजकाननशतकं नाम यदभिनवकाव्यं व्यरचि, तत्र तावत्—

*यागेश्वरस्मरहराश्रितपूतनारे सद्गन्धशीकरगभीरसमीरतीरे ।*
*चन्द्रप्रभाविमलनिर्मलनीलनीरे चेतश्चरत्वविरतं रतिपत्यगारे ॥१ ॥*
*हित्वा चिरप्रणयिनीमनिमेषनेत्रामागत्य विन्ध्यगिरिकाननमद्य कश्चित् ।*
*स्पृष्ट्वा समीरमवलोक्य तदीयशोभामुद्भावयत्यखिलमात्मगतस्वभावम् ॥२ ॥*
*धन्या मयूरमृगवानरसारसाद्या यस्मादितः कुसुमशायकवासभूमौ ।*
*अङ्के निधाय दयिताः शयिताः सुखेन हा हा वयं तु पिशुना विफलं भ्रमामः ॥३ ॥*
*आशालते किमधुना फलमाप्तुकामा संश्रित्य शीतलमनोहरवन्यभूमिम् ।*
*जानासि किन्नवतचेतनहीनचित्ते बालावियोगदहनाः सततं ज्वलन्ति ॥४ ॥*
*रे पान्थकृन्तनकर त्वमितः प्रयाहि कान्तारतिश्रमजयधर्मविनाशहेतोः ।*
*नो चेत्समीरमृगया चरणे चरन्तं संघातयामि हरिणं धरणीशमुक्त्वा ॥५ ॥*
*पाषण्डगात्रपरिलाञ्छितपङ्कशैत्यं स्पृष्ट्वा शरीरमधरीकृतपङ्कजाक्ष्याः ।*
*दावानलेन सततं सह वर्द्धमानं स्प्रष्टुं समीरमिह किं सुखवासना ते ॥६ ॥*
*किंचित्तु संप्रति विहारसुखाभिलाषि दृष्ट्वा स्वभावरमणीयमरण्यमेतत् ।*
*जानासि किं न बलवाननिवार्य्य एष दीनादृगम्बुजनिपातकजन्मवह्निः ॥७ ॥*
*रे दुर्विनीतनयने नयने हरिण्या दृष्ट्वा विनोदमभिलब्धुमिह प्रयासः ।*
*हित्वा सुधासमसुनिर्मलशीतलापं पान्थस्य यादृशरतिर्मृगतृष्णिकायाम् ॥८ ॥*

---

१. पं. ३, २५ (जून १, १८६८) १८-१९; ३,२६ (जुलाई १, १८६८) ४१; ३, २७ (अगस्त १, १८६८) ६०-६१; ३, २८ (सितम्बर १, १८६८) ८४-८५; ३, २९ (अक्टू. १, १८६८) १०९-१११ ।

अस्मात्कुरङ्गि न भयं नहि ते वधार्थी तिष्ठ क्षणं भयवती किमितः प्रयाहि ।
दृष्ट्वा विलोलनयने कुटिले त्वदीये शङ्कुं दृढं हृदयगं क्षणमुद्धरामि ॥९ ॥
रे रे कुरङ्गि किमु पश्यसि नेत्रभङ्ग्या दूरे प्रयाहि नहि तेऽस्मि सुदर्शनार्हः ।
बालां मदेकहृदयां मुहुरीक्षमाणां दग्ध्वा वियोगदहनेन समागतोऽहम् ॥१० ॥
नाहो कुरङ्गि तव नेत्रमवेक्ष्य मुग्धस्तस्या जगज्जयिदृशः प्रियदास एषः ।
यस्याः कटाक्षपरिनिर्जितनेत्रशोभा हित्वा जनालयमहो वनमाश्रिता त्वम् ॥११ ॥
चन्द्रप्रभे तटिनि चारुपयःप्रकाशै रूपं प्रदर्शयसि किं जडदेहिनीह ।
नालोकिता बत जगत्प्रियपङ्कजाक्ष्या लावण्यजीवननिधेर्हितरङ्गशोभा ॥१२ ॥
चन्द्रप्रभे नहि पुनस्तव भाग्यवत्वं लोकोत्तरं सलिलपूरमितासि चेत्त्वम् ।
तीक्ष्णे निदाघसमये नवयौवनाढ्या संसर्गसौख्यरहितासि यतश्चिरेण ॥१३ ॥
कर्कन्धुवृन्दमधुराम्लकलोहितानि धृत्वा फलानि किमु दम्भभरं तनोषि ।
दुरेऽस्तु तत्फलमहो नवहेमवल्ल्या नो दृष्टमोष्ठयुगपत्रमनिन्दितायाः ॥१४ ॥
रे वल्लिगर्वितमते कुसुमप्रकाशै रूपं प्रदर्शयसि मां किमु लीलया त्वम् ।
न ज्ञायते समवलोकि मया रतेषु विश्रान्तकुन्दरदनास्मितवक्त्रशोभा ॥१५ ॥
रे रे नवे कुसुमितेऽद्य प्रसूनवल्लि कण्टावलम्बनकरी प्रियपादपस्य ।
भूमौ ददासि चरणं नहि गर्वयोगाज्जानासि किं न नवयौवनमल्पकालम् ॥१६ ॥
साक्षादनङ्गरमणीमिव हेमवल्लीं लावण्यसिन्धुसुधया परिवर्द्ध्यमानाम् ।
वन्यां लतां कठिनकण्टकिकुट्टिताङ्गीं किं रे समेथ दूत ईक्षितुमक्षिणी मे ॥१७ ॥
रे रे मयूर परिहृत्य वधूं मयूरीं दूरे चर प्रणयसागरमज्जदङ्गः ।
नो चेन्मदेकहृदया विरहाधिजन्म दुर्वार्य्यवह्निशिखया ज्वलितासि सद्यः ॥१८ ॥
रे रे कलापि कुलचित्रकलापशाली शोभां प्रदर्शयसि लोकचयं किमद्य ।
हा हा न वेत्सि नवनीरदनीलवेषाः केशाः कुशेशयदृशां कुशलीभवन्ति ॥१९ ॥
रे कुञ्जमञ्जुललता कृतचारुशोभ सौभाग्यमेव गणयामि तदा त्वदीयम् ।
संचाररञ्जितदिगन्तरमत्तदन्ति यानास्थिराम्बुजदृशो यदि पादचारः ॥२० ॥
कान्तं नियोज्य प्रणयादभिसारिकायाः सोत्कण्ठमेत्य रहसि प्रियमीक्षयन्त्याः ।
हासप्रभाघनतमो यदि नाशयेत्त्वं वाच्यस्तदैव सुषमेकपदं निकुञ्ज ॥२१ ॥

नैतद्विहङ्गरणितं तव कुञ्ज किञ्चित् शोभाकरं भवति येन तमोऽधिवासः ।
कान्ता समेत्य यदि नाथमुपेत्य किञ्चित् सम्भाषयेत् स्मितपुरस्तव सातिशोभा ॥२२॥
गर्वं न तेन वह पादप चित्तमध्ये छायाप्रदो यदि च तापचयापहन्ता ।
दूरावलोकनपराकृततापवीथ्याश्छायासु नो निवसतिर्निवहेमवल्ल्याः ॥२३॥
किं रे नवङ्किशलयम्परिदर्शनीयं प्रेम्णा तनौ वहसि भूषणबुद्धितोऽग ।
जानीहि भूषणमिदं न पुनः स्वकीयं कामस्य सर्वजयिनोऽग्निमयः शरोऽसौ ॥२४॥
नूनम्मतिर्भवति सम्प्रति मे नृपस्ते रे पाप पादप पलाश सुरञ्जितोष्ठः ।
नो चेत् कथम्बत नवीनपलाशशोभां धृत्वा विराजसि पुनर्न भयं गतोऽसि ॥२५॥
रे रे कुसुम्भ कुसुमोच्चयवर्षणेन क्षेमं तनोषि कुसुमेषु समागमेषु ।
वैधं न ते यदिह दाहमुपैष्यसि त्वं दाहज्ज्वलद्विरहिदेहदहाद्दवाग्नेः ॥२६॥
यस्यैव पुष्पनिचयः पथिकोत्तमाङ्गं छित्त्वा तदीयरुधिरावलिलोहिताङ्गः ।
जाने न साम्प्रतमहो महतां समाजे तस्य प्रसूननिचयः किमशोकनामा ॥२७॥
किं वा वियोगदहनैः परिदग्धदेहान् पान्थान् विनाश्य सविधागममात्रकेण ।
यस्मात् त्वदीयनिखिलाधिविनाशहेतुः किन्तेन पुष्प भवसि त्वमशोकनाम ॥२८॥
रे रे विहङ्गगणरागभराङ्गरागं गीतं करोषि जनमोहनकारणं किम् ।
मुग्धा वयं न रमणोद्यमवक्रभावबालाप्रतीपवचनं श्रुतमेव यस्मात् ॥२९॥
पुण्ये वने स्थितिकरः फलपत्रसेवी शाखाऽवलम्बनकरो द्विज एव नाम्ना ।
नो सञ्चयी विहग तेन निजद्विजत्वं सार्थङ्करोषि पथिकाङ्गविकर्तनैः किम् ॥३०॥
उत्तुङ्गशृङ्ग किमहो परिवर्द्धमानं सर्वोन्नतत्वमभिदर्शयसि स्वकीयम् ।
मा गर्वमुद्वह निजं त्वमरण्यवासि कान्ताकुचौ विलसतो जितहेमशृङ्गौ ॥३१॥
शान्त्यास्पदं वदति काननमेतदज्ञः कालस्य सर्वजयिनो रणभूमिमेव ।
नो चेद्विलोक्य सहसा तरुणो बलीयान् मूर्च्छामुपैति किमहो परिकम्पिताङ्गः ॥३२॥
यस्मिन् लता च भुजगी विटपी कृतान्तः शीतानिलोऽनलमयः कुसुमं च तीक्ष्णम् ।
वज्रस्वनोपमविहंगरवः प्रशान्त्यै केनाश्रितं मुनिभिरेतदहं न जाने ॥३३॥
नासौ सुहृन्मनसिजस्तव काननाङ्ग प्रच्छन्नशत्रुरतितीक्ष्णतरोऽनिवार्य्यः ।
अस्यैव बाणदहनस्तव दाहहेतुर्दवानलो नहि पुनस्तरुघर्षणोत्थः ॥३४॥

रे तीक्ष्ण कानन परं तव सुन्दरत्वं श्रुत्वा विलोकयितुमत्र समागतोऽहम् ।
दूरेऽस्तु ते परमसुन्दरताविलोको मा मां विनाशय कृतान्तरदप्रकाश ॥३५ ॥
पान्थस्य कण्ठकलनाद्रुधिराक्तदन्तव्याकीर्णदन्तनिचयान् कुसुमच्छलेन ।
पान्थान् विकर्तयितुमुग्रतरान् प्रकाश्य यद्राजसे विपिन किं तदहं न जाने ॥३६ ॥
यस्मिन् द्विजाः प्रचपला मधुपानमत्ता यस्मिन् सदा मृगदृशां भवति प्रचारः ।
यस्मिन् पलाशनिकरः परितः प्रदीप्तः किन्तद्वनं भवति शान्तिभृतां निवासः ॥३७ ॥
रे पञ्चबाण निशितान् निजपञ्चबाणान् धृत्वा वसन्तसचिवो विहगस्वनेन ।
मासं विधेहि जगतां जयशब्दमुच्चैर्यागेश्वरः स्मरहरः सविधे प्रदीप्तः ॥३८ ॥
दूरं प्रयाहि मदन त्वमितो गृहीत्वा स्वीयं समस्तमभितापकरं हि वस्तु ।
नो चेत् समेत्य कथयाम्यधुनैव देवं यागेश्वरं त्रिपुरनाशकरं स्मरारिम् ॥३९ ॥
एवं वदन् कृशतनुर्विरहाधिमग्नो गत्वा पुरान्तकपदं पुनरेव दग्धः ।
तत्रस्थकामपरिवर्द्धनकृल्लताद्यै रोषाज् जुगुप्सति विशुष्कतरौष्ठभागः ॥४० ॥
हे पार्वतीश मदनान्तकरः पुरा त्वं कालक्रमाद्धवसि चेन्मदनस्य वश्यः ।
दुर्नीतिदग्धजगतो मदनस्य शान्त्यै को वा भवेत् प्रभुरहो त्रिषु विष्टपेषु ॥४१ ॥
त्वां वीक्ष्य सम्प्रति ममेह मतिः स्थिरैषा कारागृहे गिरिश बद्धतमः स्मरेण ।
नो चेत् कथं कुसुमबाणधरैः पलाशैः संवेष्टितोऽसि न बहिर्गमने समर्थः ॥४२ ॥
कामस्य चान्तकतया मदनान्तकत्वं सार्थं करोषि मदनान्तकनाम नाद्य ।
कामोऽन्तको भवति यस्य स एव भूत्वा सार्थं करोषि पुनरेव तदात्मनाम ॥४३ ॥
मृत्युञ्जयोऽपि भगवन् विजितः स्मरेण जाने ततस्त्रिभुवनस्य जयी मनोजः ।
बाणप्रसूननिचयः स्वयमङ्गहीनो लक्ष्यं मनः स पुनरीश इदं विचित्रम् ॥४४ ॥
ज्ञातो मया गिरिश चन्द्रधरः पुरा त्वं भूषार्थमद्य मम निश्चय एष देव ।
कामे हतेऽमृतकरेण हि तस्य सख्या पादाहतः शिरसि तेन तु चन्द्रमौलिः ॥४५ ॥
जानन्ति ये न परमार्थकथां गिरीश ते वै वदन्ति तव भालतले तु नेत्रम् ।
जानीमहे वयमहो स्मरबाणपातदुर्लिप्तदारुणतरक्षतमेतदत्र ॥४६ ॥
नैवेन्द्रियस्य नियमेन पुराविदस्त्वां हे चन्द्रखण्डधर योगिवरं वदन्ति ।
योगात् सदा दयितयैव पुनर्विशङ्के नो चेत् कथं विहरसि त्वमरण्यमध्ये ॥४७ ॥

एवं वदन् कृशतनुर्विरहाधिमग्नो विज्ञाय तं शिवमुदाररसैकसिन्धुम् ।
तापैकहेतुमनिवार्यगतिं मनोजं ज्ञात्वा पुनर्वदति शुष्कतरोष्ठभागः ॥४८ ॥
केचिद्वदन्ति गरलं प्रखरस्वभावं केचिद्वदन्ति दहनं हननाय तीक्ष्णम् ।
ब्रूमो वयं निखिलतत्त्वविवेकदृष्ट्या काम त्वया सदृशवीर्यधरो न कश्चित् ॥४९ ॥
पुष्पं धनुः स्वयमपेततनुर्मधुस्ते मित्रं रथो हि पवनो मृदुमन्दगामी ।
लक्ष्यं मनः प्रचपलं नहि भेदयोग्यं व्यस्तं समस्तमिह यत् तदतीव चित्रम् ॥५० ॥
यो दर्पितोऽस्ति नवयौवनराज्यभोगात् तत्रैव गच्छ बलवान् यदि कामदेव ।
बालावियोगदहनैः परिदग्धकाये दीने जने विफलमात्मशरप्रपातः ॥५१ ॥
कं वा वदामि खलु कः शृणुयान्महात्मा कृत्वा कृपामहह दीनजनस्य वाचम् ।
आयातमेतमटविच्छविदर्शनार्थं हा हा कथं दहति तीक्ष्णतरः स्मरोऽसौ ॥५२ ॥
ये राजसूयप्रमुखैश्च मखैः प्रसिद्धा जीवन्ति ते न निहतास्तु युधिष्ठिराद्याः ।
आजन्मसाधितवधूनरवृन्दघातस्त्वं केन जीवसि पुनस्तपसा न जाने ॥५३ ॥
दुर्वृत्तवृन्ददमनाय पुरा पुराणो देवस्त्रिलोकदयितो बहुधावतीर्णः ।
हत्वा दशास्यमुखदुर्जयदस्युसङ्घं त्वां जीवयन् किमु चकार पुनर्न जाने ॥५४ ॥
पापं क्षयाय जगतां सुकृतं जयाय यद्गीयते तदिह मूढजनस्य वाक्यम् ।
नो चेत् कथं विविधपापचयैकपात्रं त्वं वर्द्धसे प्रतिदिनं स्मर सर्वदाहिन् ॥५५ ॥
न त्वं विषं न दहनो न तु कण्टको वा शस्त्रं न मन्मथ बत स्वयमङ्गहीनः ।
सर्वात्मकोऽसि च पुनर्यत एक एव तत्सर्वसाधितकृतिं निखिलां करोषि ॥५६ ॥
शक्तिर्मनोज कियतीति न वक्तुमीशा ब्रह्मादयोऽपि विबुधाः क्व वयं मनुष्याः ।
प्राणः समस्तजगतां सुमनः प्रधानं श्रेष्ठो द्विजस्य तव सङ्गवशान्निकृष्टः ॥५७ ॥
एवं वदन् विरहसागरमग्नचेता मूर्च्छन् क्षणं च निपतन् क्षणमुद्धताङ्गः ।
श्वासं जहत् कृशतनुर्हृदयाधिवासामालम्ब्य चन्द्रवदनां वदतीत्थमेव ॥५८ ॥
हा हा सुधांशुवदने हृदयाधिवासे प्राणप्रिये सरलहृन्मयि दत्तजीवे ।
दासं विनाद्य किमु जीवसि वा न वेति संस्मृत्य चेतसि पुनर्न लभेय धैर्यम् ॥५९ ॥
त्वामन्तरेण शरदिन्दुनिभानने मे यादृग्दशा भवति संप्रति तां न चान्यः ।
जानाति केवलमिमां रजनी दिवा च साक्षी समस्तविषयस्य हृदिस्थ आत्मा ॥६० ॥

यात्रादिने निकटवर्तिनि जीवितेशे भीत्या ह्रिया गुरुजनस्य गृहस्य कर्म ।
हा कुर्वती विकलहृत् सततान्यचेता मामन्तरेण नहि कं कुरुते गृहस्थम् ॥६१ ॥
नाथ त्वमेव मम सर्वधनं न चान्यद् याचे न याहि विजहत् सुरतावसाने ।
सप्रेम कातरगिरेति मुहुर्वदन्ती विस्मर्यसे न पुनरेव मया कथंचित् ॥६२ ॥
गत्वा पुनस्त्वरितमेति ममेति वाचं श्रुत्वा गुरोः सदसि कातरमीक्षयन्त्याः ।
मालिन्यमाननविधोरिममन्तरेण वश्यं करोति न पुनर्बत चेतनं कम् ॥६३ ॥
धाता विधास्यति कदा समयं ममैवं जाने न चन्द्रवदने तव तत् प्रसन्नम् ।
द्रक्ष्यामि चारुवदनं शृणुयां कलोक्तिं संसारसाररमणीयतनुं स्पृशेयम् ॥६४ ॥
यन्मे प्रिये त्वयि पुरा हृदि संस्थितायां जातो युगान्तरसमः पलकप्रपातः ।
सोऽहं सुदारुणविधेर्घटनावशेन वर्षान्तरेऽपि मुखमीक्षितुमक्षमोऽस्मि ॥६५ ॥
श्रेयान् प्रिये प्रणयतो विरहस्त्वदीयः शङ्के सुधांशुवदने यत एव पूर्वम् ।
मुग्धं चकार तव सङ्गवशात् प्रयत्वं त्वामद्य नित्यमवलोकयते वियोगः ॥६६ ॥
श्रुत्वा पुराणकविकर्मवियोगिपक्षे ज्ञातास्त एव बहुशो विफलाः प्रलापाः ।
जानेऽधुना विरहदारुणवह्निलेशव्यक्तौ समस्तकरयोर्बलवत्प्रमोहाः ॥६७ ॥
धन्यस्त्वमेव विरहानलतीक्ष्णतेजा नास्तेऽपरस्त्वदुपमस्त्रिषु विष्टपेषु ।
पृष्टो न वा न खलु दुष्टतमो न मूर्तो ज्ञातो जगद् दहसि तत्क्षणमेव सर्वम् ॥६८ ॥
लज्जावशाद्गुरुजनस्य गतावशक्ते मत्प्रेमकर्षितभवच्चलचित्तवृत्ते ।
शय्यास्थितोऽस्थिरतनुः सततोर्ध्वकर्णो हा हा पुनस्तव कदागमनं प्रतीक्षे ॥६९ ॥
रत्युत्सवं जनयता ददतातिशर्म वीणादिवादमवसादयता सुवस्त्रे ।
संचाररञ्जितदिशा भविता कदैष दासस्तवाङ्घ्रिवलयध्वनिना कृतार्थः ॥७० ॥
निद्रां गतोऽसि किमु नाथ निशेयमल्पा प्रोच्येति मन्दहसितेन तनुं स्पृशन्ती ।
स्पर्शेन निन्दितसुधाकमलाम्बुनाहो पार्श्वे स्थिता तु सुखयिष्यसि मां कदा त्वम् ॥७१ ॥
वर्षापयोधरगभीररवं निशम्य प्रोद्यन्मनोजशरपीडितकाययष्टे ।
भीतिच्छलेन सहसा निजबाहुपाशैरालिङ्गितं प्रियतमे नहि विस्मरामि ॥७२ ॥
हा हा कदा प्रियतमे सुरतान्तघर्मनाशाय पार्वणशरन्मृगलाञ्छनस्य ।
शीता गवाक्षपतिता विशदा मयूखा योग्या भवन्ति हतभाग्यजनस्य पक्षे ॥७३ ॥

तीक्ष्णानिलेन हिमराशिवहेन तन्वि भूत्वा कदा सुनयने घनकम्पिताङ्गी ।
गाढानुलिङ्गनकरी कुटिलाङ्गयष्ट्या संतोषयिष्यसि सुधांशुमुखि स्वदासम् ॥७४ ॥
किं किं सखे त्यज रदच्छदकम्पनेन संभाष्य सीत्कृतिसमुल्लसिताननेन ।
शीतव्रणव्यथितमोष्ठयुगं प्रचुम्ब्य दासो भविष्यति कदैष पुनः कृतार्थः ॥७५ ॥
बालातपारुणरुचा वसनेन युक्ता ताम्बूलरागपरिरञ्जितचारुवक्त्रा ।
पुष्पस्रजा ग्रथितकेशकलापमूला साक्षादनङ्गरमणीव कदैष्यसि त्वम् ॥७६ ॥
यत्नं विनापि पुनरेव कदा त्वदीयामापादमस्तकमयीं सुषमां सुवक्त्रे ।
दृष्ट्वा चिरन्तनमिमं नयनीयतापं शान्तं करोमि घनघर्मनिपीडिताङ्गि ॥७७ ॥
किं वा सुधांशुवदने निखिला ममैतदाशालताम्बरप्रसूनकरी भवित्री ।
दीनां मदेकहृदयां यत एव हित्वा किंचित्करद्रविणवासनया भ्रमामि ॥७८ ॥
साक्षात्कृतिस्तव पुनर्विरला विशङ्के तां चेद्विधास्यति विचित्रकरो विधाता ।
यांचेऽहमेतदधुना न पुनर्ममैष उक्तेति दातुमुचिता सरले त्रपा मे ॥७९ ॥
किं वा प्रिये मरणमाप्स्यसि मां विना त्वं प्रार्थ्यं त्वयैव सति धर्मसमीप एतत् ।
स्वीयैर्गुणैः सुमुखि येन पुनस्तदुक्तं श्रोतव्यमल्पसुकृतेन मया भवेन्न ॥८० ॥
प्राणाः प्रयान्तु नहि तेन ममास्ति दुःखमिष्टं तदेव मम यद् विरहात् त्वदीयात् ।
हा हा हतस्तदभिमानवचस्त्वदीयं कस्मिन् समाप्स्यति सतीति पुनर्विचिन्त्य ॥८१ ॥
प्राणा हि मे वनविपत्पतितस्य यान्ति एकं चिराय भवति स्थिर आत्मनीह ।
द्रक्ष्यामि ते मुखविधोर्विरहान्तरूपं तन्नेक्षितं विषममेतदवार्य्यदुःखम् ॥८२ ॥
उत्तेजिता गुरुजनेन नितान्तधीरे कस्मै वदिष्यति कृशाङ्गि मनोऽभिमानम् ।
आकर्ण्य तत् प्रियगिरा परिचुम्ब्य वक्त्रं को वा तदैव दवयिष्यति दुःखजातम् ॥८३ ॥
सेयं लता कुसुमिता स हि शीतरश्मिः सोऽसौ सुगन्धपवनो मृदुमन्दगामी ।
त्वामन्तरेण शरदिन्दुनिभानने मे क्ष्वेडं बमत्यविरतं दृशयोर्ममाद्य ॥८४ ॥
केनैव ते प्रियतमेऽजनि कायमेतद् जाने न येन्न बत सङ्गवशेन यस्य ।
तीक्ष्णं विषं विकिरतां द्विषताममीषां सङ्गः सुधामय इव प्रतिबोधितो मे ॥८५ ॥
हा हा प्रिये बहिरपेहि हृदो मदीयादस्मिन्न वस्तुमुचितं तव हन्त किञ्चित् ।
प्राणावलम्बनकरीह परं त्वमद्य दग्धासि चेद्धृदनलेन मृतो मृतोऽस्मि ॥८६ ॥

सोढुं न चैतमनलं तव कोमलाङ्गि शक्तिर्विलोकय बहिः परिवर्तमानाः ।
तप्ता मदङ्गदहनस्य तु सङ्गभाजः कीलालपल्लवप्रसूनसमीरणाद्याः ॥८७ ॥
त्यक्तुं समर्थहृदयस्य भवत्कटाक्षं प्राणेश्वरि प्रणयरत्नकृतात्महारे ।
भिल्लीरवत्खरकठोरकृतेर्ममापि दुःसह्य एष विरहानलतापलेशः ॥८८ ॥
नास्ते त्रिशूलिसमवीर्य्यधरस्त्रिलोके पीत्वा हि जीवति विषं य इदं वदन्ति ।
मूढास्त एव न पुनर्मम तुल्यतेजा आस्तेऽपरस्तव वियोगसहो मृतो न ॥८९ ॥
एवं विलप्य पथिको धरणीशयानो मूर्च्छान्वितोऽथ मृदुमारुतलब्धसंज्ञः ।
दृष्ट्वा समीपगतकाननसौम्यशोभां दग्धो वियोगदहनैः पुनरेव वक्ति ॥९० ॥
ये पक्षिणः परभृता वितरन्तु दुःखं ते सन्ततं भवति तेन न मे विचित्रम् ।
सञ्चारिणोऽपि अलयः कृततीक्ष्णरावाः कुर्वन्तु खण्डनमहो हृदयस्य नित्यम् ॥९१ ॥
दोषाकरो दहतु मां विषसोदरोऽसौ हन्ताशुगो भवतु वह्निसखस्तथैव ।
पुष्पाणि वः समुचितं न तु तापदत्वं यद्वो जगत्सु प्रथितं सुमनस्त्वमस्ति ॥९२ ॥
एतदभूपं स्थानं जानीत दस्यवो न यूयम् ।
राजति काशिनरेशः श्रीश्वरीप्रसादनारायणसिंहः ॥९३ ॥
वचः श्रुतेर्वाक्यमुपैतु दूरं यदीयवक्त्राम्बुजदर्शनोत्थम् ।
वक्तुं न शक्नोति सुखं त्रिलोकी कदा स वो नावति तीक्ष्णरूपान् ॥९४ ॥
तमेव गत्वा कथयामि सद्यो नासौ पुनः क्षन्तुमिदं समर्थः ।
दीनस्य तातः कुजनस्य हन्ता पाता सतां यद्वसुधेश एषः ॥९५ ॥
नीतिशक्तिमवलोक्य यदीयामन्धवद् भृगुसुतस्य तु कार्यम् ।
यद्बुधेन निरणायि ततोऽन्धः ख्यात एष न पुनः फलतोऽन्धः ॥९६ ॥
यदीयतेजोविभवं विभावसुं द्वयं समालोक्य बुधाः पतङ्गवत् ।
तमेतमन्तं विविदुर्यदन्तरं पतङ्गनामा तरणिस्ततोऽजनि ॥९७ ॥
नासौ साधारणो ज्ञेयो राजा काशीश्वरः स्वयम् ।
यदि स्यादस्य कोपाग्निः क्व यूयं तृणवज्जगत् ॥९८ ॥
बाल्याज्जरावधि यदीयशो दिगन्ते गायन्ति दोषमिलितां रिपवोऽपि यस्य ।
वार्त्तां वदन्ति न पुनः स तु किं मलाब्धौ मग्नो भविष्यति चिरं परिरक्ष्य युष्मान् ॥९९ ॥

सामान्यो न पुनर्धरापतिरयं धर्मः स्वयं मूर्तिमान्
किं ब्रूमः कृतिमस्य यां कथयितुं शक्तो न धाता स्वयम् ।
यस्माज्ज्ञानहताननन्यगतिकानस्याश्रये वासिनः
कृत्वा दुःखहतान् ददाति जगतामुच्चैः पदं सर्वदा ॥१०० ॥

का कथां मानवानां तु अस्याश्रयनिवासिनाम् ।
आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं श्रितमेति परं पदम् ॥१०१ ॥

पापारण्यनिवासिनो बलभृतो यूयं महातेजसो
दीनोऽहं प्रकृशोऽस्मि चेन्नृपतिना क्षन्तुं न योग्याः पुनः ।
काशीनायक एष चास्य विमले राज्ये समस्ताः समाः
काको निर्जरनायको नरपतिर्दीनः पतङ्गस्तथा ॥१०२ ॥

राज्ञो भयं न पुनरेष महाबलं वः
किञ्चिच्च तिष्ठत महत् फलमस्य दास्ये ।
उक्त्वेति काशिदयितं गदितुं स पान्थो
निर्याति विन्ध्यगिरिकाननभूमिभागात् ॥१०३ ॥

आस्वादयन्तु रसिकाश्चतुरा सरक्रियास्वखिलासु ।
साक्षात् प्रतीयमानप्रतीपस्वरूपगर्भं निबन्धम् ॥१०४ ॥

रन्ध्राङ्कारुणवाजिचन्द्रविमिते ख्याते शकाब्दे शुभे
वाशिष्ठान्वयजन्मनो द्विजनुषो वङ्गाश्रये वासिनः ।
श्रीकाशीशसभाबुधाग्रपदवीं प्राप्तस्य तर्कप्रिय-
श्रीताराचरणस्य साम्प्रतमियं निष्ठां गता सत्कृतिः ॥१०५ ॥

■

# कुमारसम्भवस्य शङ्करसंहितायास्तुलनात्मकमध्ययनम्[1]

*श्रीरामनारायणशास्त्री*
*न्यायशास्त्राध्यापकः*
*काशीस्थराजकीयपाठशालायाम्*

श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्येण मल्लिनाथटीकासहितं कुमारसम्भवकाव्यं १९२४ वत्सरे कलिकातानगरस्थसंवादज्ञानरत्नाकरयन्त्रे मुद्रितम्। तस्यैव विज्ञापनपत्रे "एतच्च काव्यं कविना शैवाभिधमहापुराणोत्तरखण्डीयद्वादशावध्यष्टादशाध्यायपर्य्यन्तप्रतिपाद्यतारकासुरवधकथामाश्रित्य प्रणीतम्" इति स एव लिलेख, तदत्यन्तमसङ्गतम्। यतोऽस्मिन्नेव काव्ये विद्यमानानां शब्दार्थकथाकल्पनानां वक्ष्यमाणपुराणस्थाभिस्ताभिः सह प्रायशोऽभेदो दृश्यते, न तु शैवाभिधमहापुराणान्तर्गतकथयेति। एवं "किन्तु तत्र पार्वतीतपस्यानन्तरं पार्वतीं प्रति प्रसन्नेन महादेवेन स्वयं वरविधानकर्तव्यताया उपदेशः, इह तु सप्तर्षिमण्डलस्य तत्प्रार्थनार्थं हिमवन्तं प्रति प्रेषणमित्येव कविकल्पितं न तु तत् पुराणकथामूलमित्येव विशेषः" इति यदुक्तं तदपि न मनोरमम्। यतो वक्ष्यमाणे पुराणे पार्वतीपरिणयेच्छया सप्तर्षिमण्डलस्य स्मरणं तेन च समागतेषु तेषु तत्परिणयार्थं हिमालये तन्मण्डलप्रेषणमित्यादिकथा यथा वर्तते, तथैवास्मिन्नपि काव्येऽस्ति, अनेनेदमेव पुराणं तत्काव्यमूलमिति निश्चीयते। यथा—

अस्ति तावत् पञ्चाशत् खण्डमण्डितं स्कान्दं पुराणम्। तदन्तर्गता चैका शाङ्करी संहिता त्रिंशत्सहस्रग्रन्थविस्तरेण सुविस्तृता वर्तते। तत्रैकं शिवरहस्याख्यं खण्डम्। तच्च सम्भवासुरवीरमाहेन्द्रयुद्धदेवदक्षोपदेशकाण्डभेदात् सप्तविधम्। अत्र चावच्छेदकावच्छेदेन श्रीमतः कार्तिकेयस्यैव विक्रमवर्णनम्। अथ च शूरपद्मः सिंहवक्त्रस्तारकश्चेति त्रयो भ्रातरः, तेषु च सर्वकनिष्ठस्तारक इत्यासुरकाण्डीया कथा।

कविवरः कालिदासस्तु कुमारसम्भवं काव्यं सम्भवकाण्डीयकथामात्राश्रयेण रचयामास, न तु शैवाभिधमहापुराणस्य कथामाश्रित्य। तथा हि —

*दिने दिने वर्धमाना रेखा चान्द्रमसीव सा।*
*अपुषद्वपुषो वृद्धिमानन्देन पितुः सह ॥ (श. सं. २।१)*

---

१. पं. ३, २५ (जून १, १८६८) १९-२२; ३, २७ (अग. १, १८६८) ६१-६४; ३, २८ (सित. १, १८६८) ८५-८८।

दिने दिने सा परिवर्धमाना लब्धोदया चान्द्रमसीव लेखा ।
पुपोष लावण्यमयान् विशेषान् ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि ॥ (कु. स. १ ।२५)
पर्वतापत्यतां याता पार्वतीत्यभिधां दधे ।
मात्रोमेति निषिद्धा यदुमाख्या प्रणवात्मिका ॥ (श. सं. २ ।२)
तां पार्वतीत्याभिजनेन नाम्ना बन्धुप्रियां बन्धुजनो जुहाव ॥
उमेति मात्रा तपसो निषिद्धा पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम ॥ (कु. स. १ ।२६)
इति स्तुतः सुरश्रेष्ठः सुरश्रेष्ठैर्निजाश्रितैः ।
प्रसादाभिमुखो भूत्वा प्राह स्म करुणानिधिः ॥ (श. सं. ४ ।१)
इति तेभ्यः स्तुतीः श्रुत्वा यथार्था हृदयङ्गमाः ।
प्रसादाभिमुखो वेधाः प्रत्युवाच दिवौकसः ॥ (कु. स. २ ।१६)
किमिदं किमिदं वत्सा यूयं सम्भूय सादरम् ।
विषस्मवदना देवाः शरणं मां समागताः ॥ (श. सं. ५ ।२)
किमिदं द्युतिमात्मीयां न बिभ्रति यथा पुरा ।
हिमक्लिष्टप्रकाशानि ज्योतींषीव मुखानि वः ॥ (कु. स. २ ।१९)
यदात्थ भगवन्नेवं सुरा विप्रकृतास्तराम् ।
सर्वात्मनां त्वमात्मासि कथं नैव तु बुध्यसे ॥ (श. सं. ५ ।३)
एवं यदात्थ भगवन्नामृष्टं नः परैः पदम् ।
प्रत्येकं विनियुक्तात्मा कथं न ज्ञास्यसि प्रभो ॥ (कु. स. २ ।३१)
पद्मबन्धुः पद्महस्तः शूरपद्मस्य विद्विषः ।
विकासयति पद्मानि तावन्मात्रातपः सदा ॥ (श. सं. ५ ।४)
पुरे तावन्तमेवास्य तनोति रविरातपम् ।
दीर्घिकाकमलोन्मेषो यावन्मात्रेण साध्यते ॥ (कु. स. २ ।३३)
गतवस्त्रं नभस्तूष्णीं नन्दीशाज्ञावशेन वै ।
चकम्पिरे न वृक्षाश्च चक्रुर्भृङ्गा न हुङ्कृतिम् ॥
चुकूजिरेऽण्डजा नैव तदा चित्रार्पिता इव ॥ (श. सं. १० । १-२)
निष्कम्पवृक्षं निभृतद्विरेफं मूकाण्डजं शान्तमृगप्रचारम् ।
तच्छासनात् काननमेव सर्वं चित्रार्पितारम्भमिवावतस्थे ॥ (कु. स. ३ । ४२)

हा नाथ जीवसीत्याशु ब्रुवन्त्योत्थितया तया ।
कणशः कणशो भस्म समालोके नभःस्थले ॥ (श. सं. १२ ।१)

अपि जीवितनाथ जीवसीत्यभिधायोत्थितया तया पुरः ।
ददृशे पुरुषाकृति क्षितौ हरकोपानलभस्म केवलम् ॥ (कु. स. ४ ।३)

ततः सा बहुशोकार्ता विलुठन्ती धरातले ।
विकीर्णमूर्धजा चाथ विललापाकुलेन्द्रिया ॥ (श. सं. १२ ।२)

अथ सा पुनरेव विह्वला वसुधालिङ्गनधूसरस्तनी ।
विललाप विकीर्णमूर्धजा समदुःखामिव कुर्वती स्थलीम् ॥ (कु. स. ४ ।४)

अयि नाथ विशालाक्ष तवाङ्गमतिसुन्दरम् ।
जगत्सु सुकुमाराणामुपमानं क्व वा गतम् ॥ (श. सं. १२ ।३)

उपमानमभूद् विलासिनां करणं यत् तव कान्तिमत्तया ।
तदिदं गतमीदृशीं दशां न विदीर्ये कठिनाः खलु स्त्रियः ॥ (कु. स. ४ ।५)

अपि मां त्वत्पराधीनजीवितां त्यक्तसौहृदः ।
विहाय विद्रुतोऽसि त्वं निस्सेत्वम्बुजमम्बुवत् ॥ (श. सं. १२ ।४)

क्व नु मां त्वदधीनजीवितां विनिकीर्य क्षणभिन्नसौहृदः ।
नलिनीं क्षतसेतुबन्धनो जलसङ्घात इवासि विद्रुतः ॥ (कु. स. ४ ।६)

अपराद्धं मया किं ते त्वया मह्यं न किञ्चन ।
अकस्माद् दर्शनं मह्यं विलपन्त्यै न दीयते ॥ (श. सं. १२ ।५)

कृतवानसि विप्रियं न मे प्रतिकूलं च न ते मया कृतम् ।
किमकारणमेव दर्शनं विलपन्त्यै रतये न दीयते ॥ (कु. स. ४ ।७)

बन्धनं मेखलादाम्ना त्वं गोत्रस्खलितेषु ते ।
क्षमस्व तच्च मे कान्त स्वकर्णोत्पलताडनम् ॥ (श. सं. १२ ।६)

स्मरसि स्मर मेखलागुणैरुत गोत्रस्खलितेषु बन्धनम् ।
च्युतकेशरदूषितेक्षणान्यवतंसोत्पलताडनानि वा ॥ (कु. स. ४ ।८)

मम त्वं हृदये नित्यं वससीति मृषा वचः ।
न सत्यं यदि तत्सत्यं त्वयि दग्धे न मे क्षतिः ॥ (श. सं. १२ ।७)

हृदये वससीति मत्प्रियं यदवोचस्तदवैमि कैतवम् ।
उपचारपदं न चेदिदं त्वमनङ्गः कथमक्षता रतिः ॥ (कु. स. ४ ।९)

त्वया कृतमिदं मेऽङ्गे मण्डनं पौष्पमार्तवम् ।
दृश्यते न त्वमद्येत्थं कथमीशेन नाशितः ॥ (श. सं. १२ ।८)
.चितं रतिपण्डित त्वया स्वयमङ्गेषु ममेदमार्तवम् ।
ध्रियते कुसुमप्रसाधनं तव तच्चारु वपुर्न दृश्यते ॥ (कु. सं. ४ ।१८)
अस्मात् लोकादमुं लोकं प्रस्थितस्य तवाधुना ।
पदवीं प्रतिपद्येऽहं विधिना वञ्चितामुना ॥ (श. सं. १२ ।९)
परलोकनवप्रवासिनः प्रतिपद्ये पदवीमहं तव ।
विधिना जन एष वञ्चितस्त्वदधीनं खलु देहिनां सुखम् ॥ (कु. सं. ४ ।१०)
क्षणं निद्रां गता बालाऽपररात्रौ प्रतिक्षपम् ।
स्वप्ने दृष्ट्वा पतिं भूयः प्रबुद्धा विललाप च ॥
हे कान्त व्रजसि क्व त्वमिति गृह्णाति बाहुना ॥ (श. सं. १३/१)
त्रिभागशेषासु निशासु च क्षणं निमील्य नेत्रे सहसा व्यबुध्यत ।
क्व नीलकण्ठ व्रजसीत्यलक्ष्यवागसत्यकण्ठार्पितबाहुबन्धना ॥ (कु. स. ५ ।५७)
सर्वेऽपि च त्वां वेदान्ता रोदसी व्याप्य विष्ठितम् ।
विद्वांसोऽपि पुरार्याद्याः परिपूर्णं वदन्ति हि ॥
कथं न वेत्सि भावस्थं जनं जगदधीश्वर ॥ (श. सं. १३ ।२)
यदा बुधैः सर्वगतस्त्वमुच्यसे न वेत्सि भावस्थमिमं कथं जनम् ॥ (कु. सं. ५ ।५८)
मत्तवारणमारूढौ दम्पती द्विजपुङ्गवैः ।
स्वस्तिवाचनकैस्तूर्यैः स्तुवन्ति किल वन्दिनः ॥
युवां वृद्धोक्षमारूढौ भूतवेतालसेवितौ ।
निरीक्ष्य जनता लोके स्मेरवक्त्रा भविष्यति ॥ (श. सं. १४ ।३)
इयञ्च तेऽन्या पुरतो विडम्बना यदूढया वारणराजहार्यया ।
विलोक्य वृद्धोक्षमधिष्ठितं त्वया महाजनः स्मेरमुखो भविष्यति ॥(कु. स. ५ ।७०)
अरुन्धती च कल्याणी प्रागल्भ्यं तत्र यातु सा ।
पुरन्ध्री भूधरेन्द्रस्य यथा न विवदेत् तथा ॥
एवंविधेषु कार्य्येषु पुरन्ध्रीणां प्रगल्भता ॥ (श. सं. १५ ।१)

आर्य्याप्यरुन्धती तत्र व्यापारं कर्तुमर्हति ।
प्रायेणैवंविधे कार्य्ये पुरन्ध्रीणां प्रगल्भता ॥ (कु. स. ६ ।३२)
इति वेदान्तविज्ञानविनिश्चितयतीश्वरे ।
परिग्रहोन्मुखे तेऽपि जहुर्व्रीडां तथाविधाम् ॥ (श. सं. १५ ।२)
तस्मिन् संयमिनामाद्ये जाते परिणयोन्मुखे ।
जहुः परिग्रहव्रीडां प्राजापत्यास्तपस्विनः ॥ (कु. स. ६ ।३४)
प्रोचुरङ्गिरसं सर्वे कथयेति कथाविदम् ।
अथ तेषां पुरः श्रीमानङ्गिरा मुनिसत्तमः ॥
उवाच मधुरं वाक्यं सर्वभूधरनायकम् ॥ (श. सं. १५ ।३)
अथाङ्गिरसमग्रण्यमुदाहरणवस्तुषु ।
ऋषयश्चोदयामासुः प्रत्युवाच स भूधरम् ॥ (कु. स. ६ ।६५)
खेलगामी स तं देवमुवाह वृषभेश्वरः ।
धुन्वन्मुहुः प्रोतवने विषाणे धृतचामरे ॥ (श. सं. २२ ।१)
खे खेलगामी तमुवाह वाहः सशब्दचामीकरकिङ्किणीकः ।
तदाभिघातोदिव लग्नपङ्के धुन्वन्मुहुः प्रोतघने विषाणे ॥ (कु. स. ७ ।४९)
उत्सृष्टनीवीवसनं सव्येनादाय चार्भकम् ।
अन्येन काचित् त्वरया पाणिना प्राप जालकम् ॥ (श. सं. २२ ।२)
जालान्तरप्रेषितदृष्टिरन्या प्रस्थानभिन्नां न बबन्ध नीवीम् ।
नाभिप्रविष्टाभरणप्रभेण हस्तेन तस्थाववलम्ब्य वासः ॥ (कु. स. ७ ।६०)
अन्या सम्भाव्य नयनमञ्जनेन शलाकया ।
अन्यद् विस्मृत्य नयनमागवाक्षं जगाम सा ॥ (श. सं. २२ । ३)
विलोचनं दक्षिणमञ्जनेन सम्भाव्य तद्वञ्चितवामनेत्रा ।
तथैव वातायनसन्निकर्षं ययौ शलाकामपरा वहन्ती ॥ (कु. स. ७ ।५९)
अलक्तकेन सम्भाव्य पादमेकमथापरा ।
निर्गत्य तावन्मात्रेण वर्त्म चक्रे तदञ्चितम् ॥ (श. सं. २२ ।४)
प्रसाधिकालम्बितमग्रपादमाक्षिप्य काचिद् द्रवरागमेव ।
उत्सृष्टलीलागतिरागवाक्षादलक्तकाङ्कां पदवीं ततान ॥ (कु. स. ७ ।५८)

*पुरे पुरन्ध्रयः प्रासादजालानि स्वैर्मुखाम्बुजैः ।*
*अम्भोजावरणानीव चक्रुरिन्दीवरेक्षणाः ॥ (श. सं. २२ ।५)*
*तासां मुखैरासवगन्धगर्भैर्व्याप्तान्तराः सान्द्रकुतूहलानाम् ।*
*विलोलनेत्रभ्रमरैर्गवाक्षाः सहस्रपत्राभरणा इवासन् ॥ (कु. स. ७ ।६२)*

*विलोक्य देवदेवेशमासामक्षाणि मानसैः ।*
*साकं सर्वात्मना चक्षुः प्राप तं सुतरामिव ॥ (श. सं. २२ ।६)*

*तमेकदृश्यं नयनैः पिबन्त्यो नार्य्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि ॥*
*तथा हि शेषेन्द्रियवृत्तिरासां सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा ॥ (कु. स. ७ ।६४)*

*बालापि देवदेवेशं बालेन्दुकृतशेखरम् ।*
*चचारातो महद्गौरी तयोर्दुश्चरितं चिरम् ॥ (श. सं. २२ ।८)*
*स्थाने तपो दुश्चरमेतदर्थमपर्णया पेलवयापि तप्तम् ॥ (कु. स. ७ ।६५)*

श्रीकलिकातानगरस्थज्ञानरत्नाकरयन्त्रे मुद्रितस्य मल्लिनाथटीकासहितस्य कुमारसम्भवकाव्यस्य विज्ञापनपत्रे श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्यः शैवाभिधमहापुराणस्योद्दिष्टकतिपयाध्यायकथामूलकमिदं काव्यमिति व्याजहार, ततः किमिदं तथ्यमतथ्यं वेति विचारे प्रवृत्तेन मया स्कन्दपुराणान्तर्गतशङ्करसंहितास्थशिवरहस्यखण्डीयसम्भवकाण्डकथामूलकमिदं काव्यमिति निश्चित्य सप्तमसर्गपर्यन्तं कविवरेण श्रीकालिदासेन कृतानां शब्दार्थकल्पनानामभेदः स्वोदितपुराणस्थाभिस्ताभिः सह प्रदर्शितो मुद्रितश्च १८६८ ईसवीयवर्षस्य जूनमासीयकाशीविद्यासुधानिधिनामके पत्रे, तदनु अष्टमादिसर्गेषु शब्दादीनामभेदं द्रष्टुकामोऽयं जनः प्रेमचन्द्रटीकासहितमेकं पुस्तकं मल्लिनाथटीकासहितं चापरमुपलब्धवान् । अष्टमसर्गटीकादावेकादशश्लोकानामवतरणिकां दातुकामो मल्लिनाथः कतिपयश्लोकान् रचयामास । यथा —

*सम्भोगो विप्रलम्भश्च द्विधा शृङ्गार इष्यते ।*
*विप्रलम्भश्चतुर्धात्र वर्ण्यते रसकोविदैः ॥१ ॥*
*पूर्वानुरागमानाख्यप्रवासकरुणात्मना ।*
*प्रागसङ्गतयोर्यूनोराद्यः स्यादुत्तरे त्रयः ॥२ ॥*
*स्युः प्राक्सङ्गतयोरेव तत्र पूर्वानुरञ्जनम् ।*
*चक्षुःप्रीत्याद्यवस्थाभिः प्ररूढं शिवयोर्मिथः ॥३ ॥*

*विच्छिन्नं कामदाहेन प्रापय्य परमां दशाम् ।*
*ततः सप्तर्षिसंवादप्रमुखैः साधनैः पुनः ॥४ ॥*

*अथ सम्भोगशृङ्गारमनयोः समरागयोः ।*
*कुमारसम्भवफलं काव्येऽस्मिन्नाह सम्प्रति ॥५ ॥*

*सोऽपि संक्षिप्तसङ्कीर्णौ सम्पन्नश्च समृद्धिमान् ।*
*इति भेदात् चतुर्धोक्तिश्चतुर्णां च वियोगिनाम् ॥६ ॥*

*तत्रावस्थाप्रभेदेन शृङ्गारे नायिका त्रिधा ।*
*मुग्धा मध्या प्रगल्भा च तत्र ह्रीसाध्वसाविलाम् ॥७ ॥*

*मुग्धावस्थां समाश्रित्य देव्याः प्रथमसङ्गमे ।*
*आदावेकादशश्लोक्या ब्रूते पूर्वानुरागिणोः ॥८ ॥*

*संक्षिप्तं नाम सम्भोगशृङ्गारमनयोः कविः ।*
*चुम्बनेष्वधरेत्यत्र लक्षणं तस्य वक्ष्यते ॥९ ॥*

प्रेमचन्द्रस्तु मङ्गलानन्तरं दुष्प्राप्यायास्तादृश्याः कविवरकालिदासकृतेः प्रशंसां तदष्टमसर्गटीकानिर्माणकारणं च कतिपयपद्यैरुपन्यस्य "सम्प्रति कुमारोत्पत्त्यनुकूलतया तयोः सपरिकरे सम्भोगशृङ्गारे वर्णयितव्ये प्रथमं तावदेकादशभिः श्लोकैः पार्वत्या मुग्धात्वं वर्णयति" एतावदेव प्राह । मन्ये, नैतावता रसविदामानन्द इति, यतः सपरिकर इत्यादि वदता रसालङ्कारसागरस्य काव्यादर्शस्य व्याख्यात्रापि प्रेमचन्द्रभट्टाचार्य्येण शृङ्गारलक्षणनिरूपणस्यानावश्यकत्वेऽपि तद्विभागः प्रथममवश्यं कर्तव्यः। एवं वक्ष्यमाणैकादशश्लोकेष्वात्मभूतसंक्षिप्तसम्भोगशृङ्गारस्य नामापि नास्तीत्यग्रिमतद्व्याप्यधर्मावच्छिन्नविचारांशे किं वक्तवयम् ।

मल्लिनाथस्तु प्रथमसर्गादौ —

*"इहान्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया ।*
*नामूलं लिख्यते किञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते" ॥*

इति प्रतिज्ञाभङ्गभयेन टीकाया न्यूनाधिकभावं न करोति, व्याकरणविरुद्धं च न लिखतीति सार्वजनीनमेतत् । एवम् —

*भारती कालिदासस्य दुर्व्याख्याविषमूर्च्छिता ।*

*एषा सञ्जीविनी टीका तामद्योज्जीवयिष्यति ॥*

इत्यपि स एव तदादौ लिलेख । एतदपेक्षया श्रीप्रेमचन्द्रस्याष्टमसर्गटीका दुष्टा वा न वेति विचार्य्यमाणे पूर्वोक्तभट्टाचार्यः कुत्रचिदनपेक्षितस्थले स्वपाण्डित्यं प्रकाशयामास, अपेक्षित-स्थले च तूष्णीभावमेव जगाम, पाठानां त्वेतत्कल्पितानां नास्तीयत्तैव ।

एवञ्च कुमारसम्भवतृतीयसर्गे ४४ श्लोकस्य चतुर्थपादे त्रियम्बकं संयमिनं ददर्शेत्यत्र मल्लिनाथः सर्वस्य तद्व्याख्यानस्यान्ते "केचित्तु साहसिकास्त्रिलोचनमिति पेठुः" इति यथा व्याजहार तथास्यापि भट्टाचार्यस्य पाठपरिवर्तने साहसमेवेति मे प्रतिभाति ।

ततः श्लोकेष्ववश्यं वर्णनीयान् रसविचारांस्तु सुतरां तत्याज प्रेमचन्द्रः, मल्लिनाथस्तु यथासम्भवं तान् सम्यगुद्भावयामास —

*पाणिपीडनविधेरनन्तरं शैलराजदुहितुर्हरं प्रति ।*

*भावसाध्वसपरिग्रहादभूत् कामदोहदसुखं मनोहरम् ॥१ ॥*

अस्मिन् श्लोके कामदोहदसुखमित्यस्य कामसंवर्धकं सुखमिति, एवं "नायिकानाय-कयोरन्योन्यानुभावदर्शनात् सुखमाविर्भवति । तच्च मदनोद्दीपकमिति रसविदां स्थितिः" तथा च हरस्य गौर्यां नवोढायां स्वगोचरत्वप्रयुक्तसाध्वसदर्शनात् कश्चिन् मदनसंदीपनसुखमयो विकारः प्रादुर्बभूव इत्यर्थः । अत्र रसीभवतः स्थायिनः कार्यमनुभावः, तदुक्तम् —

*रसतां गच्छति स्थायी यत् कार्यमुपलक्ष्यते ।*

*अनुभावः स विज्ञेयो भावसंस्थानसूचकः ॥*

इति च मल्लिनाथः स्पष्टीचकार, प्रेमचन्द्रस्तु नैतत् किमपि व्याजहार ।

अपि च विरुद्धमेवोपन्यस्तवान् —

*एवमालि निगृहीतसाध्वसं शङ्करो रहसि सेव्यतामिति ।*

*सा सखीभिरुपदिष्टमाकुला नास्मरत् प्रमुखवर्तिनि प्रिये ॥२ ॥*

अस्मिन् श्लोके प्रेमचन्द्रो नवस्त्रीसुलभलज्जापारवश्यमेव विस्मृतिहेतुं मन्यते स्म, मल्लिनाथस्तु "नहि भयपरिवृते चेतसि दृढतरोऽप्युपदेशः संस्कारमाधत्त इति भावः" इति पार्वत्या विस्मृतिहेतुं सम्यगुद्भावयामास ।

*अप्यवस्तुनि कथाप्रवृत्तये प्रश्नतत्परमनङ्गशासनम् ।*

*वीक्षितेन परिगृह्य पार्वती मूर्धकम्पमयमुत्तरं ददौ ॥३ ॥*

साध्वसाद्वाङ्मयोत्तरादाने शिरःकम्पमयोत्तरदाने च प्रमाणं लिलेख मल्लिनाथः, यथा तदुक्तं रतिरहस्ये कन्याकेलिप्रस्तावे —

*अविदित इव पृच्छेत् किञ्चिदल्पाक्षरार्थ-*

*प्रतिगिरमवदन्ती भीतिमेवानुरुन्ध्यात् ।*

*अहमभिरुचिरस्ते तन्विनो वेति पृष्टा*

*प्रतिवचनपदे सा मूर्धकम्पं च कुर्यात् ॥*

विहृतं नाम लज्जाया अनुभाव इति, तदुक्तम् —

*कन्याया मानलज्जाभ्यां न दत्तं योग्यमुत्तरम् ।*

*क्रियया व्यज्यते यत्र विहृतं तदुदीरितम् ॥ इति ।*

प्रेमचन्द्रस्तु नैतस्य गन्धमप्युद्भावयामास —

*चुम्बनेष्वधरदानवर्जितं सन्नहस्तमदयोपगूहने ।*

*क्लिष्टमन्मथमपि प्रियं प्रभोर्दुर्लभं प्रतिकृतं वधूरतम् ॥४ ॥*

अस्मिन् श्लोके "अगत्या वाम्यवतापि नवस्त्रीरतेन सत्कामुकास्तुष्यन्तीति भावः" इति प्रेमचन्द्रो मनीषी व्यलिखत्, मल्लिनाथस्तु "अयं लज्जासाध्वसाभ्यां संकुचितोपचारत्वात् संक्षिप्तसंभोगः, तदुक्तं भूपालेन —

*युवानो यत्र संक्षिप्तान् साध्वसव्रीडितादिभिः ।*

*उपचारान्निक्षिपन्ते स संक्षिप्त उदीरितः ॥*

इति विशेषेणेदं व्याचख्यौ । एवम् —

*वासराणि कतिचित् कथंचन स्थाणुना पदमकार्यत प्रिया ।*

*ज्ञातमन्मथरसा शनैः शनैः सा मुमोच रतिदुःखशीलताम् ॥५ ॥*

"स्थाणुना शम्भुना कर्त्रा प्रिया पार्वती कर्मभूता कतिचिद्वासराणि कैश्चिदहोभिरित्यर्थः, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया, कथंचन कृच्छ्रेण पदं पदक्षेपम्, अकार्यत कारिता, सुरतकर्मणीति शेषः, करोतेर्ण्यन्ताल्लङ्, हृक्रोरन्यतरस्यामिति कर्तुः कर्मत्वम्, ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मण इत्यभिहितत्वं च" इति मल्लिनाथः ।

प्रेमचन्द्रस्तु कतिचिद्वासराण्यल्पान्येव दिनानि व्याप्य प्रिया पार्वती स्थाणुना शिवेन कथंचन कष्टसृष्ट्या पदं स्थानं सुरतास्पदमित्यर्थः, अकार्यत चक्रे, स्वार्थे णिच् ।

इदं च भट्टाचार्यवचनं व्याकरणावैदग्ध्यमूलमेव, करोतेश्चुरादावपाठेन स्वार्थे णिचः करणस्यान्याय्यत्वाद् याथाकथंचित्कत्वेन समाधेरगतिकगतित्वाच्च ।

*सस्वजे प्रियमुरोनिपीडिता प्रार्थितं मुखमनेन नाहरत् ।*
*मेखलाप्रणयलोलतां गतं हस्तमस्य शिथिलं रुरोध सा ॥१४ ॥*

अत्र कृताल्पसाहसप्रतीकाराभ्यां तुल्यलज्जास्मरत्वं व्यज्यत इति मल्लिनाथः सम्यगेवोवाच, यत उरसि शिवेन गाढमालिङ्गिता पार्वती प्रियं सस्वज इत्यादिना तुल्यक्रिया स्पष्टमेव व्यज्यते, प्रेमचन्द्रस्तु "मध्यमव्रीडिता" इत्याह स्म —

*भावसूचितममध्यविप्रियं चाटुमत् क्षणवियोगकातरम् ।*
*कैश्चिदेव दिवसैस्तदा तयोः प्रेम रूढमितरेतराश्रयम् ॥१५ ॥*

"प्रेम प्रेमपदाभिलप्याङ्कुरावस्था रतिरित्यर्थः, इति प्रेमपदव्याख्यानवेलायां तदेतत् सर्वं स्पष्टीकृतं भूपालेन" इत्यादिना मल्लिनाथोऽपूर्वमेवार्थं जगाद, प्रेमचन्द्रस्तु प्रेम प्रीतिरिति प्रसिद्धार्थमेव व्याजहार ।

*तं यथात्मसदृशं वरं वधूरन्वरज्यत वरस्तथैव ताम् ।*
*सागराननपरा हि जाह्नवी सोऽपि तन्मुखरसैकनिर्वृतिः ॥१६ ॥*

इत्थं समानुरागत्वकथनाद् रसस्याभासत्वं निरस्तम्, तदुक्तम् —

*एकत्रैवानुरागश्चेत् तिर्यङ्म्लेच्छगतोऽपि वा ।*
*पोषितो बहुशक्तिश्चेद् रसाभासस्त्रिधा मतः ॥ इति ।*

कविनाप्युक्तं मालविकायाम् —

*अनातुरोत्कण्ठितया प्रसिध्यता समागमेनापि रतिर्न मां प्रति ।*
*परस्परप्राप्तिनिराशयोर्वरं शरीरनाशोऽपि समानुरागयोः ॥ इति ।*

एवं मल्लिनाथो महाविशेषं दर्शयामास, प्रेमचन्द्रस्तु पदानामर्थप्रकाशनमेव बहु मन्यमानो रसांशे तूष्णीभावं जगाम ।

*दष्टमुक्तमधरोष्ठमम्बिका वेदनाविधुतपाणिपल्लवा ।*
*शीतलेन निरवापयत् क्षणं मौलिचन्द्रशकलेन शूलिनः ॥१८ ॥*

अत्राधरपीडनात् सुखेऽपि दुःखवदुपचारात् कुट्टमितं नामानुभाव उक्तः, तदुक्तम्—

*केशाधरादिग्रहणे मोदमानापि मानसे ।*
*दुःखितेव बहिः कुर्याद्यत्र कुट्टमितं हि तत् ॥ इति ।*

इदं मल्लिनाथः स्पष्टीचकार, प्रेमचन्द्रस्तु मौनमेव सर्वार्थसाधनं मन्यते स्म ।

*चुम्बनादलकचूर्णदूषितं शङ्करोऽपि नयनं ललाटजम् ।*
*उच्छ्वसत्कमलगन्धये ददौ पार्वतीवदनगन्धवाहिने ॥१९ ॥*

अस्मिन् श्लोके सहृदयहृदयाह्लादकत्वेन वर्णनीयमवश्यं रसविशेषं प्रेमचन्द्रस्तत्याज, मल्लिनाथश्च तं लिलेखेति विशेषः ।

*एवमिन्द्रियसुखस्य चात्मनः सेवनादनुगृहीतमन्मथः ।*
*शैलराजभवने सहोमया मासमात्रमवसद्वृषध्वजः ॥२० ॥*

हिमालये मासमात्रमेव शिवः किमिति वसतिं चक्रे इत्यत्र कारणं वधूवशीकरणस्य तावानेव कालोऽपेक्षितो नाधिको न न्यून इत्याकरग्रन्थमत्र प्रमाणत्वेनोपनिबद्धवान् मल्लिनाथः, तत्रेतरो रमणीयनानाप्रदेशविजिहीर्षामेव कारणं मन्यते स्म ।

*तस्य जातु मलयस्थलीरतेर्धूतचन्दनवनः प्रियाक्लमम् ।*
*आचचाम सलवङ्गकेशरश्चाटुकार इव दक्षिणानिलः ॥२५ ॥*

यथा लोके कश्चिन्मनुजो महान्तमपि परिश्रमं प्रियवादैरपनयति तद्वन्मलयमारुतोऽपि पार्वत्याः सकलमपि तं दूरीचकारेति मल्लिनाथो व्याजहार, तदितरो न किमपि ब्रूते स्म ।

*इष्टतामरसकेसरत्यजोः क्रन्दतोर्विपरिवृत्तकण्ठयोः ।*
*निघ्नतोः सरसि चक्रवाकयोरल्पमन्तरमनल्पतां गतम् ॥३२ ॥*

"इष्टतामरसकेसरत्यजोः" इष्टाः प्रिया अभिलषणीयभोज्या इत्यर्थः, ये तामरसानां पद्मानां केसराः किञ्जल्कास्तानपि त्यजत इति तथाभूतयोः, सति विरहे इष्टवस्त्वपि नास्वादयतीति भावः, विरहेण वियोगदुःखेन मुक्तकण्ठयोस्तथा भिन्नयोः पृथक्कूलस्थितयोरिति चक्रवाकमिथुनस्य विशेषणानामर्थमकल्पयत् प्रेमचन्द्रः, मल्लिनाथस्तु "दष्टतामरसकेसरत्यजोः, दष्टमर्धजग्धं यत् तामरसकेसरं पद्मकिञ्जल्कम्, मुखद्वयलग्नमेकमिति भावः, तत् त्यजत इति तथोक्तयोः, क्विप्, विपरिवृत्तकण्ठयोः परस्परालोकनार्थं कृतग्रीवाभङ्ग्योर्निघ्नयोर्दैवाधीनयोः" इति व्याचख्यौ ।

अथ सरसि वियुज्यमाने शनैः शनैर्जातातिव्यवधाने चक्रवाकमिथुने तामरसकेसर-त्यागो विशेषणं तत्र चेष्टत्वविशेषणापेक्षया दष्टत्वविशेषणमेव सहृदयहृदयाह्लादकम्, यत इष्टवस्तूनां त्यागो विरहिणोरपि न तथा क्लेशं जनयति यथार्धजग्धस्यैकवस्तुनस्त्यागः, एवं तन्मिथुने कण्ठमुक्तिरपि विशेषणं तत्र च विरहस्य प्रयोजकता वक्तव्या, एवं च कण्ठे विरहप्र-योज्यमुक्तिविशेषणापेक्षया विपरिवृत्तत्वविशेषणमेव रसविदामानन्ददायकं यतः परस्परं वियुज्यमानं प्राणिमात्रमन्योन्यालोकनार्थमन्योन्यं ग्रीवां परिवृत्य पश्यतीति सर्वानुभवसिद्धम्, अथ च तन्मिथुने पृथक्कूलस्थितिविशेषणापेक्षया दैवायत्तत्वविशेषणमेवातिरमणीयं यतस्तत्र पृथक्कूलस्थितिः सिद्धा चेदल्पमन्तरमनल्पतां गतमित्यसङ्गतं स्यात्, अथ च चक्रवाकमिथु-नस्य वियोगस्तु दैवायत्त इति वक्तुमुचितम्, यतः प्रेमचन्द्र एवैवमाह— "चक्रवाकद्वन्द्वानि रात्रौ नैकत्र तिष्ठन्तीति प्रसिद्धिः" इति ।

*स्थानमाह्निकमपास्य दन्तिनः सल्लकीविटपभङ्गवासितम् ।*

*आविभातचरणाय गृह्णते वारि वारिरुहबद्धषट्पदम् ॥३३ ॥*

मल्लिनाथः "आविभातं विभातमारभ्य यच्चरणं भक्षणं तस्मै तदर्थमित्यर्थः, गृह्णते उपाददते, गजा ह्याप्रभातमहर्भुक्तजीर्णपर्याप्तं जलं सकृदेव सायं पिबन्तीति प्रसिद्धम्" इति व्याख्यातवान्, प्रेमचन्द्रस्तु "आविभाति शरणाय गच्छत इति तृतीयपादव्याख्यानसमये शर-णाय गृहाय निशानिवेशस्थानायेत्यर्थः, गच्छतो दन्तिनो वार्याविलीकृतं जलमाविभाति वनह-स्तिनो हि सायं जलेषु विहृत्य निवेशस्थानं गच्छन्तीति स्वभावः" ।

*पश्य पश्चिमदिगन्तलम्बिना निर्मितं मितरुचा विवस्वता ।*

*दीर्घया प्रतिमया सरोऽम्भसां तापनीयमिव सेतुबन्धनम् ॥३४ ॥*

अतिप्रसिद्धपाण्डित्योऽपि प्रेमचन्द्रोऽस्मिन् श्लोके विद्यमानानां तृतीयान्तपदानां मध्ये कर्तृकरणभेदं न किमपि दर्शयामास, अथ च पूर्वार्धे मितकथे इत्यत्र षितरुचामिति पाठं कल्प-यित्वा सरोऽम्भसां विशेषणत्वेन तत् कल्पयामास, एवं पश्येत्यस्य किं कर्मेत्यपि न विचारया-मास, मल्लिनाथस्तु सेतुबन्धनरचनायां विवस्वतः कर्तृत्वं प्रतिबिम्बस्य करणत्वं पश्येत्यत्र वाक्यार्थस्य कर्मत्वं स्पष्टं व्याजहार ।

*सामभिः सहचराः सहस्रशो वन्दनैश्च हृदयङ्गमस्वनैः ।*

*भानुमग्निपरिकीर्णतेजसं संस्तुवन्ति किरणोष्मपायिनः ॥४१ ॥*

"वन्द्यन्त एभिरिति वन्दनानि स्तोत्रवाक्यानि तैः" इति प्रेमचन्द्रः, मल्लिनाथेन तु स्यन्द-नाश्वहृदयङ्गमस्वनैरिति द्वितीयपादः "स्यन्दनाश्वानां रथाश्वानां हृदयङ्गमाः स्वना येषां तैः सामभिः" इति सम्यग् व्याख्यातः ।

प्रतिपादितं च श्रीतारानाथप्रदर्शितशिवपुराणोत्तरखण्डे "वर्षपञ्चकपर्यन्तं गर्भधारणदुःखमसहमाना दशवर्षानन्तरं प्रसूतिर्भवितेति नारदवचनेनाल्पीकृतदुःखा मेनका पूर्णवर्षां पुत्रीं सुषुवे" इति, तत्र पार्वतीजन्मारभ्य कामदहनपर्यन्तं शिवपुराणोत्तरखण्डीययोस्त्रयोदशचतुर्दशाध्याययोर्विद्यमानानां शब्दार्थकल्पनानां साम्यमप्येतत्काव्यस्थाभिस्ताभिः सह वर्तते, यथा—

*दिशः प्रसेदुः पवनः सुखं ववौ शङ्खं निदध्मुर्गगनेचरास्तदा ।*
*पपात भूमौ कुसुमाञ्जलिर्मुदा बभूव तज्जन्मदिनं सुखप्रदम् ॥ (शि. पु. १३/१)*
*प्रसन्नदिक् पांसुविविक्तवातं शङ्खस्वनानन्तरपुष्पवृष्टि ।*
*शरीरिणां स्थावरजङ्गमानां सुखाय तज्जन्मदिनं बभूव ॥ (कु. स. १/२३)*
*मेना तया पूर्णनिशेशवक्त्रा स्फुरत्प्रभामण्डलया रराज सा ।*
*यथा विदूराचलभूमिरम्बुदस्वनोत्तरा रत्नशलाकया मुने ॥ (शि. पु. १३/२)*
*तया दुहित्रा सुतरां भवित्री स्फुरत्प्रभामण्डलया चकाशे ।*
*विदूरभूमिर्नवमेघशब्दादुद्भिन्नया रत्नशलाकयेव ॥ (कु. स. १/२४)*
*तां पार्वतीत्याभिजनाच्च नामतो जुहाव सद्बन्धुजनः स्वभावतः ।*
*मात्रा निषिद्धा तपसे यदा तु सा ययावुमाख्यां भवभक्तिभाविनी ॥ (शि. पु. १३/३)*
*तां पार्वतीत्याभिजनेन नाम्ना बन्धुप्रियां बन्धुजनो जुहाव ।*
*उमेति मात्रा तपसो निषिद्धा पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम ॥ (कु. स. १/२६)*
*गङ्गां यथा हंसगणाः शरत्सु वै रात्रौ स्वभासस्तु यथा महौषधीः ।*
*गुरूपदेशादुपदेशपण्डितां तां पूर्वसंस्कारगणा ययुर्मुदा ॥ (शि. पु. १३/४)*
*तां हंसमालाः शरदीव गङ्गां महौषधीं नक्तमिवात्मभासः ।*
*स्थिरोपदेशामुपदेशकाले प्रपेदिरे प्राक्तनजन्मविद्याः ॥ (कु. स. १/३०)*
*यदा देहं सती देवी दक्षरोषात् ससर्ज हा ।*
*ततो विमुक्तसङ्गोऽभूत् शङ्करस्त्वपरिग्रहः ॥ (शि. पु. १३/५)*
*यदैव पूर्वे जनने शरीरं सा दक्षरोषात् सुदती ससर्ज ।*
*तदाप्रभृत्येव विमुक्तसङ्गः पतिः पशूनामपरिग्रहोऽभूत् ॥ (कु. स. १/५३)*
*समाधेरनुमेने तां गिरिशः परिपन्थिनीम् ॥ (शि. पु. १३/६)*

*प्रत्यर्थिभूतामपि तां समाधेः शुश्रूषमाणां गिरिशोऽनुमेने ॥ (कु. स. १/५९)*

*ततस्ते लोकधातारं वागीशं सर्वतोमुखम् ।*

*प्रणिपत्य यथान्यायमिदमूचुस्ततो मुने ॥ (शि. पु. १४/७)*

*अथ सर्वस्य धातारं ते सर्वे सर्वतोमुखम् ।*

*वागीशं वाग्भिरर्थ्याभिः प्रणिपत्योपतस्थिरे ॥ (कु. स. २/३)*

*दर्शयन् महिमानं त्वं तिसृभिर्मूर्तिभिः प्रभो ।*

*उत्पत्तिस्थितिनाशानामेकोऽभूः कारणं स्मृतः ॥ (शि. पु. १४/८)*

*तिसृभिस्त्वमवस्थाभिर्महिमानमुदीरयन् ।*

*प्रलयस्थितिसर्गाणामेकः कारणतां गतः ॥ (कु. स. २/६)*

सहैवं शिवपुराणीयपूर्वोक्ताध्यायद्वयमात्रस्थाभिः कतिपयशब्दार्थकल्पनाभिरेतत्काव्यस्थानां तासां साम्यं वर्तते, तथापि नैतत् काव्यं तत्पुराणकथामूलकं यतोऽस्यैव काव्यस्य तृतीयसर्गे—

*स्मरस्तथाभूतमयुग्मनेत्रं पश्यन्नदूरान्मनसाप्यधृष्यम् ।*

*नालक्षयत् साध्वससन्नहस्तः स्रस्तं शरं चापमपि स्वहस्तात् ॥५१ ॥*

शिवरहस्यैकादशाध्याये—

*अथ क्षणेन निर्मुक्तं मोहात् पञ्चशरस्तदा ।*

*पुनश्चादाय सशरं वेपमानः शरासनम् ॥*

इत्थमस्मत्पक्षे कथासाम्यं स्पष्टमेव, तत्पक्षे तन्नास्ति । एवं शिवपुराणे रतिविलापनामापि न दृश्यते; किंतु शिवस्यान्तर्धानानन्तरमाकाशवाणीवारिताल्पदुःखाया रतेः पूजया प्रसन्नो महादेवस्तस्यै वरं ददावित्युक्तम् ।

अथ चेदेवं न स्यात्, कालीपुराणकथामूलकत्वमप्यस्य स्यात्, यतस्तत्रापि कालीतपसा सन्तुष्टो महादेवः सह काल्या तपःकारणादिकमाभाष्य नाहं पित्राज्ञां विना विवाहकरणक्षमेति तया निवेदितस्तत्पर्वतसानावेव वसतिं चक्रे । एवं स्मरणमात्रेणागतं सप्तर्षिमण्डलं विवाहनिर्णयार्थं प्रेषयामासेत्यादिकथा समा वर्तते ।

अपि च,

*तदिदानीं वदास्माकं स्कन्दस्य चरितं महत् ।*

*के वा दनुसुतास्तेन निहता वीर्यशालिना ॥*

एतच्छिवरहस्यप्रथमाध्यायस्थश्लोकेनास्मिन् पुराणेऽवच्छेदकावच्छेदेन कुमारलीला वर्ण्यते, न च कालीपुराणशिवपुराणयोरप्येवमस्त्विति वाच्यम्, पार्वतीपरिणयादिकथानां प्रसङ्गादेव तत्र निरूपणीयत्वात् ।

उत्तरकुमारनवमादिसर्गाणां कविवरकालिदासकृतित्वाभावं स्फुटयितुं श्रोतृणां प्रकृतविवादोपयोगिकथाबोधाय नवमादिकतिपयसर्गाणां पूर्वोक्तपुराणकतिपयाध्यायानां च कथासंक्षेपः क्रियते । यथा हि,

*अथ नवमादिसर्गकथासंक्षेपः*

श्रीपार्वत्याः सम्भोगगृहं प्रविशमानेन विचित्रतरविलासासक्तकपटपारावतरूपेण चिरतरविहारासक्तमहादेवगतिं विज्ञातुकामेन पार्वतीपरमेश्वरदर्शनजनितभयेनाग्निना स्तूयमानस्यातिप्रसन्नस्य कुमारसम्भवं चिन्तयतो महादेवस्य रेतोनिर्गमः समजायत, तेन च रुष्टपार्वत्या शापोऽग्नयेऽदायि, स चाग्निस्तत् स्मराररितः प्रगृह्य जगाम, अथ जगदानन्दकन्दो महादेवः पूर्वोक्तकर्मणा रुष्टां हिमाद्रिजां परितोष्य कबरीभारप्रभृतीन् सर्वावयवान् स्वयमेवालंचकार, ततः सेवार्थमागतमहेन्द्रादिसकलसुरमण्डलं महादेवाय निवेद्य सह पार्वत्या द्वारि समागताय महादेवाय नन्दी तद् दर्शयामास, अनन्तरं तद्विसृज्य वृषमारुह्य महादेवः सह पार्वत्या कैलासं जगाम, तदनु पार्वतीकरकलितात्मकरो महादेवो विकटं नृत्यन्तौ कालीभृङ्गिणौ दृष्ट्वा भयभीतया पार्वत्या समालिलिङ्गे ।

महादेवरेतोधारी रेतोदग्धाखिलदेहोऽग्निस्ततो देवसभामागत्य देवेन्द्रेण सह गङ्गामज्जनरूपं स्वतापोपशमनोपायमामन्त्र्य स्वर्धुनीं जगाम, गङ्गा चाग्निनिक्षिप्तं शार्वं रेतो दुःखेन बभार, गङ्गावारिसिक्ताङ्गोऽग्निरपि परां निर्वृतिमुपलेभे, अथ यदृच्छया गङ्गास्नानार्थमागतानां षण्णां कृत्तिकानां गङ्गाम्भःसंबन्धात् तद्रेतोधारणं बभूव, तदनन्तरं तद्धर्तुमन्योन्यमसहमानास्ताः शरवणे तत् तत्यजुः, तच्च शार्वं रेतः कृत्तिकाभिः शरवणोपन्यस्तं षण्मुखतामुपलेभे ।

अथ षट् कृत्तिकास्तं स्तन्यमपाययन्, गङ्गाग्निकृत्तिकानां परस्परं कलहश्च समजायत, तदा यदृच्छया विहारार्थं प्रवृत्तौ पार्वतीपरमेश्वरौ बालभावमापन्नं षण्मुखं ददृशतुः, अनन्तरं पार्वती परमेश्वरं पप्रच्छ, कोऽयं बालः ? कस्य वा तनूजः ? किमर्थं वा कलहश्चैतेषामिति ? ततः षण्मुखोऽयं तवैव पुत्रो नान्यस्याः, कलहश्चैतेषां स्वकीयत्वभ्रान्त्येति शिवस्तामुदीरयामास, कथमिदमिति पुनस्तया पृष्टः प्रोवाच, निक्षिप्तमदीयबीजोऽग्निस्तद्गङ्गां निनाय, ततश्च स्वीयाम्भसि स्नातानां कृत्तिकानां तत्संबन्धात्तद्धारणम्, ताश्चासहमानास्तत् शरवणे चिक्षिपुरिति, ततो विमानादवतीर्य जगन्माता पार्वती तमङ्कमारोप्य स्तन्यं पाययामास, सोऽपि तदा तन्मुखमवलो-

कयांचक्रे, अथ पार्वतीपरमेश्वरौ सह पुत्रेण विमानमारुह्य कैलासमाजग्मतुः, तत्र तदा महानुत्सवोऽभूत्, गिरिजा चाजातदन्तानि षण्मुखमुखानि चुचुम्ब, अथ षण्मुखोऽपि पित्रोर्निकट एव विविधललितबालक्रीडां विरचयामास ।

अथ देवेन्द्रोऽपि पयोदपथेन नानागणैर्विराजमानं कैलासं नाम नगमाजगाम, तत्र द्वारे विराजमानं नन्दिनमावेद्य तदाज्ञयैवान्तः प्रविष्टो महेन्द्रो नानालङ्कारमण्डलेनालंकृतं ददर्श, अपि च लब्धावसरो नन्द्याज्ञया महेशं सह देवैः शक्रः प्रणनाम तुष्टाव च, तया स्तुत्या प्रसन्नो महादेवोऽहमेव तन्निरोधे समर्थो नान्य इत्युदीरयामास, तेन च प्रसन्नवदना इन्द्रादयो देवा ब्रह्मवरातिगर्वितस्य त्रैलोक्यलक्ष्मीहृदयैकशल्यस्य तारकस्य समूलोत्खननं त्वदीयोऽयं पुत्रोऽवश्यं करोत्विति निवेदयामासुः, ततो महादेवो निकट एव विहरन्तं षण्मुखं देवसेनानीर्भूत्वा संहराशु तारकं समूलं देवानां च भयं व्यपोहयेत्याज्ञापयामास, सोऽपि कुमारस्तामाज्ञां शिरसा स्वीचकार, पार्वती च तेनातितरां तुतोष ।

## शिवरहस्यकथासंक्षेपः

बहुकालपर्यन्तं शूल्येवं विचित्रोद्यानादिषु शनैः शनैस्त्यक्तव्रीडया नवोढया सह क्रीडासक्तमनाः समभवत्, तदोत्सवान्ते स्वं स्वं लोकं प्रति शूल्युत्सृष्टा महामेरुगुहावासा हरिमुखा देवाः संभूय मन्त्रयामासुः, सत्यवाक् सत्यप्रतिज्ञो महादेवः स्वमात्मजमुत्पाद्याद्य वो रक्षिष्य इत्यवोचत्, तदेवं तस्याः प्रतिज्ञाया महान् विलम्बो जात इति देवीदिव्यान्तःपुरवासी जगत्पतिः किं करोतीति ज्ञातुं सदागतेः प्राणिमात्रप्राणत्वात् तत्र वायुरेव प्रेष्य इति; परन्तु कामस्येव स्वस्यापि गतिं मन्यमानः प्रभञ्जनो देवकार्यं कर्तुं नानुमेने, तदा ब्रह्मादिसकलसुरलोकप्रार्थनया रजताचलं स गन्तुमनाः प्रभुर्बभूव, तदा वायुर्द्वारस्थैर्भीमैर्गणैरलक्षितः सर्वज्ञकल्पस्य चन्द्रचूडान्तःपुरं चोरवत् किमिति प्रविशसीति वाचा भर्त्सयतोऽन्तःपुराधिपतेर्नन्दिनो निकटं जगाम, अथास्ति ममापराधो महांस्त्वयैव क्षम्यतां चन्द्रचूडान्तःपुरं च मां नयेति वायुनिवेदितः क्रुद्धो नन्दी न तेऽयं समयः समीरणेति तं निवारयामास, ततः सुराश्रितं रत्नसानुमाश्वाशुगः खिन्नो जगाम, परमेश्वरगतिमजानता वायुना निवेद्यमाना देवाधिदेवद्वारदेशसमाश्रयणमेवोपायत्वेन निश्चिन्वन्तः सुरगणाः सुमेरुशैलतः कैलासशैलमागत्य तत्र यदृच्छया बहिर्द्वारदेशमाश्रितं सिद्धगन्धर्वगणसेवितं नन्दिनं संतानकप्रसूनकैरभ्यर्च्य स्तुतिभिस्तोषयित्वा च तारककृतशोकमहार्णवमग्नजगदुद्धरणकारणं परमेश्वरमुपसेवितुं निवेदयामासुः, अथ नन्दी तस्मै सुरान् सेवार्थं समागतान् व्यजिज्ञपत्, अथ नन्दी तदाज्ञां संप्राप्य पश्चात् सुरान् प्रापयत्, सह देव्या दिव्यसिंहासनारूढः स्मयमानमुखाम्बुजो महादेवः प्रीतिकण्टकितत्वग्भ्यो देवेभ्यो दर्शनं प्रददौ, अवशान्तरात्मानस्तेऽपि स्तुत्यं तं स्तुतिभिरस्तुवन्, अथ दिविषत्प्रार्थितो वदनषट्कालंकृततनुः पार्वतीं साकाङ्क्षं व्यलोकयत्, तदैवोर्ध्वरेतसो नयनषट्केन कोटिसूर्यकालाग्निसंनिभं तेजः षोढा निरगात्, तेनातितरां भीतानां देवानां प्रार्थनया सन्तुष्टस्य महादेवस्य

स्मृतिमात्रेण चराचरजगद्व्याप्तमपि शार्वं रेतस्तदन्तिकं तत्क्षणमेव संप्राप, अथातिशान्तं सूक्ष्मीभूतं तत् तेजो देवांश्च विलोक्य हे वह्निवायू इदं मत्तेजो नयताश्वापगाम्, अन्ते शरवणं च, इति महादेवोऽवोचत् ।

एवं मुरारिप्रभृतयोऽमरा अप्यनुयान्त्विदमिति महादेव आज्ञापयामास, पवमानः पावकोऽपि परस्परं षड्विधं तत् समूह्य कथंचिद्गङ्गां नयतः स्म, सा च शार्वं रेतोऽसहमाना शरतटाकमध्यस्थपद्ममध्यमनयत्, तदैशं तेजस्तत्राल्पेनैव कालेन वदनषट्केन द्वादशभुजैः पादद्वयेन च विराजमानं वपुः पुपोष, ततश्च सर्वं जगत् तुतोष, अथ समाहूय कृत्तिकाषट्कं विष्णुरेनं स्तन्यमपाययत्, अथ एकोऽपि बालः षट्कृत्तिकातोषार्थं तदैव षोढामूर्तिरभवत्, अथ पुत्रवक्त्राम्बुजेक्षणोत्सुको महादेवः सह पर्वतराजपुत्र्या वृषमारुह्य प्रतस्थे, तदनु शरवणान्तिकमागता पार्वती परमेश्वराज्ञया षडपि बालानालिलिङ्ग; पूर्ववदेव षड्वक्त्रमेकमेवैकीचकार, अथ पितरौ पुत्रेण सह कैलासमाजग्मतुः, बालस्त्वचिरेणैव कालेन सकलविद्याः समभ्यस्य सकललोकालोकनविस्मयकरं मल्लयुद्धादिकं विधायैकदा सुमेरुशृङ्गविक्षेपक्रीडां कुर्वंस्तन्मायापहृतज्ञानेन देवेन्द्रेण सह समरविलासमारचयन् गीष्पतिस्तुत्या तुष्टो भूत्वा तत्प्रार्थितं सेनापत्यमङ्गीचकार, तदनु मुरारिप्रभृतयोऽमरा अपि कैलासस्यैवैकस्मिन् शिखरे सर्वसौभाग्यभाजनं स्कन्दपुरं विरचय्य तत्र हरात्मजं सेनापत्येऽभ्यषिञ्चन्, एवं गते महतिकाले मुरारिप्रभृतिदेवप्रार्थनया संतुष्टमानसौ पार्वतीपरमेश्वरौ सर्वशत्रुनिबर्हिणीमेकां शक्तिं मनसोत्पाद्य तत्संपन्नं पुत्रमालिङ्ग्य मूर्ध्नि चाघ्राय सुरारातीन् संहरेत्याज्ञापयामासतुः, नानास्त्रसंपन्नमेनं प्रस्थापयामासतुश्च ।

एवमुत्तरकुमारसम्भवस्य कालिदासकृतित्वाभावसाधनार्थम्, ईसवीय १८६६ वर्षस्य अक्तूबरमासीयपत्रे केनचित् पण्डितेन विलिखिता युक्तयोऽप्यतिप्रबलाः । तत्रैतावान् सन्देहः, नवमादिकृतिः कस्य वेति, प्रथमाद्यष्टमसर्गपर्यन्तं मल्लिनाथटीकासहितं कुमारसम्भवं नाम काव्यं तेलुगुदेशे चिरान्मुद्रितमुपलभ्यते, तत्रत्याश्च मन्यन्ते मल्लिनाथटीकोपलब्ध्याऽष्टमसर्गपर्यन्तं कालिदासस्यैव कृतिरिति, नवमादितत्कृतेरनुपलब्धिकारणोपन्यासश्च श्रीप्रेमचन्द्रतारानाथयोरष्टमाद्यनुपलब्धिवदेव समान एवास्ते ।

■

# विधवोद्वाहविवेकः[1]

*श्रीबालशास्त्री*
*साङ्ख्यशास्त्राध्यापकः*
*काशीस्थराजकीयपाठशालायाम्*

कश्चिद्दक्षिणदेशीयो भट्टविष्णुशास्त्र्यभिधानोऽस्मद्गुरुवरश्री ६ राजारामशास्त्रिनिर्मित-विधवोद्वाहशङ्कासमाधिसमाख्यनिबन्धखण्डनदुरभिनिवेशपिशाचावेशदूषितचित्तो "यत्तु" "तन्न" "बालिशोक्तिः" "स्वीयापाटवं प्रकाशयांचक्रुः" इत्यादयः प्रलापा एव परमतखण्डनसाधनमित्यभिसंदधानो महताडम्बरेण विधवोद्वाहविवेकं रचयामास । तमिमं समीक्ष्य कथमयमात्मानमपरिज्ञाय साहसिकः पर्वतोत्तोलने मशक इव प्रववृत इति संजातविस्मयाः पुरा यत्र सकलभारतवर्षालङ्करणभूता व्युत्पन्ना आसंस्तस्येदानीं दक्षिणदेशस्येदृशी दुर्दशा यत्तैवंविधा अव्युत्पन्ना निःशङ्कं खेलन्ति निर्भया निर्व्रीडाश्च प्रलपन्तीति समुत्पन्नखेदास्तद्व्युत्पत्तिं प्रकाशयितुमुद्यतामहे । यद्यप्येतादृशस्य महात्मनः स्वत एव प्रकाशमानतया नास्ति तद्व्युत्पत्तिप्रकाशने परव्यापारापेक्षा, तथापि रसिकजनमनःकुतूहलाय द्वित्रस्थलीयतत्पाटवं प्रदर्श्यते ।

अत्रायमुपक्रमग्रन्थो विधवोद्वाहशङ्कासमाधेः—

"स्वत्वान्तरमिव विवाहप्रयोज्यं स्वत्वं पतिनिष्ठेन क्लीबत्वादिना दोषेण न विनश्यति, न वा नोत्पद्यते, इति । क्लीबत्वपातित्ययोर्दायनिमित्तस्वत्त्वातिरिक्तस्वत्वनाशकत्वे तथाविधस्वत्वोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वे च मानाभावात्" इति ।

अत्र विधवोद्वाहविवेकः —

स्वत्वान्तरमिव विवाहप्रयोज्यं स्वत्वं पतिनिष्ठक्लीबत्वपातित्यादिस्मृत्युक्तदोषमूलकान्यविवाहजन्यस्वत्वोत्पत्त्यव्यवहितपूर्वक्षणे विनश्यति, न वा उत्पद्यते, तादृशदोषाणां वचनबलाद्दायनिष्ठस्वत्वनाशकत्वतदुत्पत्तिप्रतिबन्धकत्ववद् विवाहविधिवाक्योक्तदोषमूलकवैधविवाहस्यापि पूर्वविवाहप्रयोज्यस्वत्वनाशकत्वकल्पनाया दोषाणां तदुत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वकल्पनायाश्च स्वरसत एवौचित्यम्, पतिदोषमूलकपुनर्विवाहविधायकमन्वादिवचनेभ्यस्तथैव प्रतीतेः । यथा क्लीबपतितादीनां दाये स्वत्वानुत्पत्तौ तेषां दायनियामकवाक्येषु वर्ज्यत्वेन

1. पं. ३, ३६ (मई १, १८६९) २६३-२६५ ।

परिगणनं प्रमाणं तथा विवाहविधिवाक्येष्वपि कतिपयदोषविशिष्टानां वराणां वर्ज्यत्वेन परिगणनमेव तेषां स्वत्वनाशे तदनुत्पत्तौ च प्रमाणम्, इति ।

अत्रेदं विभाव्यताम् । यद्यपि पुनर्विवाहप्रापकत्वेन भवदभिमतानां वचनानां नास्ति विधवोद्वाहप्रापकत्वमिति स्पष्टं निरूपितं विधवोद्वाहशङ्कासमाधौ, निरूपयिष्यते च विस्तरेणास्माभिरपि विधवोद्वाहविवेकपरीक्षायां तथापि तेषां वचनानां तत्प्रापकत्वमभ्युपेत्यापि वदामः, प्रथमविवाहकालावच्छिन्नानां पातित्यादीनां दोषाणामेव स्वत्वोत्पत्तिं प्रति प्रतिबन्धकत्वं पूर्वविवाहजनितस्वत्वनाशकत्वं तु दोषमूलकपुनर्विवाहस्येति वैषम्यं कुतः प्रतीतम् । का वा भवतां साध्यसिद्धिक्षतिर्दोषाणामेव स्वत्वनाशकत्वकल्पनायां येन दोषमूलकद्वितीयविवाहस्य स्वत्वनाशकत्वं कल्प्यते । महांश्चात्र स्वरसो यद् दृष्टान्ते दोषाणामेव स्वत्वनाशकत्वं दार्ष्टान्तिके च दोषमूलकविवाहान्तरस्य तदुत्प्रेक्ष्यते । इदं चात्यन्तोपहासास्पदं यदस्मदीयनिबन्धस्थितं स्वत्वान्तरमिवेत्येतदविचार्यैव स्वयमपि लिख्यते । किं चान्यत् स्वत्वं द्वितीयविवाहविनाश्यं संभाव्यते यद् दृष्टान्तभूतं सत् स्वत्वान्तरमिवेति प्रयोक्तारं भवन्तमिक्ष्वाकूणामस्माकूणामित्यादिन्यायविषयपरिहासात् समुद्धरेत् । अस्माकं तु क्रयादिनिमित्तकं स्वत्वं दृष्टान्तभूतं भवितुमर्हतीति नानुपपत्तिः । किं च "न वोत्पद्यते" इत्यन्तोल्लेख्यप्रतिज्ञाया हेतोः प्रदर्शनं "स्वरसत एवौचित्य"मित्यन्तेन, तथा च तस्य प्रथमान्तत्वमयुक्तम् । यत इतिप्रभृतिपदाध्याहारेण योजयितुं शक्यत इति चेदध्याहारेण लक्षणया वा किं किं न योजयितुं शक्यते । किं च "यथेत्यादिना प्रमाण"मित्यन्तेन पूर्ववाक्यप्रतिपादितादधिकं किं प्रतिपादितमिति निरूप्यताम् ।

### विधवोद्वाहशङ्कासमाधिः

"लोके क्रयप्रतिग्रहादिभिः क्लीबपतितयोरपि स्वत्वोत्पत्तिदर्शनात्" ।

अत्र विधवोद्वाहविवेचकस्याक्षेपः—

"तथा स्वत्वोत्पत्तौ क्लीबपतितादीनां मन्वाद्युक्तमनंशित्वमपि न स्यात् । अस्मन्मते त्ववैधक्रयप्रतिग्रहाद्युत्पन्नस्वत्वस्याप्यवैधत्वेन तस्य विवाहादिप्रयोज्यस्वत्वेन तौल्याभावेनादोषात्" इति ।

अत्रोच्यते— "क्लीबोऽथ पतितस्तज्ज" इतिप्रभृतिवचनैः पुत्रत्वादेर्दायस्वत्त्वनिमित्तता तत्तद्वचनैर्बोध्यमाना क्लैब्यादिदोषाभावविशिष्टपुत्रत्वादौ निर्धार्यते, पुत्रत्वादिना दाये स्वत्वोत्पत्तौ दोषाभावस्य सहकारित्वं वा प्रतिपाद्यते । क्रयादिना स्वत्वोत्पत्तौ तु नैवम्, मानाभावात् । नहि यत्किंचित्स्वत्वस्य कारणतावच्छेदकं सहकारिकारणं वा स्वत्वमात्रस्य भवितुमर्हति । तथा सति दुहितृत्वनिष्ठस्वत्वकारणताया अवच्छेदकस्य तादृशस्वत्वकारणस्य वा पत्न्यपि

वस्य पुत्रत्वनिष्ठकारणतावच्छेदकत्वस्य पुत्रत्वजन्यस्वत्वं प्रति कारणत्वस्य वाऽऽपत्तेः। तस्माद् यस्य यादृशस्वत्वं प्रति निमित्तत्वं प्रमाणप्रमितं तदेव तत् प्रति निमित्तं क्लैब्याद्यभावस्य च क्रयादिनिमित्तकस्वत्वं प्रति कारणत्वं कारणतावच्छेदकत्वं वा न प्रमाणप्रमितमिति न क्रयादिनिमित्तकस्वत्वं प्रति स्वत्वसामान्यं प्रति वा तस्य कारणत्वं तदवच्छेदकत्वं वा वक्तुं शक्यते। इत्थं च दायनिमित्तकस्वत्ववृत्त्यसाधारणो धर्म एव क्लैब्याद्यभावावच्छिन्ना क्लैब्याद्यभावनिष्ठा वा या कारणता तन्निरूपितकार्यताया अवच्छेदकस्तस्य च वैवाहिके स्वत्वेऽभावादेव न तत्र क्लैब्याद्यभावस्यापेक्षा। एवं स्थिते क्लैब्याद्यप्रतिबध्यत्वाविनाश्यत्वाभ्यां तुल्यमेव वैवाहिकं स्वत्वं क्रयादिनिमित्तकेन स्वत्वेन। यत्तु वैधत्वावैधत्वाभ्यां भेदो वैवाहिकस्वत्वक्रयादिनिमित्तकस्वत्वयोरित्युच्यते, तत्र वैधत्वं विधेयत्वं विहितजन्यत्वं वा। नाद्यः, वैवाहिकेऽपि तदसम्भवात्। नान्त्यः, उद्वहेदितिवत् क्रीणीयात् प्रतिगृह्णीयादितिप्रभृतिविधिबोधितनिमित्तकत्वस्य क्रयादिनिमित्तकस्वत्वेऽप्यविशिष्टत्वात्। अस्तु वा कथंचित्तयोर्विशेषस्तथापि क्लैब्याद्यनाश्यत्वादौ को विशेषः। न च नष्टे मृते इत्यादिना वैवाहिकस्वत्वस्य क्लैब्यादिप्रतिबध्यत्वादस्ति विशेषः। दायलाभादिषु वित्तागमेषु विवाहस्य पृथगनिर्देशेन प्रतिग्रहक्रयादिष्वेव विवाहस्याप्यन्तर्भावेण वस्त्वन्तरनिष्ठक्रयादिनिमित्तकस्वत्वं प्रति क्लृप्तसामग्र्यैव वैवाहिकस्वत्वस्याप्युपपत्तौ क्लैब्याद्यभावादेस्तत्सामग्रीघटकत्वकल्पने गौरवात्, नष्टे मृत इत्यादेर्वरदोषस्यानुशयहेतोर्बोधकत्वेनैवोपक्षयस्योपपादितत्वात्।

यत्तु कन्यादानं न पितृस्वत्वनिवर्तकमिति प्रतिज्ञाय तत्रोपोद्बलकतया कन्यादानवाक्ये कन्यां० इत्यादि संप्रददे इत्युत्तरं न ममेति त्यागोच्चारणाभाव इति केचिदित्युक्तं प्रयोगरलकृता, दौहित्रस्यानपत्यमातामहक्थाधिकारः पुत्रिकाधर्मश्च संगच्छते, इत्युक्तम्, तदत्यन्तमसमञ्जसम्। दाधातुनैव सम्प्रोपसृष्टेन दातृस्वत्वनिवृत्तेर्लाभेन न ममेत्युच्चारणे पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् तत्रोच्चारणीयमित्याशयेन कैश्चित्तत्प्रयोगस्य प्रतिषेधात्। न ममेतिवाक्ये संबन्ध्यन्तरसमर्पकपदापेक्षायां पूर्वप्रक्रान्तकन्यापदस्यैवावश्ययोजनीयतया सनिरूपकार्थकसमभिव्याहृतषष्ठ्या अग्काङ्क्ष्यमाणसंबन्धेतरसंबन्धबोधकताया अस्वारसिकतया कन्यात्वे दातृनिरूपितत्वाभाव एव नञा स्वरसतः प्रतीयेतेत्यभिप्रायेण तत्प्रतिषेधाद्वा। ऋक्थाधिकारे स्वत्वस्य तु कथमप्युपयोगो न संभाव्यत इति मातामहक्थाधिकारमात्रेण काऽऽशा स्वत्वस्य। एवं हि ऋक्थाधिकारिगणे पितुर्गुरो राज्ञश्चापि निर्देशात्तेष्वपि स्वत्वमापद्येतेति साधु धर्मशास्त्रे व्युत्पत्तिं समपादयद् भवान्।

एवं पितुः स्वत्वनिवृत्तावपि दुहितरि दौहित्रे वा पुत्रिकाधर्मस्य पुत्रत्वसंपादकत्वे काऽसंगतिः? नहि पुत्रत्वं स्वत्वव्याप्यं येन स्वत्वमाक्षिपेत्। गर्भदासादौ स्वत्वाभावेऽपि पुत्रत्वदर्शनेन व्याभिचारात्।

इदं महदाश्चर्यं, यत्—

*"विधवा या भवेत्कन्या निर्दोषा भर्तृवर्ज्जिता ।*

*तस्या वासः पितुर्वेश्म सलज्जा चैव सर्वदा" ॥*

इति वदता पराशरेण विधवायाः पितृवेश्मनि वासविधानात् पितुः स्वत्वमाक्षिप्यते, पितृस्वत्वनाशे तु तदसंगतिरिति चोच्यते, नहि कस्यचिद्गृहे वासविधानेन तस्य स्वत्वं कल्पयितुं युक्तम्, नहि यो यस्य स्वं स एव तस्य गृहे वसतीति नियमः । नहि पथिकब्राह्मणस्य कुलालगृहे वासस्य विहितत्वेऽपि कुलालस्वत्वं तस्मिन् भवादृशाद्व्युत्पन्नादृते कश्चिदुत्प्रेक्षेत ।

यदपि दानजन्यस्वत्वस्य सम्बन्धतया समवायातिरिक्तसंबन्धसामान्यस्य चानित्यतया स्वत्वसंबन्धस्याप्यनित्यत्वेनान्यविवाहस्वत्वोत्पत्तिपूर्वक्षणे तन्नाश एवेति स्वीयतार्किकत्वप्रदर्शनायोक्तम् ।

तेन चातीव नैयायिकधुरीणत्वं प्रकाशितम् । क्व वयं स्वत्वस्य नित्यतां वदामो यत्रैतावान् भवतः स्वत्वस्यानित्यत्वोपपादने फटाटोपः, विवाहनिमित्तकस्वत्वस्य क्लैब्याद्यनाश्यत्वं परं वदामस्तत्रानित्यत्वोपपादनेनापि किम् । नह्यनित्यं स्वत्वमित्येतावता भवदभिमतक्षणविशेषे तन्नाश उचितः । समवायातिरिक्तसंबन्धमात्रस्यानित्यत्त्वकथनं तु महतः पदार्थपरिचयपरिपाकस्य फलम् । गगने कालभेदस्य यः संबन्धो भेदे च कालस्य यः संबन्धो भेदे चाखण्डोपाधेरभावत्वस्य च यः संबन्धस्ते किमनित्या अथ च किं समवायातिरिक्ता न भवन्तीति न किंचिदेतत् ।

विधवोद्वाहशङ्कासमाधिः—

न चैवं सति क्लीबाय वाग्दत्ताया अन्यस्मै दानमसंगतं स्यादिति वाच्यम्, नहि तत्रान्यस्मै दानं क्लीबादिस्वत्वोत्पत्त्यभावात्; किन्तु दात्रनुशयजन्यप्रतिग्रहीतृस्वत्वनाशात् । यथा क्रीतानुशयादौ—

"दुष्टाय दाने सप्तपद्युत्तरं तु न दात्रनुशयः । तत्र देवानां दातृत्वात्" इति ।

अत्र विधवोद्वाहविवेकः—

यत्तु मनुष्यकर्तृकवाग्दाने दात्रनुशयस्य सत्त्वात्तदुत्तरं दोषदर्शनेन तादृशदाननिवृत्तावपि देवानां सर्वज्ञत्वात्तत्कर्तृकदानेऽनुशयासंभवान्न तद्दानोत्तरं विवाहसंस्कारनिवृत्तिरित्यूचुस्तन्न, मनुष्यकर्तृकदानवद्देवकर्तृकदानेऽपि मनुष्यानुशयस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा तद्दानोत्तरं कुत्रापि दोषनिश्चयज्ञाने देवानां सर्वज्ञत्वभङ्गापत्तिः" इति प्रलपति ।

तत्रायमेतस्य महान् दुर्विनयो यदयमनुक्तमेवानुवदति, आर्यचरणैस्तु दात्रनुशयेन प्रतिग्रहीतृस्वत्वनाश उच्यते, सप्तपद्युत्तरं तु प्रतिग्रहीतृस्वत्वनाशको दात्रनुशयो न संभवतीत्युच्यते,

तत्रायं "दाननिवृत्तावपि" इति "न विवाहसंस्कारनिवृत्ति"रिति चानुवदति । क ऋते भवतो दानस्य्रेच्छारूपस्यानुशयशतेनाप्यनिवर्तनीयस्य तेन निवृत्तिं वदेत् । तस्यैव च व्युत्पन्नशिरोमणेर्भवत एव "मनुष्यानुशये स्वकर्तृकदानजन्यस्वत्वनिवर्तकत्वस्येव देवकर्तृकदानजन्यस्वत्वनिवर्तकत्वस्याप्यवश्यवक्तव्यत्वात्" इत्येतदर्थतात्पर्येण "मनुष्यकर्तृकदानवद्देवकर्तृकदानेऽपि मनुष्यानुशयस्यावश्यकत्त्वात्" इति लेखः शोभते, दाने कथमप्यनुशयस्यावश्यकताया वक्तुमशक्यत्वात् । यदि च "दाने" इत्यस्य लक्षणया "दानजन्यस्वत्वनिवृत्तौ" इत्यर्थोऽभिप्रेयते, तर्हि चैत्रो मूर्ख इत्युक्त्वा चैत्रीयपर्यनुयोगकाले चैत्रपदेन लक्षणया चैत्रशत्रुरभिप्रेत इति व्याचक्षाणोऽप्यप्रतिवक्तव्यः स्यात् । सर्वस्यापि वाक्यजातस्यैवंक्रमेण विपरीतार्थकत्वसंभावनया सर्वस्यैव वाग्व्यवहारस्य लेखव्यवहारस्य च समुच्छेदप्रसङ्गः स्यात् । अत एवोक्तं शिरोमणिभिः "वादिवाक्ये न लक्षणा" इति । तस्मात् स्पष्टमेवैतस्य दानपदार्थानुशयादिपदार्थाज्ञानं निश्चीयते । एवं कासांचित् स्त्रीणां दुरदृष्टानां तद्विपाकाय बुद्धिपूर्वमेव देवैर्दुष्टाय दानस्य संभाव्यमानत्वेन सप्तपद्युत्तरं दोषनिश्चये कथं देवानां सर्वज्ञत्वभङ्गप्रसङ्ग इत्यादि सुधियो विदांकुर्वन्तु ॥शम् ॥

तदित्थं स्थालीपुलाकन्यायेन किंचित् पुनरुद्वाहविवेचकव्युत्पत्तिपाटवं प्रकटीकृतम् । इतः स्वल्पेनैव कालेन तदीयशङ्काभासानां सर्वेषां निराकरणं सङ्क्षेपत उपनिबध्य काशीविद्यासुधानिधिचकोरविचारगोचरीकरिष्यते ।

■

# निष्पक्षपातविवेचकसभ्या विज्ञाप्यन्ते[१]

*श्रीराजारामशास्त्री, श्रीबालशास्त्री*
*धर्मशास्त्र-साङ्ख्यशास्त्राध्यापकौ*
*काशीस्थराजकीयपाठशालायाम्*

हे सभ्याः प्रणम्य युष्मानेतदद्भुतमेकं वृत्तं प्रमोदयितुकामा निवेदयामस्तद् विदाङ्कुरुत। यत् प्रसिद्धमुपचक्षुर्विपरीतदर्शनं नाम यद्युक्ताभ्यामक्षिभ्यां विपरीतं तरुपुरुषाद्यालोच्यते ऊर्ध्वमूलाधःशाखादि, तज्जातीयमपरमेकमस्माभिरन्तःकरणस्योपान्तःकरणं विपरीतदर्शनमुपलब्धम्, विधवाविवाहप्रवर्तकानां तत्सहायानां च रण्डासु दुर्वृत्तासु करुणा नाम, यदावेशितचित्तेन सर्वोऽयं प्रमाणप्रपञ्चो बाधकोऽपि साधक इव लक्ष्यते। तथा हि, तैत्तिरीयारण्यकस्य षष्ठप्रपाठके आहिताग्न्यौर्ध्वदेहिकमन्त्रसमुदायघटक एको मन्त्रो विधवाविवाहलिङ्गत्वेनाभिमन्यते तथाविधैः। वास्तविकस्तु तन्मन्त्रस्यायमर्थः— हे नारि त्वम् इतासुं गतप्राणम् एतं देहं पतित्वेनाभिमन्यमाना सती तस्य समीपे शेषे, (नैतद् युक्तं, नायं देहस्तव पतिः, किं त्वेतद्देहस्याधिष्ठाता जीवः) अत 'उदीर्ष्व' ऊर्ध्वं गच्छ (क्व) यत्र तव पाणिग्राहवान् जीव एतच्छरीरस्याधिष्ठाता तं लोकं मर्त्यलोकादन्यम्, अभ्येहि उपागच्छ, तत्र च तव पाणिग्राहवान् इह लोके एकवारमूढामपि त्वां पुनस्तस्मिन् लोके भार्यामिच्छति तस्य पत्युः एतच्छरीराधिष्ठातुः 'एतद्' इदमेव यद् वहसि, 'जनित्वं' जायात्वं प्राप्नुहि, इति। सायणाचार्यस्य चात्रैवाभिप्रायः। यतस्तेन दिधिषोरित्येतत्पुनर्विवाहेच्छोरित्येवं विव्रियते। अन्यथा विधवां वोढुमिच्छोरिति व्याचक्षीत। किं च एतदित्येतज्जनित्वमित्यतः पूर्वं योजयता इदमेव जायात्वं प्राप्नुहीत्यर्थतात्पर्यकत्वं प्रत्यायितम्, मर्त्यलोकस्थपुरुषान्तरनिरूपितजायात्वाभिप्रायकत्वे तु निरूपकभेदात्तस्य भिन्नत्वेनैतदित्यसंगतं स्यात्। स्पष्टतरं चैतन्मृतशरीराधिष्ठातृनिरूपितजायात्वस्य एतज्जनित्वमित्यादिपदप्रतिपाद्यत्वेनाभिप्रेतत्वमेतदधिष्ठातुरेव दिधिष्वादिपदप्रतिपाद्यत्वेनाभिप्रेतत्वं चैतत्संदृशबह्वृचमन्त्रस्य सायणाचार्यीयभाष्यादवसीयते, तथा च तद्भाष्यम्—

"हे नारि मृतस्य पत्नि जीवलोकं जीवानां लोकं स्थानं गृहमभिलक्ष्य उदीर्ष्व अस्मात्स्थानादुत्तिष्ठ ईरगतौ आदादिकः गतासुम् उत्क्रान्तप्राणम् एतं पतिम् उपशेषे तस्य समीपे स्वपिषि तस्मात्त्वम् एहि आगच्छ यस्मात्त्वं हस्तग्रामस्य पाणिग्राहं कुर्वतो दिधिषोः गर्भस्य

१. पं. ३, ४१ (अक्टूबर १, १८६९) १०९-११०।

निधातुः तव पत्युः संबन्धादागतम् इदं जनित्वं जायात्वम् अभिलक्ष्य संबभूथ संभूतासि असुसरणनिश्चयम् अकार्षीः तस्मादागच्छ" इति। इत्थं चात्र दिधिष्वादिपदमेतत्पतिपरत्वेन व्याचक्षाण आचार्यसायणः कथं शून्यहृदय इव तैत्तिरीयारण्यकमन्त्रं तस्याः सत्याः पुरुषान्तरानुसरणोपदेशपरमभिप्रेयात्।

असन्दर्भसिद्धं कथमपि श्रुतितात्पर्यविषयत्वेन संभावयितुमशक्यं विधवोद्वाहिभिः स्वीयबोधातिरेकेण परिकल्प्यमानमेतन्मन्त्रार्थं तत्परितोषायाभ्युपगम्यापि ब्रूमः, भवत्वस्य पुरुषान्तरानुसरणोपदेशपरता, तथापि पुनर्भूलिङ्गमेतत्स्यान्न तु पुरुषान्तरानुसरणस्य धर्म्यतालिङ्गम्। दिधिषुपदस्य पुनर्भूपतिबोधकस्य सत्त्वात्। तस्याश्च—

*"मृते भर्तरि तु प्राप्तान् देवरादीनपास्य या।*
*उपगच्छेत्परं कामात्सा तृतीया प्रकीर्तिता" ॥*

इति प्रभृतिनारदबोधितस्वैरिणीत्वात्। किञ्च, साक्षान्निषेधे जागरूके मन्त्रलिङ्गनामार्थवादिकलिङ्गानामैतिहासिकाचाराणां च विध्युन्नायकत्वकल्पनायाः केवलं बालिशबुद्धिविलसितत्वमेव। केवलमाकाङ्क्षितस्यार्थस्यान्यतोऽलाभेऽर्थवादतस्तत्कल्पना यथा रात्रिसत्रन्यायेन फलस्य। अविरोधे वा प्रमाणान्तरेण स्मृत्यादिभिः संवादेऽपि वा युक्ता मन्त्रलिङ्गादीनां तत्कल्पना। अन्यथाऽऽश्वमेधिकेन मन्त्रलिङ्गेन, सुब्रह्मण्यानिगदस्थेनेन्द्रकर्तृकव्यभिचारगमकेन मन्त्रवर्णेन, भगवतो नन्दनस्य गोपाङ्गनासङ्गवर्णनपरेणेतिहासपुराणादिना च व्यभिचारस्य धर्म्यतायाः श्रौतविश्वरूपोपाख्यानबलेन ब्राह्मणानामपि सुरापानस्य पापाजनकतायाश्च कल्पनाप्रसङ्गात्। तस्मात्स्मृतिशिष्टाचाराद्यनुरोधेन विधिप्रतिषेधविरुद्धानामर्थवादमन्त्रलिङ्गादीनामस्वारसिकेऽप्यर्थे तात्पर्यं समुन्नेयं न पुनरापाततः प्रतीयमाने बलवन्मानविरुद्धेऽर्थे इति सांप्रदायिकसिद्धान्तः। प्रकृते तु प्रदर्शितमन्त्रस्य स्वरससिद्धेऽर्थे श्रुतिस्मृतिशिष्टाचाराविरुद्धे संभवति तद्विरुद्धेऽस्वारसिकेऽर्थे श्रुतितात्पर्यमुत्प्रेक्ष्येमं बलवदनर्थावहमधर्ममुपोद्बलयतां महदिदं धार्ष्ट्यं सुव्युत्पन्नानां धार्मिकाणां कर्णान्तःकरणदाहकारीत्यलं खण्डनार्थयाप्यदभ्रतच्चर्चया। इति शम् ॥

# श्रीशङ्कराचार्यसभाजितपुण्यग्रामस्थसभावृत्तान्तवर्णनम्[1]

*पण्डितशालिग्रामपमिश्रः*
*धर्माधिकार्युपाख्यढुण्ढिराजपन्तः*

अथ गिरीन्द्रनिकेतनगिरीन्द्रतनयाधिष्ठितवामाङ्गपरिचर्यासङ्गिचेतसः शास्त्रगम्भीरवारिधेः सकलसच्छात्रनिकरमनोगताविद्यातिमिरापसारणैकतरणेः श्रीगुरुचरणस्य परिचर्यया परिचितशास्त्रलेशावावां पुण्याख्यनगरे सभायां वृत्तं वृत्तं धर्ममार्गप्रचारसमुत्सुकरसिकजनमनःकुतूहलाय वर्णयावः। मुम्बय्याख्यनगरनिवासिना भट्टविष्णुशास्त्रिनामकेन परमगुरुचरणविरचितविधवोद्वाहशङ्कासमाधिस्थशङ्काग्रन्थान्नु न चेत्यादिपदरहितान्स्वसिद्धान्तकोटित्वेन पुनः पुनः "नष्टे मृते" इति वचनं च स्वसिद्धान्तसाधकतयोपन्यस्य विरचितं मूर्खजनप्रतारणैकफलकं विधवोद्वाहविवेकाख्यं ग्रन्थं यथार्थशास्त्रतत्त्वैकपक्षपातिभ्यः काशिकपाठशालाप्रधानाध्यक्षश्रीमद्ग्रिफिथसाहिबाभिधप्रभुवर्येभ्यः प्राप्य परमगुरुचरणकृतविधवोद्वाहशङ्कासमाधेर्विद्वत्कृतविचारस्यैव तद्ग्रन्थखण्डनसमर्थत्वेऽपि सकलजनमनःसन्तोषाय दावानलमिव दुर्वृत्तविधवाहृदयकाननेऽङ्कुरितसंतोषाणाम्, हिमांशुमिव मुकुलितसतीमानससरोजातसुखानाम्, दोषाभासनिरासनामकं परमगुरुवरश्रीराजारामशास्त्रिभिर्विरचितग्रन्थस्य तिलकं समुपन्यबध्नन्नस्मद्गुरुवर्याः श्रीमद्बालशास्त्रिणः। तमिमं मुद्रितं ग्रन्थं बहुतरविद्वज्जननयनचकोरचन्द्रीभूतं विज्ञाय संजातस्वचिकीर्षितभङ्गविस्रम्भोऽपि भट्टविष्णुशास्त्री स्वदेशे संस्कृतविद्याह्रासं विलोक्य केवलमपण्डितजनसमाजे यः कोऽपि पुनर्विवाहस्य शास्त्रसम्मतत्वविषये विवदेत, तेन सह विवादं करिष्यामीत्येवं प्रालपत्। अथ तत्रलम्पेन संदिहानैः श्रुतिस्मृतिसदाचारशिष्टधर्मतत्त्वनिर्णिनीषुभिस्तद्देशीयैर्महाधनिकैर्नास्तिकमतप्रचारकालिकं श्रीदमज्जगद्गुरुशङ्कराचार्यवर्याणामनुष्ठानं स्मरद्भिः परमप्रार्थनया स्वदेशमानीताः श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यश्रीऋष्यशृङ्गपुरषड्दर्शनसंस्थापकश्रीकमलानिकेतकरवीरसिंहासनेश्वरश्रीमच्छङ्कराचार्यान्वयसंजाताभिनवश्रीविद्याशङ्करभारतीकरकञ्जोद्भवश्रीविद्यानरसिंहभारती-स्वामिचरणाः स्वागमनमार्गप्रान्तवर्त्तिनगराणि पत्तनानि च भगीरथानीतगाङ्गौघ इव पुनन्तः पुण्यग्रामं प्राप्य काशीप्रभृतिविविधक्षेत्रराजधानीस्थपण्डितान् नानादेशीयान् भूपालान् धनिकांश्चाहूय सुधर्मामिव धर्माभासनिरासपूर्वकसनातनसद्धर्मविवेचनाय सभां सभाजयामासुः।

---

१. पं.५.(सितम्बर १,१८७०) १०३-१०४।

तस्यां च वादी भट्टविष्णुशास्त्री प्रतिवादिनो गजेन्द्रगढकरोपनामकनारायणाचार्याः। उभयपक्षीयाः पञ्च-पञ्चमध्यस्था इमे, गोडबोले इत्युपनामकभिकूशास्त्री, खांबेटे इत्युपनामकदिनकरशास्त्री, खाडिलकरोपनामक-आपाशास्त्री, ऐनापुरोपनामकभिकाचार्याः, कोलटकरोपनामकगणेशशास्त्री, इति। विपुलकरोपाह्वकृष्णशास्त्री, माटे इत्युपाह्वव्यङ्कटशास्त्री, आगाशे इत्युपाह्वरावजीशास्त्री, शेंडे इत्युपाह्वरघुनाथशास्त्री, गाडीगिलोपाह्वकेशवशास्त्री, इति च वादिप्रतिवादिलिखितशास्त्रार्थपत्राणां सारासारौ विविच्योचितार्थस्य संमन्तारो यत्पक्षेऽधिका मध्यस्थसंमतयस्तत्पक्षस्य जयः संमतीनां साम्ये उचितपक्षनिर्णायकस्योभयपक्षीयमध्यस्थानुमतमध्यस्थाध्यक्षस्य पण्डितवरगोपालाचार्यस्य संमत्या पक्षजयनिर्णयः, अन्ये च सर्वे निषेधकपक्षीया नारायणाचार्यलिखितलेखसहायकाः। उत्तेजकपक्षीयाश्च भट्टविष्णुशास्त्रिलेखसहकारिणः, इत्येवं नियमपुरःसरं कृतशास्त्रार्थस्यायं सारांशाभिप्रायः। उत्तेजकपक्षीयाणां मूर्द्धाभिषिक्तं मनुनारदपराशराणां समानानुपूर्वीकं नष्टे मृते इत्येकं वचनम्, तत्र नारदस्मृतिस्थं तूपक्रमोपसंहारानुरोधेन नियोगपरमेव, मनुपराशरोक्तं त्वद्य यावन्मनुभाष्यकृन्मेधातिथिमारभ्य न केनापि ग्रन्थकृता एकदेशिमताभिप्रायेणाप्युत्तेजकपक्षीयानुगुणार्थपरतया व्याख्यातं तादृशार्थपरत्वे न तु नामापीत्यादिबहूनां निषेधकस्मृतिवचसां विपरीतार्थकल्पनाप्रसङ्गाद् इति निषेधकवचनार्थानुसृतार्थपरतया सुयोजत्वेऽस्य विपरीतार्थं परिकल्प्य परःशतानां पुनर्विवाहनिषेधकवचनानां स्वारसिकार्थपरित्यागोऽनुचित इति न कथमपि विधवापुनर्विवाहस्य शास्त्रविहितत्वसंभव इति निषेधकपक्षीयाणां मतम्। श्रुतिस्मृतिवचसां तात्पर्यनिर्णयो बाधकश्रुत्याद्यनुगुण एव कर्त्तव्यो न पुनः केवलमापाततः प्रतीयमानेऽर्थे तात्पर्यमवधार्य तत्तद्विरुद्धवचसां स्वविषयातिरिक्तत्वेन संकोचो युक्तः। अन्यथा

*"असीवरुणयोर्मध्ये बालरण्डां तपस्विनीम्।*
*बलात्कारेण गृह्णीयात्तद्विष्णोः परमं पदम्"॥*

इत्यादिवचनानां पदैराभासमानमर्थं स्वीकृत्य रण्डाभिगमननिषेधकवचसामसीवरुणान्तःप्रदेशातिरिक्तदेशविषयकत्वेन व्याख्याने महानधर्मः प्रवर्त्तेतेत्याशयस्तेषाम्। मनुनारदपराशरेतरस्मृतिवचसां पुनर्विवाहविधायकत्वेनाभासमानानां तात्पर्यं तु तैस्तैरेव ऋषिभिः स्वयं स्पष्टमेव प्रतिपादितम्। यथा कात्यायनः स तु यद्यन्यजातीय इत्याद्युक्त्वैतद्वचनस्य धर्म्यविवाहबोधकत्वशङ्कानिराकरणाय क्लीबं विहाय पतितं या पुनर्लभते पतिम्। तस्यां पौनर्भवो जातो व्यक्तमुत्पादकस्य स इत्यनेन पुनर्विवाहोत्पन्नसन्ततेः पौनर्भवत्वजात्यन्तरं प्राह। एवं वसिष्ठोऽपि क्लैब्यपातित्यादिदोषविशिष्टपतिकायाः पुनर्विवाहं विधाय, या वा क्लीबं पतितमुन्मत्तं वा भर्तारमुत्सृज्यान्यं पतिं विन्दते मृते वा सा पुनर्भूर्भवति इति वचनेन पुनर्विवाह-

संस्कृतायाः पुनर्भूत्वरूपजात्यन्तरकथनात् पुनर्विवाहस्य धर्म्यत्वं निराकरोत्, एवमन्येऽपि। ननु व्यभिचारप्रवृत्तानां विधवास्त्रीणां ज्ञातिदण्डादिभयेन गुप्तबालहत्यादिकरणापेक्षयेदृश-पुनर्भूत्वरूपाजात्यन्तरं स्वीकृत्य पुनर्विवाहकरणमुचितमिति चेत्सत्यम्, न वयं बालहत्यादि-पातकमङ्गीकृत्यापि तादृशविधवानां पुनर्विवाहो न कर्त्तव्य इति ब्रूमः; अपि तु व्यभिचाररता विधवास्तत्समशीलैर्व्यभिचारिपुरुषैरवश्यं विवाह्याः। परं तु तस्या अन्नं न भोक्तव्यं पुनर्भूः सा प्रकीर्त्तितेति वचनेन तया सहान्नादिव्यवहारस्य निषिद्धत्वात् सनातनधर्ममार्गमनुसिसीर्षु-भिस्तज्जातीयेन सह भोजनादिव्यवहारो न विधेय इति। परलोकाकाङ्क्षिणीभिः सतीभिर्वि-धवाभिश्चेदृशशास्त्रविरुद्धमधर्म्यं विवाहमकृत्वा ब्रह्मचर्यव्रतमनुतिष्ठन्तीभिः फलमूलाशनेनायुः क्षपणीयमिति। अयमेवार्थः —

*कामं तु क्षपयेद्देहं फलमूलाशनैः शुभैः।*
*न तु नामापि गृह्णीयात्पत्यौ प्रेते परस्य तु॥*

इति वचनेन स्पष्टमभिहितो मनुना। इत्थं संज्ञातविवादोत्तरं षण्णां मध्यस्थानां मध्यस्थाध्य-क्षस्य च संमतिः पुनर्विवाहः शास्त्रविरुद्ध इति ब्राह्मणादि त्रिषु वर्णेषु विधवानां पुनर्विवाहो नैव कार्य इत्येतदर्थेऽभूत्। अवशिष्टेषु तत्पक्षीयेषु चतुर्ष्वेकः केवलं नष्टे मृते इत्यस्य पुनर्वि-वाहोत्तेजकपक्षीयैः कल्पितेनार्थेन शास्त्रसिद्धो भवति; परन्तु अद्य यावत्केनाप्यकृतत्वादनेक-निषेधकवचनानुरोधाच्च कलौ न कर्त्तव्य इत्येतदभिप्रायं सममंस्त।

अन्यैस्त्रिभिर्नष्टे मृते इति वचनेन सिद्ध्यति पुनर्विवाहस्तथापि तस्य गौणत्वादेकदेशी-यमतानुसार्यापद्धर्मत्वादद्य यावदप्रचाराच्च संप्रति स आचारविषयो विधेयो न वेत्यस्य तत्त्व-निर्णयोऽप्यतिगहनो भयंकरश्चेतीदृशतत्त्वनिर्णये तत्रभवन्तः श्री६जगद्गुरुस्वामिचरणा एव प्रमाणमित्येतदर्थः सममानि। इत्येवं संमतिपत्राणि वादपत्राणि च विलोक्य श्री६जगद्गुरुस्वा-मिचरणाः अधिकतरसंमतिकत्वात्सयुक्तिकत्वाच्च निषेधपक्षस्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्येषु विध-वानां पुनर्विवाहो नैव कर्तव्यः, अज्ञानतः कृते तां पुनरुद्वाहितां परित्यज्याश्वलायनोक्तं प्रायश्चित्तं कुर्यादित्यनुशासनं सनातनधर्मपथमनुसंचरतां स्वीयसच्छिष्यवर्गाणां कर्णपथं डिण्डिमघोषपु-रस्सरं प्रापयित्वा सभाप्रारम्भदिनमारभ्यासमाप्ति संजातं वृत्तं स्वीयानुशासनसहितं संक्षेपतो महाराष्ट्रभाषया संमुद्र्य देशे देशे प्रेषयामासुः, ततो भवत्कृतस्यास्मद्गुरुचरणकृतविधवोद्वाह-शङ्कासमाधेः खण्डनाभासस्यावलोकनेनैव विद्वद्भिर्मेरुसर्षपयोरिव गुरुचरणानां भवतश्च बोधस्य तारतम्यं स्पष्टं ज्ञायते, तथाप्यस्मिन्नानादेशीयपण्डितसमाजेऽस्मदभिमुखं गुरुचरण-ग्रन्थस्य द्वित्रस्थलानामुपपादनमेवालं भवतो बोधपरीक्षायै खण्डनं तु दूरे। अन्यथा यथेष्टं

कानिचित् संस्कृतवाक्यानि संयोज्य केवलं मूर्खजनप्रतारणायैवायं ग्रन्थ उपनिबद्ध इति प्रसिद्धिर्दुर्निवारा वर्त्तत एवेत्येतदर्थबोधकं महाराष्ट्रभाषायां मुद्रितं पत्रं भट्टविष्णुशास्त्रिसमीपमावाभ्यां प्रेषितमवलोक्यापि स विवादाय सभायां नैवागत इति द्वितीयः पराभवस्तस्येति। ततः सर्वे पण्डिताः प्रत्येकं लब्धमहार्होर्णावस्त्रयुगलसहितशतमुद्रापारितोषिकास्तत्रागतैस्तद्देशीयैश्च धनिकैर्यथायथं कृतसम्माना गृहीतश्रीद्मज्जगद्गुरुस्वामिचरणप्रसादाशीर्वचनाः स्वं स्वं नगरं ययुरिति शम्।

■

# दाक्षिणात्यमतिः[1]

*म. भो. कु. नामा दाक्षिणात्यकरवीरस्थशास्त्री*

अथ काशीस्थपंडितनाम्निवार्तापत्रे काशीस्थाभ्यां द्वाभ्यां पंडिताभ्यां लिखितं पुनर्विवाहनिर्णायकपुण्यग्रामस्थसभाविषयकं पत्रं दृष्टं मया। तस्योत्तरं दातुं यथामति प्रयतेऽत्राहम्। तत्पत्रध्वनितविषया एते ॥१॥ अस्मासु दाक्षिणात्येषु संस्कृतविद्याह्रासः, ॥२॥ करवीरसिंहासनेश्वरश्रीमच्छंकराचार्याणां विजयो माहात्म्यं च, ॥३॥ श्रीमद्राजारामशास्त्रिणां पुनर्विवाहखंडकपुस्तकस्य प्रभावः, ॥४॥ भट्टविष्णुशास्त्रिणां विद्याहीनत्वम्। कंचित्पुरुषमनुलक्ष्य किंचिदपि लेखनं मे न रोचते। अत एव श्रीमद्राजारामशास्त्रिणां विद्याप्रभावं भट्टविष्णुशास्त्रिणां विद्याहीनत्वं च वर्जयित्वाऽन्यान् विषयानुद्दिश्य किंचिद् वच्मि। सर्वे दाक्षिणात्याः श्रीमद्राजारामशास्त्रिणां सदाचरणमार्दवप्रियभाषितादिगुणपरिष्कृतमहाविद्वत्तामंगीकुर्वन्ति। तथापि नास्त्यस्मासु विद्याह्रासः। श्रीमच्छंकराचार्याणां नास्ति विजयो माहात्म्यं च।

प्रथमप्रकरणम्। अस्माकं भरतखण्डनिवासिनां का विद्या किं सामर्थ्यं च?

सांख्ययोगादिषड्दर्शनानि क्वचिदध्याप्यन्ते क्वचिदधीयन्ते च। फलमाधुर्याद्वृक्षमाहात्म्यम्। शौर्यप्रदर्शनात्क्षत्रिययोग्यता। रसादिपरिपाकात्काव्यसाफल्यम्। एतैः सामान्यन्यायैरुपमानप्रमाणबलादस्माकं भरतखण्डनिवासिनां समीचीनैकदर्शनज्ञानमपि नास्तीति सिध्यति। गौतमकणादप्रणीतन्यायवैशेषिकशास्त्रसाहाय्येनास्माकमिदानीन्तनामवस्थामुदाहरामि। प्रमाणचतुष्टयजन्यसृष्टपदार्थविज्ञानसामर्थ्याच्छेषवत्पूर्ववदनुमानलापनाच्चानेकोपयोगि विषयोपपादकसिद्धान्तसमर्थकव्याप्तयः संग्रहीतव्याः। ईदृग्व्याप्तीनां विवेचनं करणीयम्। अनेन सत्यासत्यमंडनखंडनशौंडपंडितालंबितपथेनोपयुक्तज्ञानवर्धनात्स्वदेशस्यैहिकपारमार्थिकसुखसंपादनात्स्वदेशविभववर्धनं भवेदिति प्रयत्नाः करणीयाः। सर्वमिदं त्यक्त्वाधुनिकनैय्यायिकैः किं क्रियते? अवच्छेदकावच्छिन्नव्यासज्यवृत्तिप्रकारकत्वप्रतियोगिताव्यधिकरणसमानाधिकरणादिपदजालसंजातविफलनिःसारस्वपाण्डित्यदर्शनम्। किमनेन? आंग्लदेशस्था एतद् दृष्ट्वा यदुपहसंति, तत्सत्यम्। पुनरपि पातंजलपस्पशाह्निकप्रतिपादितोपयोगव्याकरणशास्त्रविवेचनं सांप्रतिकम्। सर्वजगत्पूज्य-

१. पं. ५ (नवम्बर १, १८७०) १५७-१५८।

पाणिनीयशास्त्राध्ययनाद्वैदिकपदप्रयोगज्ञानाच्च वेदार्थमीमांसनं करणीयम् । शास्त्रीयलक्षण-घटकपदनिर्वचनान्नवीनपदप्रयोगशक्तत्वाच्चोपयुक्तविषयसमर्थननिबन्धा रचनीयाः । तथा च नवरसादिज्ञानाच्छौर्यादिगुणवर्णनान्वितनवीनकाव्यानि नाटकानि च निर्मेयानि । सर्वमिदं त्यक्त्वा कंठगतकोटिरिक्तज्ञानप्रदर्शनेन विजिगीषवो वैय्याकरणा वादं वादं स्वस्य स्वयजमानानां च कपालशूलाय व्याघ्रायन्ते । एषैवास्माकं दाक्षिणात्यानां काशीस्थपंडितानां च स्थितिरिदानीन्तना । किं विस्तरेण ?

द्वितीयप्रकरणम् । कुतः शंकराचार्यत्वम् ? चतुर्वेदषट्शास्त्रसज्ज्ञानात्सदाचरणान्निस्पृहित्वाद्ब्राह्मणादिजातिचतुष्टयकल्याणेच्छुत्वात्सद्दयासंगात् सदुपदेशित्वान्निष्पक्षपातित्वाद्ब्रह्मण्यत्वाच्चैव नान्यथा । करवीरसिंहासनेश्वरशंकराचार्यदिशस्थब्राह्मणाः । ते किंचिदपि शास्त्रं न जानन्ति । स्वामपि महाराष्ट्रभाषां व्यक्तं वक्तुं न शक्नुवन्ति । सुलभव्यवहारविषयेऽप्यभिचरितामानं कर्तुं न प्रसहन्ते । एतादृशां भगवतो नास्तिकमतखंडकस्य सद्विद्यासच्छास्त्रप्रकाशकस्यादिशंकराचार्यस्येव पूजनं वर्णनं च सर्वथैवायोग्यमज्ञानमूलकं च । एतदपेक्षया मुग्धपाषाणपूजनं समीचीनम् । ईदृशाः शंकराचार्याः "स्वागमनमार्गप्रान्तवर्तिनगराणि पत्तनानि च भगीरथानीतगंगौघ इव पुनन्तः पुण्यग्रामं प्राप्य काशीप्रभृति विविधक्षेत्रराजधानीस्थपण्डितान्नानादेशीयान् भूपालान् धनिकांश्चाहूय सुधर्मामिव धर्माभासनिरासपूर्वकसनातनसद्धर्मविवेचनाय सभां सभाजयामासुरिति" वर्णनमसत्यम् । मूर्खजनप्रतारणैकफलकं चैव । नात्र संशयः । क्व भोजराजः क्व गांगातैलिकः । क्व सुधर्मा क्व पुण्यग्रामस्य सभा ।

तृतीयप्रकरणम् । वैदिकब्राह्मणानां का स्थितिः ? एते दशग्रन्थात्संहितादीन् कंठगतान्कुर्वन्ति; परन्त्वेकस्यापि पदस्यार्थं न जानन्ति । व्यवहारज्ञानशून्यानां शास्त्रद्वेष्टृणां वेदार्थाशक्यत्वप्रतिपादयितृणामेतेषां ब्राह्मणानां किं वच्मि ? तेषामग्रे नानावेदार्थप्रकाशकसाधनानि गर्दभस्याग्रे गुड इव व्यर्थानि । व्यर्थं च भगवद्यास्काचार्यकृतं निरुक्तम् । व्यर्थानि च पाणिनीयानि सूत्राणि । व्यर्थं च माधवीयं भाष्यम् ।

चतुर्थप्रकरणम् । अर्वाचीनास्तरुणा आंग्लभाषां पश्यन्ति । तया व्याकरणन्यायाद्यनेकशास्त्राणां शिल्पाद्यनेककलानां च ज्ञानं भवति । चतुरवाक्पटवः सदाचरणैकदृष्टयः स्वदेशहितपरायणा एकेश्वरपूजनरता उदारचेतसः स्वजनदुःखनिरासोद्यताः संस्कृतभाषानिपुणाः केचित्सुज्ञनवीना मुग्धजनांगीकृतान्धपरंपराप्राप्ता वैदिकाचरणनिरासपूर्वकश्रुत्यादिप्रतिपादितसनातनधर्मप्रवृत्तिं चिकीर्षवः सन्ति । एतेषां मतखण्डनेन किं फलं जायते ? एते पुराणपथानुसारि शास्त्रिणामुपदेशं न गृह्णन्ति । अत एव तेषामुपदेशः केवलं ब्राह्मणजातिकलहाय

भवति। मिथो बहिष्कारेण द्वेषोत्पादकशब्दप्रयोगेणास्माकं ध्वंसः स्वहस्तैः सुंदोपसुंदयोरिव मा भूदिति मे दीनस्य विज्ञप्तिः। यतः ख्रिस्तधर्मानुयायिनो महमूदधर्मानुयायिनो ब्रह्मधर्मानुयायिनः पुरातनधर्मध्वंसं कर्तुमनस इत्यलम्।

■

# बालभारतकाव्यभूमिका[१]

*श्रीवेचनरामशर्मा*
*सांख्यशास्त्रप्रधानाध्यापकः*
*काशीस्थराजकीयपाठशालायाम्*

*देवं वन्दे शाश्वतं वेदवेद्यं*
*यस्येच्छातः कर्मसिद्धिर्जनानाम् ।*
*यं चाजस्रं भावयन्तो मनुष्याः*
*सर्वान् कामान् मुक्तिमप्याप्नुवन्ति ॥१ ॥*

अथ विपुलजिनदेवमन्दिरपरिपूर्णे हनुमत्तनयोदये दक्षिणदेशे मरुद्देवेन निर्माप्य प्रतिष्ठापितविविधबुधभूसुरपर्ववणिग्जननिवहे प्रचुरधूपदानादिघनार्चनपरवणिङ्निर्मिताग्रस्थापितस्थूलकुम्भोपरिगतध्वजश्रीमहावीरस्वामिमन्दिरालंकृतेवायटनामजिनमहास्थानेऽधिष्ठातारं भूरिभासुरप्रभावं जिनमतदृढाशयपरिवृढं श्वेताम्बरं न तु दिगम्बरं गच्छोपाधिमन्तं जिनदत्तसूरिं यतिपतिं समया कदाचिदागत्य तन्महास्थाननिवासनिबन्धनावाप्तवायटीयनामानो द्विजा महाभारतकथाया बहुलविचित्रनिरुपमविषयवत्त्वेऽपि लक्षसंख्यामितश्लोकवत्त्वेन रत्नाकरवद्विस्तीर्णतया तां शुश्रूषमाणा अप्याकुलितचेतसः प्राञ्जलयः प्रार्थयांचक्रुः, भगवन्नस्मदीहितसकलशुभप्रणेतृजिनमतमतिकभगवन्मरुद्देवतनयहनुमद्भीमभटसंगमप्रतिपादनवतीयं महाभारतकथा शुश्रूषूणामस्माकं वर्षाधिकसमयव्ययमापादयति, सर्वैरस्माभिश्च यावानवसरो लभ्यते तांवता नेयमासमाप्ति वर्णिता श्रुतिपथनिवेशिता वा स्यात्, तस्मादियं महाभारतकथा कृपया तथा संक्षिप्याभिनवसंदर्भेण वर्णनीया यथा स्वल्पैरेवाहोभिरस्माकं श्रुतिपथमुपेयादिति ।

तदनु जिनदत्तसूरिसमतिभिर्मतिमद्भिर्द्विजैः प्रोक्तचरैराज्ञापितो जिनदत्तसूरिमुख्यशिष्योऽमरचन्द्रनामधेयो व्रतीन्द्रोऽखिलां महाभारतकथामादाय सुसंक्षिप्य च सपञ्चाशतपञ्चशतीयुतषट्सहस्रीसंख्यापरिमितं महाभारतबालीभूतं बालभारताभिधानं महाकाव्यं चतुश्चत्वारिंशत्सर्गसंशोभितं सहृदयकविहृदयप्रमोदकरं विपुलचमत्कृतिभृद्रचयांबभूव । अस्यैवामरचन्द्रस्य गच्छोपाधिमतोऽर्हन्मतानुवर्तिनो निर्मितिः काव्यकल्पलता नाम सत्रिपञ्चा-

---

१. पं. ४, ४० (सितम्बर १, १८६९) ७७-७९ ।

शत्त्रिशताधिकत्रिसहस्रीसंख्यामिता बहुलमुपलभ्यते, अष्टचत्वारिंशदधिकपञ्चदशशततमसंवत्सरावतारितश्चतुरुल्लासमितः स्यादिशब्दसमुच्चयो नाम ग्रन्थश्च ।

सोऽयममरचन्द्रोऽद्रिशतसमापुरोवर्ती प्राचीनतमोऽप्यमरसिंहादवरकालिको जैनैरभिधीयत इति ।जैनमते च चतुर्विंशतिसंख्याका ऋषभदेवमुखा महावीरस्वाम्यन्तास्तीर्थंकरा अर्हन्मतप्रवृत्तिपराः प्रसिद्धतरा अभूवन्, ततो महावीरस्वामिमुख्यशिष्यगौतमस्वामिनमारभ्य पञ्चमगणधरसुधर्मस्वामिसदृशा एकादश गणधरपदसंकेतभाजोऽभूवन्, ततोऽपि किञ्चिद्वैमत्याच्चतुरशीतिभेदभृतो गच्छपदसंकेतजुषोऽपि श्रीविद्यश्रीविलासाद्याः, तथा जिनदत्तसूरिस्तत्पट्टधरो रासिल्लसूरिस्तत्पट्टधरो जीवदेवसूरिः, सर्व एवैते गच्छसाधव इति जैनाः ।अधुनाऽचलगच्छानामल्पः प्रचारः, तपगच्छानां महान् प्रचारः, खरतरगच्छेषु महामहान्तो ग्रन्थकाराः, अपरे च प्रायोऽल्पतमा उपलभ्यन्त इति वदन्ति । तदेतेषां मतप्रतिपादकसूत्रादिवर्णननिबन्धना तीर्थंकरसंज्ञा, द्वित्रादिसहस्रशिष्यगणधारणाद्गणधरसंज्ञा, गच्छार्हन्मतं गृहाणेत्याचार्यादौ ब्रुवति मतग्रहणार्थं गच्छतां गच्छसंज्ञावसेयेति । जीवदेवसूरेश्च महाश्चर्यजनकः प्रभावोऽस्ति । तथा हि, कश्चन महायोगी कापालिको ज्वलनललितलोचनोऽस्य सभायामागत्य कस्मिंश्चिदहनि मुखात् सुखेन जिह्वां कृष्ट्वा कृतपरिकरोऽग्रे निविश्य जीवदेवप्रभावादक्षुभ्यन् वाग्वृष्टिभिः संसदमपूपुरत्, अथ सुकृतकथाया अन्ते गन्तुमिच्छन्नसौ परिकरबन्धाद्रसज्ञामाक्रष्टुमशक्नुवन् भूषण इव दीनशब्दोऽभवत्, ततः किमिदमिति सभावर्तिजनैः पृष्टे जीवदेवसूरिराह, एष महाकापालिकोऽत्यन्तं सामर्थ्यवान् मयि स्तम्भनमाचरन् मत्कपालादानाय प्राप्तो मयैव स्तम्भितः, तदद्येत्थमेव निःसृतजिह्वः शोषमुपैतु, इति वादिनि जीवदेवे सदःसदि च साधुवर्गे भगवन्नपराधमस्य क्षमस्व, न खलु जैनानामस्माकं परक्लेशकारिता न्यायायेति प्रार्थितवति स कापालिकोऽपृष्ट एवाशक्नुवन् वक्तुं खटिकया पट्टे लिलेख। ये जना उपकृतिकर्तुरुपकृतिं कुर्वते तादृशास्तु बहवो भवन्ति पृथिव्याम्। ये चापकृतिकर्तुरप्युपकारं कुर्वन्ति, तादृशा अल्प एवं मनुजा इति । अथेत्थमेवामृश्य जीवदेवेन बन्धान्मोचितस्तत्सभातः स कापालिको निःससार, ततो यस्यां दिशि कापालिकोऽयमगात्, तत्रास्मद्वर्ग्यैर्न गन्तव्यमिति जीवदेवे वदति स कापालिको नगराद्बहिर्गच्छन् गच्छसाध्वीं मोहयित्वा स्वतनुमनु न्यवेशयत् । अथेदं विज्ञाय जीवदेवे तं कापालिकं कुशमयं विधाय तपनतापे तापयति स कापालिकोऽतिस्फुरज्ज्वरभरः साध्वीं विहायाकुलितचेता गलितगर्वो लूनाङ्गुलिर्जगाम । अथ मृतायां गवि प्रविष्टे जीवदेवेऽहं प्राणरहितस्थापितत्तच्छरीरतः कपालं ग्रहीष्यामीति तत्कपालग्रहार्थं मृतगवीप्रयोगं कृतवति कापालिके जीवदेवः कृतप्राभातिकक्रियः सभावर्ती भूरिभिः सूरिभिरेत्य, भगवन् ब्रह्मशालान्तर एका गौर्निपत्य प्राणानुज्झांचकार, तामेनां निष्क्रष्टुं म्लेच्छा न प्रविशन्ति, विप्राश्च न कर्षन्ति, तत् परपुरप्रवेशकलयोत्कर्षयेति प्रार्थ्यमानः परपुरप्रवेशकलया तां प्रविश्य स्फुरन्निःश्वासां ततो निष्कास्य द्विजदुःखमपाचकार,

तैर्द्विजैश्चाधिब्रह्मशालान्तरमुत्सवेनानीतो लब्धमहास्थानवण्टसहितहैमयज्ञोपवीतो जीवदेवः शमनिधे जैनोऽपि त्वमस्माकं ब्रह्ममुख्योऽसीति स्तुतो धर्मोपदेशं व्यदधादिति । अथायं जीवदेवो यतीन्द्रोऽमुक्तस्वाङ्गोऽप्येकः समसमयमेव जीवतामपि बहूनां देहेषु प्रवेशसामर्थ्य-भागास, तथानेन जीवदेवेन बहूनि जिनस्थानानि निरमायिषत, स तु योगी कापालिकः प्राणिवि-नाशनैस्त्रिभुवनविजयविद्यां साधयिष्यन् मत्कपालग्रहार्थं मन्मृत्युकालं प्रतीक्षमाणो विहरति, तद्धे शिष्या मयि परिहृतदेहे यदाध्वनि ड़मरुकध्वनिः श्रूयेत, तदा मम शिरोऽस्थि चूर्णनीयं यथा स कापालिको मत्कपालं नाप्नुयात्, इति बहून् शिष्यान् निर्माय ध्याननिर्धारितायुर्गततर्षो विफलितदुष्टयोगिप्रयोगो देहेऽपि निरुद्योगो बभूवेत्यादि । एतच्च प्रायोऽमरचन्द्रेणान्तिमे सर्गे चतुश्चत्वारिंशत्तमे स्फुटमेव प्रतिपादितम्, तद्यथा—

*देशे सत्तीर्थसार्थत्रुटदुरुदुरिते श्रीहनूमत्तनूजो-*
*त्पत्तौ तेन प्रतेने द्युजगदिव महास्थानमस्थानमाधेः ।*
*स्वाख्याङ्कज्ञातिनाम्ना मरकतमणिकामिश्रमुक्ताफलस्र-*
*ग्भूषावद्धमृगाक्ष्या द्विजपटलमिहास्थापि साकं वणिग्भिः ॥१ ॥*

*श्रीमद्वायटनाम्नि सारसुकृतश्रीधाम्नि तस्मिन् महा-*
*स्थाने माननिदानमानसरसास्ते वायटीया द्विजाः ।*
*स्तोमस्तोमसमुत्थधूमनिवहैर्मालिन्यमालम्बया-*
*मासुर्द्यां वणिजो जिनार्चनघनोद्यद्धूपधूमोत्करैः ॥२ ॥*

*ज्वजमिषभुजमूलस्थूलकुम्भैकवक्षो-*
*रुहमहह महीयोऽधःकृतस्फाटिकाद्रि ।*
*विलसति वणिजां सत्कीर्तिधर्मार्धनारी-*
*श्वरवपुरिव तत्र श्रीमहावीरचैत्यम् ॥३ ॥*

*श्रीश्वेताम्बरमौलिमौक्तिकमणिस्तस्मिन् जिनेन्द्रालयेऽ-*
*धिष्ठाता जिनदत्तसूरिरजनि ज्ञानैकवैज्ञानिकः ।*
*श्रेयस्तुङ्गयदङ्गसंगमसमुद्भूतप्रभूतस्फुरत्*
*पुण्यैः पश्य गुणैर्गतं दिवि सितच्छायैरुडुच्छद्मना ॥४ ॥*

तत्पट्टोर्वीधरवरमणिर्द्योमणिद्योतजैत्रै-
स्तेजःपुञ्जैः किमपि ककुभोऽपूरि रासिल्लसूरिः ।
यस्य व्योमच्छलकलशभृत्कीर्तिधारापयोभि-
र्गोभिर्भुक्ता घनजनमनःकानने मोहवल्ल्यः ॥५ ॥
सुरगजरजनीभुजंगगङ्गा भुजगपतिप्रतिशूरकीर्तिपूरः ।
तदनु मुनिपतिर्मतिप्रतिष्ठाजनितरसोऽजनि जीवदेवसूरिः ॥६ ॥
श्रीवायटस्थाननिवासिनस्ते संभूय भूयस्तरहर्षभाजः ।
कदाचिदागत्य निवेशवेश्म जगुर्द्विजास्तं मुनिचक्रशक्रम् ॥७ ॥
मरुद्वातास्माकं भुवनजयिनौ तस्य तनयौ
तयोः सङ्गो यस्यामजनि हनुमद्भीमभटयोः ।
तथा संक्षेप्यासौ पृथुरपि महाभारतकथा
यथा स्वल्पाभिः स्यात् तिथिभिरतिथिः कर्णपथयोः ॥८ ॥
आज्ञापितस्तदिह कर्मणि सूरिभिस्तैः
ख्यातः क्षितावमरचन्द्र इति स्वशिष्यः ।
श्रीबालभारतमिति प्रततान काव्यं
वीराङ्कमेतदविनश्वरमात्मनोऽङ्कम् ॥९ ॥

जीवदेवरचितपद्यानां बहुत्वात्र तानीहोपन्यस्यन्तेऽवशिष्टानि तद्वृत्तानि चान्तिमग्रन्थत एवावसेयानि, एकं तु तद्वृत्तप्रतिपादि वृत्तं प्रदर्श्यतेऽनुपदमेव,

तेनाकारि पुरारिपर्वतशिरोधिक्कारि धात्रीतला-
लंकारि स्फुटपापहारि भुवने वृन्दं जिनेन्द्रौकसाम् ।
आरोपोन्नमितेन यस्य नियतं दण्डोच्चयेनोच्चकै-
र्विद्धं व्योम दधाति किं न परितश्छिद्राण्युडुच्छद्मना ॥१० ॥

अथास्य प्रस्तुतचरस्य बालभारतकाव्यस्यैकं पुस्तकं सैकादशाष्टादशशततमसंवत्सर-लिखितमासादितमस्माभिरिति विज्ञानर्थये दोषमिहत्यं क्षाम्यन्त्विति, तथास्य लावण्यामृतरस-पानेन प्रमोदन्तां चेति, परमेश्वरं च निजभक्तजनमनःसंकल्पितसाधकतममनुक्षणं प्रार्थये यत् स्वानुकम्पयैतत् काव्यं मुद्रणेन परिसमाप्तिं साधयत्विति शिवम् । ■

# मोक्षमूलरकृत-ऋग्वेदानुवादः[1]

•

*श्रीशिवप्रसादः*
*पाण्डित्यविवेकः*

"रायल् एशियाटिक् सोसाइटी जर्नल्" नामकग्रन्थस्य तृतीयखण्डस्य सप्तषष्ट्यधिकाष्टादशशतपरिमितखिष्टाब्दे मुद्रितस्य प्रथमभागस्य दर्शनाद् एतदालोचनविषये मम मतिरासीत्, सा तु मतिरस्मिन्नेवाब्दे मुद्रितस्य ऋग्वेदसंहिताप्रथमभागस्य सहसा लाभात् कुतूहलाक्रान्तहृदयम्मां प्रथममेकस्य मन्त्रस्यार्थम्पर्य्यालोचयितुं समादिशति तत्सप्रमाणम्प्रथममेकमन्त्रव्याख्यानं पर्य्यालोच्यते। अत्र चेद्विदुषामाग्रहो भवेत्पत्रान्तरे मन्त्रान्तरम्प्रकाश्यतेऽस्माभिरिति।

विज्ञापनमेतत् पंडितमंडलेषु—

कुसंस्कारान्धतमससमाच्छन्नानां मद्देशीयाः पंडिता एव पंडिताः, ते यद्वदन्ति, तदेव साधु। अस्माकं शास्त्रमेव शास्त्रं तत्र यद्वर्त्तते तदेव मंगलं तद्विपरीतममंगलमित्यादि स्थिरनिश्चयरूपपंकनिमग्नानां सत्यपि साक्षात् प्रतीयमानपदार्थसार्थविद्योतकमोहध्वान्तविनाशकापरदेशीयदूरदर्शिनिकरकृतिचमत्काररूपमाध्यंदिनशारददिवाकरकरप्रचारे निमीलितनयनानामार्य्यावर्त्तवासिनामग्रतः किमपि देशाचारविरुद्धं वक्तुं नोत्सहामहे वयम्, यतस्ते सदसदविवेच्य विद्याबलमनालोच्य अयं विरुद्धवादी नास्तिक इति अस्मान् प्रत्याक्रुश्य कृपाणपाणयः पश्चाद्धावन्ति, किं करोमि काप्यपक्ष्यपातिनी विवेचनाशक्तिः स्वत एवाविर्भूता सततमेवास्मानुत्तेजयति नाच्छादनीयं प्रज्ञावतां प्रज्ञानैपुण्यमिति। अत एव यातु वा शिरः, भवतु वा जगद्विपरीतं त्यजन्तु वा बांधवाः कथयामः समुचितमिति श्रुतमस्माभिः पुरा प्रलयपयोधिजले निमग्ना वेदा अवतीर्य मीनरूपेण संरक्षिताः स्वयं भगवता वासुदेवेन तदर्थं पुरातनाः पुराविदः कति वा न तं प्रशशंसुः, के वा न तं महत्कारिणं विजानन्ति। किंत्विदानीं महर्षिसायणकृतभाष्यरूपसागरे निमग्नान् पुनरेव वेदानुद्धारयतां भगवद्विभूतिविशेषाणां पंडितमंडलमंडनीभूतानामुपद्वीपवासिनां [2]श्रीमन्मोक्षमूलरादीनां दूरे तिष्ठतु प्रशंसावादः, तिरोभवतु च क एत इति विज्ञानम्; परन्तु कृतमन्त्रसिद्धिना साक्षात्कृतदेवेनास्मद्देशीयब्राह्मणेन न कृतं मोक्षमूलरादिकृतमेतदिति

---

१. पं. ४, ४१ (अक्टूबर १, १८६९) ११०-११४।

२. माक्सम्यूल्लर।

मत्वा कोऽपि न श्रोतुमिच्छति तत्कृतयथार्थवेदव्याख्यानं परिगण्य चास्मान् नास्तिकपदवीषु निन्दयिष्यन्ति च मुहुर्मुहुरनभिज्ञातशास्त्रतात्पर्या अपरिचालितबुद्धय आर्य्यावर्त्तवासिनो नामतः ।

अथ नास्वाद्यते चेत् पित्तदूनरसनेन मधुररसः, नाघ्रायते चेद्, विगतघ्राणेन सुरभिगन्धः, न स्पृश्यते चेद् विनष्टत्वचा सलिलशैत्यम्, न श्रूयते चेद् वधिरेण मधुरः स्वरः, न दृश्यते चेदंधेन पार्व्वणशारदसुधाकरकरः, तेन भवति कदाचिदमीषां मधुररसादीनां नावस्थान्तरता विडम्बनैव प्रतिभाति तदनास्वादनकारिणाम्, आस्वादयंति च सादरं विगतव्याधयः सुकृतिनः । एवमेवमनुचिन्त्य धीरवरश्रीमन्मोक्षमूलरादिना इंग्लंडीयभाषया कृतम् अभिनवं वेदव्याख्यानं संस्कृतभाषया अनूद्य क्रमशः प्रकाश्यते अस्माभिः श्रोता चेत् कोऽपि भारतवर्षीयः श्रोष्यति, स एव अन्यथा श्रोष्यंत्येव अपरदेशीया युक्तिशास्त्रविशारदा अमुग्धाविदग्धा अन्ततः शृणोत्येव सर्वभूतसमदर्शी अपक्षपातीपरमेश्वरः प्रभुरेवेति ।

ऋग्वेदस्य प्रथमाध्याये प्रथमाष्टके प्रथममण्डले षट्सु सूक्तेषु वर्गेष्वेकादशसु द्वादशसु च वायुदैवतयोरिन्द्रमरुतोः सूक्तम् ।

युञ्जन्ति ब्रन्धम् अरुषम् चरन्तम् परि तस्थुषः । रोचन्ते रोचना दिवि ॥

सायणाचार्यकृतभाष्यम्—

इन्द्रो हि परमैश्वर्ययुक्तः । परमैश्वर्यं चाग्निवाय्वादित्यनक्षत्ररूपेणावस्थानादुपपद्यते । ब्रध्नम् आदित्यरूपेणावस्थितम् अरुषं हिंसकरहिताग्निरूपेणावस्थितं चरन्तं वायुरूपेण सर्वतः प्रसरन्तम् इन्द्रं परितस्थुषः परितोऽवस्थितालोकत्रयवर्तिनः प्राणिनो युञ्जन्ति स्वकीये कर्मणि देवतात्वेन सम्बद्धं कुर्वन्ति, तस्यैव इन्द्रस्य मूर्त्तिविशेषभूता रोचना नक्षत्राणि दिवि द्युलोके रोचन्ते प्रकाशन्ते ।

अस्य मन्त्रस्य विल्सनेन इङ्ग्लण्डीयभाषया कृतस्यार्थस्य संस्कृतानुवादः—

परि सर्वतस्तस्थुषः स्थितवन्तः, अर्थात् त्रिलोकवासिन इन्द्रं युञ्जन्ति, अर्थाद् इन्द्रेण सह मिलिता भवन्ति किं स्वरूपन्तमित्यपेक्षायाम् । ब्रध्नं सूर्य्यरूपम् अरुषम् अग्निरूपं चरन्तं वायुरूपम्, रोचना दीप्तिरूपम्, कास्ता रोचना इत्यपेक्षायां दिवि रोचन्ते अर्थाद् या दीप्तय आकाशे दीप्यन्ति नक्षत्रादिरूपेणेति भावः ।

तथा वेम्फिना—

अर्थात् ते तस्थुषः स्थितान् परि परितः चरन्तं भ्रमन्तम् अरुषं रक्तवर्णं ब्रध्नं सूर्य्यं युञ्जन्ति संयोजयन्ति, अर्थाद् भूषयन्ति । रोचना दीप्तयस्तस्यैवेति भावः, दिवि आकाशे रोचन्ते दीप्यन्ति ।

तथा लाङ्ग्लूइसेन—

परि परितः तस्थुषः, अर्थाद् अग्निकुण्डस्य चतुःपार्श्वस्थाब्रध्नं रथं प्रभोरिति भावः, युञ्जन्ति सज्जीकुर्वन्ति। कीदृशं रथमित्यपेक्षायाम्। अरुषम् उज्ज्वलवर्णं चरन्तं वेगवन्तं रोचनाः प्रातरग्नयो दिवि आकाशे रोचन्ते दीप्यन्ति तस्मिन्नेव काले इति भावः।

तथा मोक्षमूलरेण—

चरन्तं परि तस्थुषः परितस्स्थितवन्तो ब्रध्नम् उज्ज्वलम् अरुषम्(१) रक्तवर्णाश्वं युञ्जन्ति सज्जीकुर्वन्ति। रोचनाः ज्योतींषि दिवि आकाशे रोचन्ते दीप्यन्ति।

(१) तर्कयाम्यत्र सूर्य्यस्य रक्ताश्वत्वेन वर्णनम्।

इदं सूक्तं घोरपुत्रस्य कण्वस्य, अस्य गायत्रीछन्दः, अनुमीयते चात्र मन्त्रे वर्ण्यते आकस्मिकसूर्य्य इति। अत्र निरूपित उज्ज्वलदिवसाधिदेवतात्वेन इन्द्रो यस्याश्वः सूर्य्यः सहगामिनो मरुतः। अरुषशब्दो रक्तवर्णपरिचायकोऽपि अत्र हिं अश्वम् अर्थादुदयन्तं सूर्यं वक्ति।

यद्यपि चायं शब्दो रक्ताश्वं वह्निशिखां वा प्रातर्ज्योतींषि च बोधयति।

तथाप्यस्मिन्मन्त्रे अरुषशब्दं विशेष्यङ्कृत्वा अस्य विशेषणत्वेन ब्रध्नशब्दो निरूपितः।

यावद्बुद्धौ प्रतिभाति तावद् ज्ञायते ब्रध्नशब्दः सामान्यतः शक्त्या उज्ज्वलवर्णवाची कदाचित्पीतवर्णस्य उज्ज्वलपिंगलवर्णस्य वा वाचको भवितुमर्हति, अस्य सोमरसपरत्वस्य दृष्टत्वात्।

एका भाषा स्थितशब्दस्य भाषान्तरेण तत्त्वतो निरूपयितुमशक्यत्वात् स्वल्पतो वैषम्याद् एवमेव सन्देहः, भाषान्तरेण वेदव्याख्याने बहुशो निपतिष्यति।

रक्तार्थे विशेषणवाची अरुषशब्दः।

७ मंडलम् ९७ सूक्तम् ६ ऋक्। तम् सग्मासः अरुषासः अश्वाः बृहस्पतिम् सहवाहः वहन्ति नमः न रूपम्-अरुषम् वसानाः।

३ मं. १ सू. ४ ऋ. श्वेतम् जज्ञानम् अरुषम् महित्वा।

३ मं. १५ सू. ३ ऋ. कृष्णासु अग्ने अरुषः वि भाहि।

३ मं. ३१ सू. २१ ऋ. अन्तर (इति) कृष्णान् अरुषैः धाम-भिःगात्।

६ मं. २७ सू. ७ ऋ. यस्य गावौ अरुषाः।

७ मं. ७५ सू. ६ ऋ. प्रति द्युतानम् अरुषासः अश्वाः चित्राः अदृशन् उषसम् वहन्तः।

४ मं. ४३ सू. १२ ऋ. हिरण्य-वर्णम् अरुषम् सपेम ।

१ मं. ११८ सू. ५ ऋ. परि वाम् अश्वाः वपुषः पतङ्गाः वयः वहन्तु अरुषाः अभी के ।

४ मं. ४३ सू. ६ ऋ. घृणा वयः अरुषासः परि ग्मन् ।

५ मं. ७३ सू. ५ ऋ. परि वाम् अरुषाः वयः घृणा वरन्ते आ-तपः ।

१ मं. ३६ सू. ९ ऋ. वि धूमम् अग्ने अरुषम् मियेध्य सृज ।

७ मं. ३ सू. ३ ऋ. अच्छ द्याम् अरुषः धूमः एति ।

७ मं. १६ सू. ३ ऋ. उत धूमासः अरुषासः दिवि स्पृशः ।

१० मं. ४५ सू. ७ ऋ. इयर्त्ति धूमम् अरुषम् ।

१ मं. १४१ सू. ८ ऋ. द्याम् अंगेभिः अरुषेभिः ईयते ।

२ मं. २ सू. ८ ऋ. सः इधानः उषसः राम्याः अनु श्वः न दीदेत् अरुषेण भानुना ।

३ मं. २९ सू. ६ ऋ. अश्वः न वाजी अरुषः वनेषु आ ।

४ मं. ५८ सू. ७ ऋ. अरुषः न वाजी काष्ठाः भिन्दन् ।

१ मं. ११४ सू. ५ ऋ. दिवः वराहम् अरुषम् ।

५ मं. ५९ सू. ५ ऋ. अश्व-इव इद् अरुषासः ।

५ मं. १२ सू. २ ऋ. ऋतम् सपामि अरुषस्य वृष्णः ।

इह वृषन्शब्दस्य योऽर्थः स उपरिष्टाद् वक्ष्यते (१ मण्डलम् ८५ सूक्तम् १२ ऋक् व्याख्यां पश्य) ।

५ मं. १२ सू. ६ ऋ. ऋतम् सः पाति अरुषास्य वृष्णः ।

६ मं. ८ सू. १ ऋ. पक्षास्य वृष्णः अरुषस्य नु सहः प्र नु वोचम् ।

६ मं. ४८ सू. ६ ऋ. श्यावासु अरुषः वृषा ।

३ मं. ७ सू. ५ ऋ. जानन्ति वृष्णः अरुषस्य शेवम् । एकत्र आगतम् वृषन् अरुष इत्यतस्तडिदग्नेर्नाम ।

१० मं. ८९ सू. ९ ऋ. नि अमित्रेषु वधम् इन्द्र तुम्रम् वृषन् वृष्णानम् अरुषम् शिशीहि ।

१० मं. ४३ सू. ९ ऋ. उत् गायताम् परशुः ज्योतिषा सह विरोचताम् अरुषः भानुना शुचिः ।

१० मं. १ सू. ६ ऋ. अरुषः जातः पदे इलायाः ।

६ मं. ३ सू. ६ ऋ नक्तम् यः ईम् अरुषः यः दिवा ।

१० मं. २० सू. ९ ऋ कृष्णः श्वेतः अरुषः यामः अस्य ब्रध्नः ऋज्रः उत शोणः ।

इह प्रत्येकवर्णस्य भाषान्तरेण पृथक् पृथक् कथनेष्वसामर्थ्यमस्माकम् ।

बहुधा सोमार्थे आगतः अरुषशब्दः ।

९ मं. ८ सू. ६ ऋ अरुषः हरिः ।

९ मं. ७१ सू. ७ ऋ अरुषः दिवः कविः वृषा ।

९ मं. ७४ सू. १ ऋ वाजी अरुषः ।

९ मं. ८२ सू. १ ऋ अरुषः ब्रह्मा हरिः ।

९ मं. ८९ सू. ३ ऋ हरिम् अरुषम् ।

९ मं. १११ सू. १ ऋ अरुषः हरिः ।

(९ मण्डलम् २५ सूक्तम् ५ ऋक् एवं ६१ सू. २१ ऋ पश्य) ।

९ मण्डले ७२ सू. १ ऋचि अरुषः सञ्ज्ञाशब्दो रक्ताश्वबोधे ।

अरुषशब्दः सञ्ज्ञावाची ।

एकस्मिन् सूर्य्यस्य रक्ताश्वे किं वा अग्नेर्द्वयोर्वा बहुषु रक्ताश्वेषु ।

१ मं. ६ सू. १ ऋ युञ्जन्ति ब्रध्नम् अरुषम् ।

१ मं. ९४ सू. १० ऋ यत् अयुक्थाः अरुषा रोहिता रथे ।

१. मं. १४६ सू. २ ऋ रिहन्ति ऊधः अरुषासः अस्य ।

२ मं. १० सू. २ ऋ श्रुयाः अग्निः हवम् मे-श्वावा रथम् वहन्तः रोहिताः वा उत अरुषा ।

इह वर्णत्रयं दर्शितम् अरुषो रोहितादन्यो बुभुत्सितः ।

४ मं. २ सू. ३ ऋ अरुषा युञ्जानः ।

४ मं. ६ सू. ९ ऋ तव त्ये अग्ने ऋतः-रोहितासः अरुषासः वृषणः ।

पुनरपि वर्णत्रयविशिष्टा अश्वाः पृथक् पृथक् प्रतीयन्ते, यथा हरितः रोहितः अरुषश्च ।

८ मं. ३४ सू. १७ ऋ ये ऋज्राः वात-रम्भसः अरुषासः रघुस्पदः ।

इहारुषो विशेष्यवाची अन्यत्सर्वन्तद्विशेषणम्, इदमपि सम्भवति अत्र सर्वं विशेषणम् आगामिमन्त्रस्थाशुशब्दस्य । ऋज्रशब्दोऽपि विशेष्यरूपस्य कस्यचिद्रक्तवर्णस्य वाचकः, तदत्र न बाधकं पश्यतु ।

१. मं. ६ सू. १ ऋ, एवं ९४ सू. १० ऋ।

७ मं. १६ सू. २ ऋ स योजते अरुषा विश्व-मोजसा।

७ मं. ४२ सू. २ ऋ युंक्ष्व-हरितः रोहितः च ये वा सद्मन् अरुषा।

इहारुष आयातो मेघार्थे स च मेघः वृत्र इव इन्द्रस्य शत्रुत्वेन निरूपितः, स रुणद्धि जलम्, तदपसारयितुं यतते इन्द्रो वायुश्च।

१ मं. ८५ सू. ५ ऋ उत अरुषस्य वि स्यन्ति धाराः।

५ मं. ५६ सू. ७ ऋ उत स्यः वाजी अरुषः।

इहारुषार्थो मेघः; परन्तु मरुदश्वेष्वेकस्सम्भवति।

(रूढौ सूर्य्यदेवस्य नाम अरुषः)

अन्यस्मिन्मन्त्रे अरुषो रक्तार्थे विशेषणवाची अथवा कस्यचिदश्वस्य नाम अपरस्मिन्नपि मन्त्रे (योऽस्माभिर्ग्रन्थान्तरे लिखितः) अरुषस्सूर्य्यदेवस्य नाम समायातः, यथा प्रातर्देदीप्यमानो देवः। मया यदेवं व्याख्यातम्।

तत्र कस्मिंश्चिन्मन्त्रे तादृशार्थे केचिद्विप्रतिपद्यन्ते तद्वयन्न प्रत्याख्यास्यामो येन कस्य कस्यापि मन्त्रस्य अर्थान्तरमपि भवितुमर्हति। एवमपि सम्भवति अरुषार्थप्रकटने प्रातः-कालस्य सूर्य्यस्य वैदिकदेवस्य वा (ग्रीकभाषायां इरोस् इति शब्दस्य निदानन्धातुः ग्रन्थान्तरे मया दर्शितः) शङ्के इतरे मादृशा इव न मन्यन्ते चात्र विषये।

तथा सर्वे मन्त्रा ये मया पर्य्यालोचितास्ते मन्त्रा अपि ये मया क्षणं परित्यक्तुमभीप्सिता अरुषं प्रातःकालसूर्य्यदेवार्थं पर्य्यवसितं संज्ञार्थे सङ्गमयितुं विशेषणार्थात्केवलसंज्ञार्थाद्वा प्रकृष्टं कथयन्ति।

एतदपि वक्तुं शक्यते यत्रारुषशब्दो देवार्थे आयातः। तत्र सूर्य्य इन्द्रोऽग्निर्वा अस्माभि-स्तात्पर्य्यतो नियुज्यते, एवमपि यदि कोऽपि वदेत् तदपि किञ्चित्सुसङ्गतम्भवति।

तस्य देवस्य मूर्त्तिः प्रातःकिरणो वा उज्ज्वलाकाशो वा प्रातस्सूर्य्यो वा भवति।

किन्त्वयमन्येषान्नाम्नां सूचकस्तच्चान्यन्नाम प्रथममस्मिन्नेवार्थे आसीत् पश्चात्समयवि-शेषानुसारेण पृथक् पृथग् देवानामपि बोधको भवति।

१ मं. ६ सू. १ ऋ युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषमित्यत्रारुषार्थोऽस्माभिस्सञ्ज्ञार्थेऽश्वो रक्ताश्वो वा सङ्गमयितुं शक्यते; परन्तु सूक्तस्य ऋषिंभ्रष्टुं शक्नुमो रक्ताश्वस्याशयः कः ? किं वात्मानमेव पृच्छामीति ? रक्ताश्वस्य कोऽभिप्रायः ? इति जिज्ञासायां प्रातस्सूर्य्यः प्रातःकिरणो वा।

मन्त्रान्तरेऽस्यार्थो रक्ताश्वो न सम्भवति केवलं रक्तवर्ण एव तात्पर्य्यम्, तस्माद्रक्तवर्ण-नामा प्रातर्देवः प्रातस्सूर्य्यो वा प्रतीयते ।

७ मं. ७१ सू. १ ऋ. अयं स्वसुः उषसः नक् जहीते ऋणक्ति कृष्णीः अरुषाय पन्थाम् ।

इहारुषस्य पुरातनकथायां तथारूपं वर्णितं यथोषसः प्रातःकालस्य । एवं वयं यथा वदामः कालस्य विभागं तथा वैदिकर्षयः कथयन्ति । सजीवः ज्ञानी कश्चित्पुरुष इति यस्यार्द्धं देवाकारं अर्द्धञ्च मनुष्याकारम् । अस्यैव शक्तिर्वर्त्तते यया स शृणोत्यस्माकं मन्त्रं ददाति च यजमानेभ्योऽभिप्रेतार्थम् । तदत्र किमपि न बाधकं वर्त्तते । अरुषार्थग्रहणं रूढौ प्रातःकालस्य प्रातःसूर्यस्य वा यस्य सविधे कृष्णादेवी पन्थानन्ददाति यदा स उदेति पूर्वस्यान्दिशि ॥

६ मं. ४९ सू. २ ऋ. दिवः शिशुम् सहसः सूनुम् अग्निम् यज्ञस्य केतुम् अरुषम् यजंध्यै ॥

इह यत्राग्नेर्नाम आयाति तत्राऽनायासेन बोधगम्यम्भवति पूर्वस्मात्सुलभतरमरुषस्य विशेषणवाचित्वम् । तच्च विशेषणमग्नेर्वा यज्ञस्य केतोः ।

प्रथमग्रन्थेऽस्यैव भाषान्तरेण यद्व्याख्यातं तद्द्वितीयग्रन्थे परिवर्त्तितं यथा अग्नेः पूजायै सदिवः शिशुः बलस्य पुत्रः एवं यस्य रक्तालोकः पुनरपि मया प्रथमव्याख्यानं गृह्यते ध्रुवं पश्यामि च अरुषः स्वतोऽग्नेर्नामिति । योऽग्निः प्रतिरुषीभूतः प्रातर्यज्ञाग्नेरुदीयमान-सूर्यस्य च, सूक्तकारस्य मनसि स हि अग्निः कश्चिदतिरिक्त एतेभ्य इति वर्त्तते यो दिवः पुत्रः कथमिति आकाशादुत्पन्नो यज्ञस्य केतुः कथमिति, विज्ञापयति यस्मात्प्रातर्यज्ञसमय आगत इति किं वा स्वयमेव पूर्वस्यान्दिशि आकाशरूपवेदिकायां यज्ञं प्रकाशयति सोऽरुषः कथमिति प्रथमतः उज्ज्वलरक्तवर्णस्य अनन्तरं क्रमात् प्रातःकालस्य प्रतिरूपत्वात् ।

पूर्वोक्तार्थविज्ञानेन पश्यामि कमपि कमपि मन्त्रम्, यतः पुराणकथाऽनायासेन भवितुम-र्हति यथा दिवः शिशुं कोऽपि कोऽपि तथा कथायाङ्गन्तुन्न शक्नोति यथा सहसः सूनुं यज्ञस्य केतुम्, एतदनन्तरं यो मन्त्रो वर्त्तते तत इदमवगम्यते अरुषः पुराणरोगसंसर्गदूषितो बभूव । एवमरुषस्तादृशावस्थां प्राप्तः, यतो विशेषणस्य विशेष्यपरता जाता ।

६ मं. ४९ सू. ३ ऋ. अरुषस्य दुहितरा विरूपे (इति विरूपे) स्तृभिः अन्यापिपिशे सूरः अन्या ॥

इहारुषः स्पष्टतः पौराणिकः पुरुषो भवति अग्निः सविता वैश्वानरः दिनं रात्रिश्च यद्यस्या दुहितरौ स्यातान्तदा स्वयमपि कश्चित्पुरुषधर्म्मा भवति यथादिवः शिशुं दिवारात्रस्य पितरम्, अत एव नायङ्कालविशेषः, नापि कार्यकारणरूपः ।

४ मं. १६ सू. ६ ऋ. तम् अर्वन्तम् न सानसिम् अरुषं न दिवः शिशुम् मर्मृज्यन्ते दिवे-दिवे ।

इहापि अरुषं दिवः शिशुमित्यत्र पौरुषेयशीलमायाति अरुषमित्यनन्तरं यन्न पदं वर्त्तते तच्चेत्प्रामाणिकं तर्हि अग्नेर्यज्ञाग्नेः स्पष्टतः पृथक्त्वमायाति यस्येदं सूक्तम्, एवमरुषं दिवः शिशुमित्यतो निर्म्मलोज्ज्वलप्रातःकालोऽस्मिन्मन्त्रे दृष्टान्तः कस्येति वेदिस्थाग्निमार्जनस्य ।

५ मं. ४७ सू. ३ ऋ. अरुषः सुपर्णः ।

स्त्रीलिङ्गारुषीशब्दो विशेष्यनिघ्नः ।

अरुषीशब्दोऽरुष इव विशेषणार्थकस्तस्मिन्नेव रक्तार्थे ।

३ मं. ५५ सू. ११ ऋ. श्यावी च यत् अरुषी च स्वसारौ ।

१ मं. ९२ सू. १ ऋ. अपि च २ ऋ. गावः अरुषीः अपि च अरुषीः गाः ।

१ मं. ९२ सू. २ ऋ. रुषन्तम् भानुम् अरुषीः अशिश्रयुः ।

इह उषस इति पदं समभिव्याहृत एकपंक्तौ अरुषी शब्द उषसो विशेषणं किं वा उषसः संज्ञा तस्या गोर्वा ।

१ मं. २० सू. २१ ऋ. अश्वे न चित्रे अरुषी ।

इहापि संबोधनेऽरुषीतिशब्दस्य विशेषणवाचित्वं बोध्यते अग्निममन्त्रार्थचिन्तनेन ।

४ मं. ५२ सू. २ ऋ. अश्वा-इव चित्रा अरुषी माता गवा ऋता-वरी सखा अभूत् अश्विनौ उषाः ।

१० मं. ५ सू. ५ ऋ. सप्तस्वसृः अरुषीः ।

स्त्रीलिङ्गारुषीशब्दः संज्ञाभूतः ।

यद्यरुषीति संज्ञा स्यात्तदाग्न्यश्वस्य इन्द्रस्य सोमस्य च बोधपरत्वमस्य एकस्या अश्वाया अपि मन्त्रेषु उषा इति एवम्प्रकारेण स्पष्टतो दर्शितमेवमुषश्शब्दोऽपीत्थमतिसमीपे वर्तते एक-प्रमाणेन न निश्चेतुं शक्यते अरुषीति शक्त्या उषसो वाचकम् । पुरा यथा केवलमरुषपदात् प्रातःकालो गृहीतः, तथा केवलमरुषीपदात् उषोऽर्थग्रहणे अन्येषामपि मन्त्राणामर्थस्स्पष्टतः प्रतिपन्नो भवति ।

१ मं. ७२ सू. १० ऋ. प्रतीचीः अग्ने । अरुषीः अजानन् ।

८ मं. ६९ सू. ५ ऋ. इन्द्रस्याश्वं सूचयति अत्र विशेष्यं वा विशेषणन्न निश्चीयते ।

आ हरयः ससृज्रिरे अरुषीः यथा मया दृष्टो बहुषु सोमार्थे हरिरिति कथितम् ।

९ मं. १११ सू. २ ऋ त्रिधातुभिः अरुषीभिः- इत्यतो ज्ञायते सोमस्य तेषां रक्ताश्वानां वर्णनङ्क्रियते; किन्तु सम्पूर्णन्न स्पष्टम्।

८ मं. ६८ सू. १८ ऋ , ८ मं. ५५ सू. ३ ऋ अरुषीशब्दार्थः केवलमश्वातस्यां वर्णस्य कोऽपि संबन्धो नानास्ति इदमेवाद्भुतं वेदे अरुषशब्दो रक्तवर्णः, एवं पारसीकानां प्राचीनभाषायामेतत्प्रकृतिको औरुषः श्वेतं वक्ति वेदे अरुषशब्दार्थो रक्तो न तु श्वेतः १ मं. २० सू. ९ ऋ प्रकटितो भवति । कथमिति अरुषेण सह श्वेतो वर्त्तते, अत एव ज्ञायते चास्माभिः अरुषः प्रथमत उज्ज्वलतावाची तेन संस्कृतज्ञाः पारसिकाश्च तमुज्ज्वलतामादायैव पृथक् पृथग् वर्णन्निरूपयन्ति अरुष इति अर्वस्प्रकृतिकः अरधातुजः, तस्यार्थः सवेगगतिः। एतद्विषये मदीयं ग्रन्थान्तरं पश्य अरुषा-रुषीशब्दयोर्यो योऽर्थः सम्भवति, स विज्ञापित इति ।

# श्रीमत्सायणाचार्यकृतवेदभाष्यस्यास्वारसिकत्वं मन्यमानान् प्रति किञ्चिदुच्यते[1]

*श्रीराजारामशास्त्री*
*धर्मशास्त्राध्यापकः*
*काशीस्थराजकीयपाठशालायाम्*

अहह महानयं कतिपयभारतजनस्याविवेको यद् अहमेव परीक्षकोऽहमेव च प्रेक्षावान्, मया च यदुच्यते तदेव प्रमाणम्, सर्वोऽयं जनो न किमपि वस्तुतत्त्वं निश्चेतुं शक्नोति मदृते, इति सुदृढं-निश्चित्य नानाविधैर्दुर्भाषणैरपवादयति युगपत्सर्वान् आर्यावर्तीयान् । न ह्यस्माकं वेदः शाकुन्तलं नाम नाटकं येन तस्य महाबुद्धिमता बलवत्प्रयत्नशालिनाऽपि दिव्यविज्ञानं विनैव क्रियमाणं व्याख्यानं विश्वासार्हं स्यात्, प्रवर्तयेन्निवर्त्तयेद् वा प्रेक्षावतः । धर्माधर्माद्यतीन्द्रियेषु वस्तुषु केवलमार्षं विज्ञानमेव व्याचक्षाणस्य प्रामाण्ये उपयुज्यते, न पुनर्बुद्धिपरिश्रममात्रम् । अस्माभिरपि किं तथाविधानि वेदव्याख्यानानि न निर्मातुं शक्यन्ते, यादृशानि महाशयमोक्षमूलरप्रभृतिभिर्निर्मितानि, तादृशानां च लौकिकदृष्ट्या कुत्रचिदंशे भगवद्विद्यारण्यप्रणीतभाष्यसन्दर्भापेक्षया चारुतरत्वेन परिदृश्यमानानामपि किं धर्माधर्मयोः प्रामाण्यं स्यात् । किं द्वीपान्तरीयोऽपि महाजनो भगवन्तं परमेश्वरमपि तदीयलोकोत्तरमहैश्वर्यदर्शनं विनैव धर्माधर्मयोः प्रमाणीकुरुते स्म, अथ च निःशङ्कं तदाज्ञावाक्यमनुप्रवर्तते स्म, भारता वा व्यासादिम् । न वयं तथा श्रद्धाजडा यत् कोऽपि किमपि वदतु तत्प्रमाणत्वेनानुमन्तव्यमननुमन्तारश्च वाग्वज्रेण प्रहर्तव्या यथा श्रीमन्मोक्षमूलरादिव्याख्यानानुसारिणः कतिपये भारताः, परं वयं द्वीपान्तरवासिनोऽपि भारतदेशीयशास्त्रेऽतिप्रवीणान् श्रीमन्मोक्षमूलरप्रभृतीन् समीक्ष्य तेषां परमोत्तमबुद्ध्यभ्यासोद्रेकं शिरसा श्लाघामहे, अतिपरिश्रमशालिप्रज्ञावद्गणगणनायां च प्रथमं गणयामहे । नैतावता ते उत्तमपण्डिता इति कृत्वा बलिष्ठेषु गायकेषु भटेष्वपि प्रथमं गणनीया गणनेऽपि न काचित्तेषां प्रशंसा स्यात्, प्रत्युत गणयितुरविवेक एव प्रकाशितः स्यात्, एवमेतत् कतिपयानां विद्यारण्यव्याख्यानस्यास्वारसिकत्वाभिमननपुरस्सरं नवीनव्याख्यानस्य प्रामाणिकत्वेनानुमननं व्याख्यातॄणां प्रसादार्थं क्रियमाणं परं महाशयानां तेषामप्रसादमेव सम्पादयेदिति निश्चयः । नहि कोऽपि महात्मा मिथ्याप्रशंसया तुष्यतीति

१. पं. ४, ४१ (अक्टूबर १, १८६९) ११४-११५ ।

प्रसिद्धावप्येषामस्मदीयभारतानामत्यन्तमाश्चर्यावहा तथा प्रवृत्तिः केवलमर्थी दोषं न पश्यतीत्यस्य मुख्यमुदाहरणं भवितुमर्हति। अस्माकं तु द्वीपान्तरीयान् ईदृशविद्योद्रेकशालिनो दृष्ट्वात्यर्थं मोदमानानामपि निष्पक्षपातधीरेव मिथ्याप्रशंसाप्रवृत्तिं कुण्ठयतीति किं कुर्महे। अत्रायमेव प्राचीननवीनव्याख्यानां परीक्षानिकषोपलो योऽयमृग्वेदस्य प्रथमाष्टकप्रथमाध्यायैकादशवर्गीयो मन्त्रः। अस्य च आधुनिकं व्याख्याचतुष्टयं श्रीमद् विल्सन्-वेम्फि-लाङ्ग्लूइस-मोक्षमूलराभिधैः प्रणीतम्। तत्राद्यं सायणाचार्यानुसार्येव, पराणि त्रीणि तद्विरुद्धानि, तत्राप्यर्वाचीनतरैः कतिपयैर्विशेषतोऽरुषशब्दस्यार्थो विचारितः, बहुमन्त्रसंवादप्रदर्शनपुरःसरमुज्ज्वलपरतया व्यवस्थापितः; परन्तु तान् सर्वान् प्रति वदामस्तैत्तिरीयब्राह्मणतृतीयकाण्डस्थनवमप्रपाठकतुरीयानुवाकार्थानुसन्धानपुरःसरं सायणाचार्येणायमर्थो निरूपितस्ततः स्पष्टं तादृश एवार्थस्तस्य मन्त्रस्यावधार्यत इत्यलमर्थान्तरोपवर्णनार्थैः क्लेशैः। नहि श्रुत्यैव स्वार्थे बोधिते तत्र कुतर्काणामवकाशः, नहि सिंहपरस्य हरिपदस्य सहस्रस्थलेषूपलम्भेऽपि वक्ता मण्डूके स्वतात्पर्यं यदि स्पष्टं बोधयेत्, तर्हि तद्धरिपदस्य सिंहपरता शक्याऽवधारयितुम्, तथाऽवधारयिता च शुक्लाम्बरधरव्याख्यातेवोपेक्षणीयः स्यात्। तथा च लौकिकानां गाथा। शुक्लाम्बरधरं देवं शशिवर्णं चतुर्भुजम्। प्रसन्नवदनं ध्यायेदिति भगवद्गणेशध्यानस्य केनचिदित्थमर्थोपवर्णनमकारि, शुक्ला गौरी अम्बा यस्य स शुक्लाम्बरो गणेशस्तं राति वहनीयत्वेनादत्त इति शुक्लाम्बरो मूषिकस्तं भक्षणार्थं धरतीति शुक्लाम्बरधरो मार्जारः, शशिवर्णः शुभ्रः, चतुर्भुजत्वं तु स्पष्टमेव, भक्ष्यलाभेन च प्रसन्नवदनोऽपीति गौरमार्जारध्यानमनेन विधीयत इति। अन्येन चान्यथैव व्याख्यातं रजकरासभपरोऽयं श्लोक इति। भवति च शुक्लाम्बरधरः पीतगौरत्वाच्छशिवर्णो महामूढपशुत्वाच्चिन्तालेशराहित्येन प्रसन्नवदनोऽपीति। इत्थं चात्र मात्सर्यमुत्सार्य निष्पक्षपातधिया विचारणीयं तारतम्यं सुधीभिरिति शम्।

■

# ऋग्वेदविमर्शः[1]

*श्री-आदित्यरामशर्मा*
*काशीस्थराजकीयपाठशालायाम्*

एतदस्मानतीव सुखाकरोति यदस्मद्देशीयपण्डितवरा वेदव्याख्यानशुद्ध्यशुद्धिविचारे प्रवृत्ताः। धन्योऽसौ विज्ञवरोऽनल्पभाषाभिज्ञः श्रीयुतबाबूशिवप्रसादो येन स्वयमेव भाषान्तरेभ्य ऋग्व्याख्यानानि संस्कृतेष्वनुवादं कृत्वा पण्डितमण्डलीनयनगोचरार्थं काशीविद्यासुधानिधौ प्रकाशितानि। अहो कीदृशी धीमतां क्षमता का वा परिश्रमस्य फलजनकता यदनागतानामपि भारतवर्षेऽदृष्टवतामपि भारतवर्षीयपण्डितमुखानि म्लेच्छानामप्यध्यापकमोक्षमूलरादीनां वेदव्याख्यानपाटवमस्मद्धृदयं चमत्करोति।

नह्यसूयापरवशैस्तैः श्रीमत्सायणगुणाननादृत्य दोषांश्चाभिमुखीकृत्य स्वकीयं मतं प्रकाशितम्। प्रकृतार्थान्वेषण एव तेषामाशयः। व्याख्यानप्रकृताप्रकृतत्वे त्वपक्षपातिनां कुसंस्काररहितानां विद्वद्वर्य्याणां मतमेव प्रमाणम्। ये तु परोन्नतिमसहमाना धर्म्मलोपभीता वा स्वजातीयवर्ज्जमन्यं कमपि सार्थं वेदमेव नाध्यापयन्ति, ते किं परम्परागतामसंलग्नामपि सायणकृतव्याख्यामनादृत्य नवीनानां म्लेच्छमूलरादीनां वाक्यं स्वीकुर्वन्ति। ते न केवलं स्वयमेव प्रकृतार्थं ज्ञातुं यतन्तेऽपि तु प्रयत्नशीलानन्यानपि वारयितुमग्रसरा भवन्ति। एतेषां वाक्यं किं प्रमाणत्वेन ग्रहीतव्यम्। तदेवमाशास्महे बुद्धिमन्तोऽनुवादकाः स्वारब्धे कर्मण्यभिलषितं फलं निर्बाधं साधयन्तु।

ये तु मन्यन्ते महाबुद्धिमता बलवत्प्रयत्नशालिनापि दिव्यविज्ञानं विनैव क्रियमाणं व्याख्यानं विश्वासार्हं न स्यात् तान् पृच्छामः, दिव्यविज्ञानं किं तावत् शास्त्राभ्यसनादिभूतं वा उपायान्तरलभ्यं वा। द्वितीये नास्ति प्रमाणम्। शास्त्राभ्यसनादिभूतं चेन्मोक्षमूलरसदृशपण्डितानामपि सम्भवति। नापि युष्माकं सायनो द्वैपायनादिवन्महर्षिरिति प्रसिद्धो यस्य व्याख्याने स्खलनमपि न सम्भवति। नहि तेन स्वयं व्याख्यानानि कल्पितानि; किन्तु यास्कादिनिरुक्तकाराणां ब्राह्मणानां च तात्पर्य्यं दृष्ट्वैव लिखितानीत्युच्यते चेत्, प्रतिवदामोऽत्र। द्रष्टव्यं तावत् सायणेन यथार्थं सुसङ्गतं तात्पर्य्यं गृहीतमगृहीतं वा। प्रायेण मनुष्याः स्खलद्गतयो भवन्ति, अत एव न मन्तव्यं कदाचित् सायणेन यल्लिखितं तदेव शुद्धमपरैर्यदुक्तं तदसत्यमिति।

---

१. पं. ४, ४३ (दिसम्बर १, १८६९) १५७।

एतत्तु डाक्तरम्यूराख्यपण्डितवरेणाप्युच्यते यद् यास्कस्य निरुक्तेन सायणकृतभाष्येण च बहूनि वाक्यानि स्फुटतया नावगम्यन्तेऽतोऽन्यानि साहाय्यानि भाषान्तराल्लभ्यान्यवलम्ब्य प्रकृतान्यसंशयितानि च तात्पर्य्याणि ग्रहीतव्यानि। किञ्च प्रथमतः कुत्रचित् पदव्याख्याने सायणो यास्कस्य मतं न स्वीकरोति। द्वितीयतस्तौ तु निश्चयाभावात् कस्यचित् पदस्य द्वयं वाधिकं व्याख्यानं कृतवन्तौ। तृतीयतः सायणेनैकपदस्य नाना स्थानेषु नाना व्याख्यानानि कृतानि, अत एव संशयो निःसंशयितव्याख्यानप्रयोजनं च।

इदानीमुदाहरणरूपे चतुर्थसूक्तस्य पञ्चमषष्ठऋचोर्व्याख्याने सायणमोक्षमूलरयोरत्रोदाह्रियेते, द्रष्टव्यं तयोः कतरस्य व्याख्यानं स्पष्टं हृदयंगमं च।

(५) उत ब्रुवन्तु नो निदो निरन्यतश्चिदारत। दधाना इन्द्र इद्दुवः।

(६) उत नः सुभगान् अरिर्वोचेयुर्दस्म कृष्टयः स्यामेदिन्द्रस्य शर्म्मणि।

सायणव्याख्यानम्—

(५) नोऽस्माकं सम्बन्धिन ऋत्विज इति शेषः, ते ब्रुवन्तु इन्द्रं स्तुवन्तु, उत अपि च हे निदः हे निन्दितारः पुरुषा निरारत इतो देशान्निर्गच्छत अन्यतः अन्यस्माद्देशाद् निर्गच्छत। कीदृशा ऋत्विजः परिचर्या कुर्वाणाः।

(६) हे दस्म शत्रूणामुपक्षयितरिन्द्र त्वदनुग्रहाद् अरिरुत शत्रवोऽपि नोऽस्मान् सुभगान् शोभनधनोपेतान् वोचेयुरुच्यासुः कृष्टयो मनुष्या अस्मदमित्रभूता वदन्तीति शेषः। ततः सम्पन्ना वयमिन्द्रस्य शर्म्मणि इन्द्रप्रसादलब्धे सुखे स्यामेत भवेमैव।

तथा मोक्षमूलरस्य—

गच्छत अन्यं स्थानं यूयं ये तु इन्द्रमेव पूजयथ इति वदन्तु अस्माकं शत्रवः।

अथवा हे ईश्वर सर्व्वे अस्मान् सुभगान् वदन्तु इन्द्रस्य शर्म्मणि चिरं स्यामेति। एतत्त विधौ कलङ्क इव सायणभाष्ये यत्र कुत्रचित् मालिन्यं दर्शितं तस्य गुणान् वर्णयितुं कः समर्थः। मोक्षमूलरपण्डितवरेणैवं लिखितं स्वग्रन्थस्यानुक्रमणिकायाम्, तथा हि "सत्यपि दोषे सायणभाष्ये वेदाध्ययने तत्त्वतीवावश्यकमिति"। किञ्च "ये तु तस्य व्याख्यानं समीचीनं न मन्यन्ते, ते न जानन्ति दुर्गमवैदिकभाषायां सायण एव नेतेति"।

उपसंहारकाले निवेदनमेतदस्माकं मात्सर्य्यमुत्सार्य्य मतामतं विचारणीयम्, अविचार्य्यैवान्येषामपशब्दप्रयोगेणावमाननाकरणन्तु नहि सभ्यानां रीतिरिति शम्।

■

# उपदेशसहस्रीप्रस्तावना[1]

*श्रीबालशास्त्री*
*साङ्ख्यशास्त्राध्यापकः*
*काशीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालायाम्*

तत्रभवान् भगवान् परमकारुणिकः श्रीद्शंकाराचार्यो विस्तरेण ब्रह्ममीमांसां व्याख्याय निबन्धविस्तरदर्शनसंजातालस्यमात्रतस्तत्तत्पठनादावधिकारिणोऽप्यप्रवर्त्तमानान् धीमतः समनुग्रहीतुकामो वेदान्तशास्त्रमहोदधेः सारसुधां समुद्धृत्य पाययन्निव वेदान्तनिबन्धानां शिरोभूषणमुपदेशसहस्रीसमाख्यं निबन्धमुपनिबबन्ध। तस्मिंश्च श्रोतृबुद्धिसमवधानाय प्रथमतो गद्यप्रबन्धेन संक्षेपतः प्रतिपाद्यं संगृह्य पुनः पद्यप्रबन्धेन तदेव नानाविधप्रमाणोपन्यासपुरःसरं विशदीचकार। अथ च तस्य स्थाने स्थाने गम्भीरार्थतया दुरवगमत्वं समीक्ष्य श्रीमान् रामतीर्थनामा विबुधो व्यक्तार्थामत्यक्तव्याख्येयभागां पदयोजनिकां नाम टीकां रचयामास। तस्य चास्य निबन्धस्य टीकासहितस्य जीर्णमेकं पुस्तकं कस्यचिन्महाराष्ट्रस्य पुस्तकालयेऽहमुपलभ्य प्राचीनप्रौढनिबन्धदर्शनरसिकजनान् मोदयितुकाम एतत्पत्रद्वारा टीकासहितमेतन्निबन्धं प्रकाशयितुमुत्सहे। अवश्यं चायं निबन्धो रसिकानां हृदयंगमीभावमापन्नस्तान् प्रमोदयेत् सफलयेच्च तेन मामकं परिश्रममिति निर्भरेणाशासे। नमस्यामि चैतदारम्भे मङ्गलाय श्रीपरमेश्वरं भगवत्पादं शङ्कराचार्यं च बद्धाञ्जलिपुटः परमादरपुरस्सरमिति शम्।

■

१. पं. ३, ३३ (फरवरी १, १८६९) १८९।

# उपदेशसहस्त्र्या उपसंहारः[१]

*श्रीबालशास्त्री*
*सांख्यशास्त्राध्यापकः*
*काशीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालायाम्*

*आलोकालोक आलोकान्तरं नापेक्षते यथा ।*
*एवं वृत्त्याप्तिमात्रेण यत्स्फूर्तिस्तत्परं महः ॥*

सर्वस्य जगतस्तावद् दुःखं मे मा भूदिति प्रार्थनाया निर्विवादत्वेन समूलदुःखनिवृत्तेः केनाप्यनिष्यमाणताया वक्तुमशक्यत्वेन तदात्मा मोक्ष इच्छाऽजन्येच्छाविषयत्वात् स्वतः पुरुषार्थो भवितुमर्हति । तदसाधारणकारणं च दुःखादीनामविद्यामूलकत्वादविद्यायाश्च विपरीतज्ञानरूपाया यथार्थज्ञानैकनिवर्त्यत्वात् तत्त्वज्ञानमेवेति ब्रह्ममीमांसायां सिद्धान्तितम् । तस्य च तत्त्वज्ञानस्य मोक्षहेतोर्हेतुतया श्रवणं मननं निदिध्यासनं चेति त्रयं क्रमेणाप्रतिपत्तिसन्देहविपर्यासानामुन्मूलकमागमादौ बोधितम् । तदिदं श्रवणादित्रयं संक्षेपतः सोपस्करं निरूपयितुं क्रमेण तत्त्रयप्रदर्शकैः "शिष्यप्रतिबोधविधित्"-"कूटस्थाद्वयात्मबोध"-"परिसंख्यानविधाना"-भिधानैस्त्रिभिः प्रकरणैरुल्लसितो गद्यप्रबन्धो नामोपदेशसहस्र्याः पूर्वदलं भगवता श्रीद्शंकराचार्येणोपनिबबन्धे ।

(३३)(३४)(३५) तत्र तावत् प्रथमे प्रकरणे गुरुशिष्ययोरध्यात्मविद्याग्रहणप्रवचनाधिकारनिरूपणाय मुमुक्षुत्वशुचित्वश्रद्दधानत्वादीञ्छिष्यगुणानूहापोहादीन् गुरुगुणाञ्छमदयादींश्चोभयगुणान् प्रदर्श्य प्रश्नप्रतिवचनमुखेनाविनाशित्वापरिच्छिन्नत्वादिभिरात्मनो देहवैधर्म्यस्य व्यवस्थापनेन देहधर्मिकामहंमतिमुत्सार्य संसारित्वासंसारित्वादीनां जीवब्रह्मभेदोपपादकत्वेनाभासस्याविद्याप्रयुक्तत्वोपपादनेन जीवब्रह्मणोरभेदं संसाध्य ब्रह्मभावदशायां कर्मणां तत्साधनानां च त्यागस्य न्यायसिद्धत्वं निरूप्य साध्यसाधनादेर्दृश्यमानस्य श्रूयमाणस्य वाऽविद्याकृतत्वादत्यन्ततुच्छत्वमिति प्रतिपादितम् । अत्र च प्रकरणे मुख्यप्रतिपाद्याद्वैतोपपादकयुक्तीनां प्रदर्शनस्य प्रासङ्गिकत्वादुत्तरप्रकरण एव प्राधान्येन तत्प्रदर्शनात् प्रकृतार्थप्रतिपादकानां वचनानामेवात्र बहूनां संग्रहेण श्रवणस्वरूपनिरूपणपरतैवास्य प्रकरणस्यावसीयते ।

(३५)(३६)(३७) द्वितीये तु प्रकरणे प्रथमं संसारस्य रोगवन्नैमित्तिकत्वं प्रतिपाद्य नैमित्तिकनिवृत्तेर्निमित्तनिवृत्त्यधीनत्वात्संसारनिमित्तचिन्तायामविद्यायास्तन्निमित्तत्वं व्यवस्थाप्य

---

१. पं. ५, ५३ (अक्टूबर १, १८७०) १११- ११२ ।

तत्स्वरूपं च मिथ्याध्यारोपणात्मकं सम्यग् ग्राहयित्वाऽनर्थबीजत्वेन जानन्नप्यन्येन केनचित् प्रयुक्तः करोमि तां परतन्त्र इति शिष्यप्रश्नमुखेनात्मनः पारतन्त्र्यमाक्षिप्य चैतन्यान्यथाऽनुपपत्त्या स्वातन्त्र्यमङ्गीकारितम्, अथ च शब्दाद्याकारनिरूप्यत्वात्प्रत्ययानां संहतत्वाच्चैतन्यानात्मकत्वात्तेषामुपलब्धुर्विक्रियावतः कथं कूटस्थत्वमिति संदिह्य सर्वप्रत्ययानां नियमत उपलब्ध्यै वा परिणामित्वं तत एव च कूटस्थत्वं संसाध्योपलब्ध्युपलब्धोर्भेदनिराकरणपुरःसरं नित्योपलब्धिस्वरूपतामात्मनः संसाध्यावस्थात्रयसाक्षितयाऽवस्थाधर्मास्पर्शित्वोपपादनेन पुनः कूटस्थतां द्रढयित्वा मीमांसकलौकायतिकाद्याक्षेपप्रतिक्षेपपुरःसरमवगतेः सदा स्वतःसिद्धत्वरूपामलुप्तचिद्रूपतां तदन्यस्य दृश्यजातस्य तुच्छत्वमङ्गीकार्य प्रकरणोपक्रमे पृष्टं विद्याऽविद्ययोः स्वरूपविभागादिकं विस्तरेणोपपादितमुपसंहृतमविद्या संसारहेतुर्विद्या तन्निवर्तिका ततोऽभयं प्राप्नोति येन पुनर्जाग्रत्स्वप्नदुःखं नानुभविष्यतीति संसारदुःखान्मुक्तो भवतीति। तदिदं प्रकरणं नानाविधसंदेहापाकरणोपयोगियुक्तिशतप्रदर्शकत्वान्मननप्रयोजनकमेवेति स्पष्टमेव।

(३७) तृतीये तु प्रकरणे संजातमपि ज्ञानं भेददर्शनवासनावशान्निश्चलं यदि न भवति, तदा यत् पुनः पुनरनुचिन्तनीयमात्मनः शब्दादिभिरस्पृष्टत्वादिकं येन चिन्तितेन ज्ञानदार्ढ्यं संपद्यते, तत् सोपस्करं निरूपितमिति स्फुटा तस्य निदिध्यासनार्थतैवेति।

तदनेन सर्वोपनिषत्सारांशप्रतिपादकेन गद्यप्रबन्धेन प्रतिपादितोऽप्यर्थो मध्यमाधिकार्यनुग्रहधिया पुनः किंचिद्विस्तरेणोपदेशसहस्र्या उत्तरदलेन पद्यप्रबन्धनामधेयेनैकोनविंशत्या प्रकरणैर्निरूप्यते।

तानि च प्रकरणानि तत्तद्घटितैतत्पत्राङ्कप्रदर्शनपुरःसरं निरूप्यन्ते। तथा हि—

(३७) (३८) प्रथमं प्रकरणमुपोद्घातो नाम वेदान्तशास्त्रारम्भस्यावश्यकतोपपादकम्।

(३८) द्वितीयं प्रतिषेधो नाम यदितरप्रतिषेधमुखेनात्मज्ञानोत्पत्तिं प्रतिपादयति।

(३८) तृतीयं त्वीश्वरो नाम यत्र जीवभेदप्रतिपादकानां तदभेदप्रतिपादकानां च श्रुतिवचसां विरोधपरिहारपुरःसरमद्वितीयः प्रत्यगात्मा व्यवस्थाप्यते।

(३८) चतुर्थमहंप्रत्ययो नाम यत्र ज्ञानिनः कर्मप्रतिबन्धाभाव उपपाद्यते।

(३९) पञ्चमं मूत्राशङ्को नामाविवेकस्यात्मस्वरूपाग्रहणकारणत्वोपपादनपूर्वकमिदमंशप्रहाणेनात्मानुभवो भवतीति प्रतिपादयति।

(३९) षष्ठं छित्त्वाप्रकरणं यत्र पदार्थपरिशोधने सुकर उपायो निर्दिष्टः।

(३९) सप्तमं बुद्ध्यारूढो नाम यत्र संपादितविवेकस्य तत्त्वज्ञानं वाक्यादेवानायासं जायत इत्यत्रोपोद्बलकतया स्वानुभवो दर्शितः।

(३९) अष्टमं मतिविलापनं नाम यत्रात्ममत्योः संवादेनाज्ञानविध्वंसनं विहितम् ।

(३९) नवमं सूक्ष्मता नाम यत्रात्मनो निरतिशयसूक्ष्मत्वं व्यापित्वं चोच्यते ।

(४०) दशमं दृशिर्नाम निर्विषयज्ञानात्मन आत्मनः पारमार्थिकस्वरूपप्रदर्शनपरम् ।

(४०) एकादशमीक्षितृत्वं नाम यत्र कर्मणः कर्मसमुच्चितज्ञानस्य वा मोक्षहेतुत्वं वेदान्तविनिश्चयस्य तर्केणान्यथासिद्धिश्च निराक्रियेते ।

(४१) द्वादशं प्रकाशो नाम त्वंपदार्थशोधनप्रधानम् ।

(४१) त्रयोदशमचक्षुष्ट्वं नाम यत्रात्मनः शुद्धत्वमचलत्वं च विस्तरेण निरूप्येते ।

(४२) चतुर्दशं स्वप्नस्मृतिप्रकरणमन्तःकरणस्यापरोक्षताप्रतिपादनपूर्वकमात्मनस्तद्धर्मास्पर्शं प्रतिपादयति ।

(४३) पञ्चदशं नान्यदन्यन्नाम यत्रात्मनः संसारिस्वभावत्वमेकदेश्युपक्षिप्तं प्रतिक्षिप्तम् ।

(४४) (४५) षोडशं पार्थिवं नाम यत्र वैशेषिकादिसकलतार्किकमतनिराकरणेन ब्रह्मैकत्वज्ञानस्य स्वरूपावस्थानलक्षणमोक्षहेतुत्वं प्रपञ्चितम् ।

(४६) (४७) सप्तदशं सम्यङ्मतिर्नाम वेदान्तशास्त्रानुसारिण्या आत्मज्ञानप्रक्रियाया विस्तरेण प्रदर्शकम् ।

(४८) (४९) (५०) (५१) अष्टादशं तत्त्वमसि नाम यत्र कूटस्थं चिदेकतानं साक्षिणं नित्यापरोक्षमेवात्मानं शास्त्रं ब्रह्मेति प्रतिपादयतीत्येतदर्थस्य स्पष्टप्रतिपत्तये तत्त्वंपदार्थपरिशोधनपूर्वकं ब्रह्मात्मैक्यलक्षणवाक्यार्थनिरूपणपुरःसरं प्रत्यगात्मनः सकला अनर्था अन्तःकरणचतुष्टयोपाधिका इति महता विस्तरेण प्रतिपादितम् ।

(५२) एकोनविंशमात्ममनःसंवादो नाम यत्र मनसःस्वरूपं व्यापारं चानुसन्धाय तद्विलापने यत्नः कार्य इति बोधयित्वा निबन्ध उपसंहृतः ।

तदित्थमनुपमगद्यपद्यमयैर्ब्रह्ममीमांसासारांशस्य साकल्येन संग्राहकैर्भूयोभिरुपदेशैरयं निबन्धः समुल्लसतीत्युपदेशसहस्रीति नामधेयमस्य सान्वयम् । यद्यपि समाहारे द्विगौ सहस्रोपदेशीति युक्तमभिधानम्, तथापि—

*"उपदेशसहस्र्याः स गद्यबन्धो यथामति"*
*"उपदेशसहस्रीयं विवृता हि महात्मभिः"*

इत्येतट्टीकाकाररचितप्रबन्धद्वयान्तिमपद्याभ्यामुपदेशसहस्रीत्यभिधानस्यैव टीकाकारसम्मतताया निश्चयेन लोकेऽप्येतद्ग्रन्थस्योपदेशसहस्रीत्येव व्यवहारस्य दर्शनेन चास्माभिरपि तथैव

व्यवहृतम् । तदुपपत्तिश्च सिद्धगतिन्यायेनोपदेशाः सहस्रमस्यामुपदेशानां सहस्रमिति वा बहुव्रीहिषष्ठीतत्पुरुषाभ्यां चिन्तनीया । तत्र बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानमित्यस्याप्रवृत्तिः पूर्वनिपातप्रकरणस्यानित्यत्वाद्वाच्या, तत्पुरुषे तु परवल्लिङ्गताया अप्रवृत्तिः कथंचिद् वाच्या, उभयथापि ङीष् तु पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वादेव वाच्यः । प्रयोगाश्चैवंजातीयाः पुराणादौ बहवो दृश्यन्ते । यथा—

*"चिन्तितं समवाप्नोति पठञ्छ्लोकशतीमिमाम्" ॥इति ॥*

■

# वृषभानुजानामनाटिकाप्रस्तावः[1]

*श्रीवेचनरामशर्मा*
*साङ्ख्यशास्त्राध्यापकः*
*काशीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालायाम्*

*विगलितविषयान्तरं हृदन्तःपरिगतमम्बुदमञ्चितं तडिद्भिः ।*
*अविरतममृतानि वर्षयन्तं सकलजनोदयकारिणं श्रयेऽहम् ॥१॥*

अथेदानीमहमेषु दिवसेषु सत्कविविरचितानां सहृदयहृदयाह्लादकानां विरलप्रचाराणां निबन्धानां प्रचुरतरं प्रचिचारयिषयानुदिनं तादृङ्निबन्धान्वेषणैकप्रवणमना निश्चितधियां विपश्चितां नितान्तं चेतोविनोदसमर्थामष्टादशविधोपरूपकेषु प्रथमतामुपगतां कदाचिदप्यनवलोकितचरीमश्रुतचरीमनन्यसदृशीं सत्कविसारस्वतद्विजाग्र्यश्रीमल्लक्ष्मीनारायणाभिधप्रियसुहृदा सुप्रयत्य सुधामिवाब्धिमध्यादाविर्भावितां वृषभानुजानामिकां सन्नाटिकामुपलभ्य नैकविबुधजनास्वाद्यमानविविधविद्यासुधारसे श्रीमति काशीविद्यासुधानिधौ युक्तयोगां विशेषेणाकलय्यान्तर्वर्तिप्राकृतभाषोद्धारभूताभिः सुटिप्पणीभिर्विभूषितां विधायैकामपि प्रायोऽतिविशुद्धतया पुस्तकान्तरनिरपेक्षामादितः सम्यगवलोक्य शोधनादिना सुजातां विरचय्य काशीविद्यासुधानिधौ रसिकजननयनपथमुपनेतुं प्रकाशयितुमीहे ।

इयं च चतुरङ्किका, नायकोऽत्र निखिलनृपतिमाननीयो नायकप्रकरशेखररत्नभूतोऽद्भुतप्रभावो भगवान् नन्दनन्दनः, नायिका च सकलनायिकाचूडामणिरननुभूतोपयमना कन्यारत्नं श्रीमद्वृषभानुनामधेयव्रजमण्डलनृपतितनया नवानुरागा राधिकाभिधाना, इति नाटिकालक्षणं साहित्यदर्पणोक्तं सम्यगन्वेति, तद्यथा—

"अथोपरूपकाणि, तत्र,

*नाटिका क्लृप्तवृत्ता स्यात् स्त्रीप्राया चतुरङ्किका ।*
*प्रख्यातो धीरललितस्तत्र स्यान्नायको नृपः ॥*
*स्यादन्तःपुरसम्बद्धा संगीतव्यापृताथवा ।*
*नवानुरागा कन्यात्र नायिका नृपवंशजा" ॥ इति ।*

---

१. पं. ३, ३६ (मई १, १८६९) २५६ ।

अथ च रुचिरतरनामधेया नाटिकेयं गङ्गायमुनातीरान्तरालवर्तिमध्यदेशशेखरीभूतसुवर्णशेखरनामकनगरसमवाप्तजन्मना कायस्थकुलावतंसेन मथुरादासाभिधानेन सत्कविना स्वयं निरमायि, इदं चातीव विदुषां मनःसु चमत्कृतिविततिविभवविधायि, यत् श्रीमन्नृपवरसकलविद्याविनोदैकरसिकगुणिगणसंमानैकनिदानसत्कीर्तिविराजमानभोजराजराज्यादनन्तरमपि जात्यन्तरेष्वपि ग्रन्थकारा आसन्निति ।

तथास्य सुवर्णशेखरनामनगरम्य संप्रति कथमपि चिह्नानामनुपलक्ष्यमाणतया नाममात्रावशेषस्यातिप्राचीनकालिकतयानुमीयमानस्यावकलनादेवात्रोपलब्धजनुषः प्रोक्तचराभिधानस्य कायस्थान्वयशिरोमणेरतिप्राचीनत्वमवसीयते, अत एव च समयसहस्ररश्मिनिपीतप्रचारसुधारसाया अस्या नाटिकाया अपि प्राचीनत्वमवगम्यत एव ।

अथ चेयं विविधविद्वज्जनदृग्गोचरीभूय स्वप्रचारातिशयेनाधिगतजननसाफल्या परमां मुदमादधातु विद्वज्जनानामित्यायासो ममापि निष्पक्षपातलेशमखिलजनानुकम्पनपरपरमेश्वरकृपया सफलीभवेदित्यनवरतमीश्वरमाशंस इति शिवम् ।

■

# वृषभानुजानामनाटिकोपसंहारः[1]

इयं साम्प्रतं नाटिका सर्वलोके प्रसिद्धिं परामाप्य भूयात् फलाढ्या ।
परेशं कृपासागरं तं प्रणम्य सदैवेममेवार्थमभ्यर्थयेऽहम् ॥१ ॥

इत्थं सम्प्रति मुद्रितेयमभवत् संशोधिता नाटिका
वीक्ष्यैनां मुदमाप्नुवन्तु सुधियः कृत्वा कृपामन्वहम् ।
कृष्णस्यात्र चरित्रमित्यवगमाद् यद्वा प्रसादादिकान्
विज्ञायात्र गुणान् कथं कथमपि क्षाम्यन्तु मन्तुं मम ॥२ ॥

■

१. पं. ४, ३६ (अगस्त २, १८६९) ५९ ।

# श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचितार्याः[1]

संपादकः
श्रीबालशास्त्री
साङ्ख्यशास्त्राध्यापकः
काशीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालायाम्

गर्भगृहवाससम्भवजन्मजरामरणविप्रयोगाब्धौ ।
जगदालोक्य निमग्नं प्राह गुरुं प्राञ्जलिः शिष्यः ॥१ ॥

त्वं साङ्गवेदवेत्ता छेत्ता संशयगणस्य ।
ऋतं वक्ता संसारार्णवतरणं प्रश्नं पृच्छाम्यहं भगवन् ॥२ ॥

दीर्घेऽस्मिन्संसारे संसरतः कस्य केन संबन्धः ।
कर्मशुभाशुभफलमनुभवति गतागतैरिह कः ॥३ ॥

कर्मगुणजालबद्धो जीवः संसरति कोशकार इव ।
मोहान्धकारगहनात्तस्य कथं बन्धनान्मोक्षः ॥४ ॥

गुणपुरुषविभागज्ञे धर्माधर्मौ बन्धकौ न भवतः ।
इति गदितं प्रकृतिं पुरुषं च मे ब्रूहि ॥५ ॥

क्षित्याधारो भगवान्पृष्टः शिष्येण तं स होवाच ।
विदुषामप्यतिगहनं वक्तव्यमिदं शृणु तथापि त्वम् ॥६ ॥

सत्यमिव जगदसत्यं मूलप्रकृतेः कृतं येन ।
तं प्रणिपत्योपेन्द्रं वक्ष्ये परमार्थसारमिदम् ॥७ ॥

अव्यक्तादण्डमभूदण्डाद्ब्रह्मा ततः प्रजासर्गः ।
मायामयः कल्पान्ते संह्रियते पुनः क्रमशः ॥८ ॥

मायामयोऽप्यचेतनो गुणकरणगणः करोति कर्माणि ।
तदधिष्ठाता देही सचेतनोऽपि करोति न किंचिदपि ॥९ ॥

---

१. पं..५,५६ (जन. १, १८७१) १८९-१९१ ।

यद्वदचेतनमपि सन्निकटस्थे भ्रामके भ्रमति लोहम् ।
तद्वत्करणसमूहश्चेष्टते चिदधिष्ठिते देहे ॥१० ॥

यद्वत्सवितर्युदिते करोति कर्माणि जीवलोकोऽयम् ।
न च तानि करोति रविर्न कारयति तद्वदात्मापि ॥११ ॥

मनसोऽहंकारमूर्छितस्य चैतन्यविबोधितस्येह ।
पुरुषाभिमानसुखदुःखभावना भवन्ति मूढस्य ॥१२ ॥

कर्त्ता भोक्ता द्रष्टाऽस्मि कर्मणामुत्तमादीनाम् ।
इति तत्स्वभावविमलो मन्यते सर्वगोऽप्यात्मा ॥१३ ॥

नानाविधवर्णानां वर्णान्धत्ते यथाऽमलः स्फटिकः ।
तद्वदुपाधेर्गुणतो भावितस्य भावं विभुर्धत्ते ॥१४ ॥

गच्छति गच्छति सलिले दिनकरबिम्बं स्थिते स्थितिं याति ।
अन्तःकरणे गच्छति गच्छत्यात्मापि तद्वदिह ॥१५ ॥

राहुरदृश्योऽपि यथा शशिबिम्बस्थः प्रकाशतामेति ।
सर्वगतोऽपि तथात्मा बुद्धिस्थो दृश्यतामेति ॥१६ ॥

आदर्शे मलरहिते यद्वद्रूपं विचिन्वते लोकाः ।
आलोकयति तथात्मा विशुद्धबुद्धौ स्वमात्मानम् ॥१७ ॥

सर्वगतं निरुपममद्वैतं तच्च चेतसा गम्यम् ।
यद्बुद्धिगतं ब्रह्मोपलभ्यते शिष्यबोध्यं तत् ॥१८ ॥

बुद्धिमनोऽहंकारास्तन्मात्रेन्द्रियगणाः सभूतगणाः ।
संसारसर्गपरिरक्षणक्षमाः प्राकृता हेयाः ॥१९ ॥

धर्माधर्मौ सुखदुःखे कल्पना स्वर्गनरकवासश्च ।
उत्पत्तिस्थितिनिधनवर्णाश्रमा न सन्तीह परमार्थे ॥२० ॥

मृगतृष्णायामुदकं शुक्तौ रजतं भुजंगमो रज्ज्वाम् ।
तैमिरिकचन्द्रयुगपद्भ्रान्तमखिलं जगद्रूपम् ॥२१ ॥

यद्वद्दिनकर एको विभाति सलिलाशयेषु सर्वेषु ।
तद्वत्सकलोपाधिष्ववस्थितो भाति परमात्मा ॥२२ ॥

खमिव घटादिष्वन्तर्बहिःस्थितं ब्रह्म सर्वेषु पिण्डेषु ।
देहेऽहमित्यनात्मनि बुद्धिः संसारबन्धाय ॥२३ ॥

अमलः सकृद्विभातश्चैतन्यात्मा खवद्व्यापी ।
सर्वविकल्पनहीनः शुद्धो बुद्धोऽजरोऽमरः शान्तः ॥२४ ॥

रसफाणितशर्करिकागुडखण्डाद्या विकृतयो यथेहेक्षोः ।
तद्वदवस्थाभेदाः परमात्मन एव बहुरूपाः ॥२५ ॥

विज्ञानान्तर्यामिप्राणविराड्देहजातिपिण्डान्ताः ।
व्यवहारस्थस्यात्मन एतेऽवस्थाविशेषाः स्युः ॥२६ ॥

रज्ज्वां नास्ति भुजङ्गः सर्पभयं भवति हेतुना केन ।
तद्वद्द्वैतविकल्पभ्रान्तिरविद्या न सत्यमिदम् ॥२७ ॥

एतत्तदन्धकारं यदनात्मन्यात्मताभ्रान्त्या ।
न विदन्ति वासुदेवं सर्वात्मानं नरा मूढाः ॥२८ ॥

प्राणाद्यनन्तभेदैरात्मानं संवितत्येन्द्रजालमिव ।
उपसंहरति वासुदेवः स्वभूत्या क्रीडमान इव ॥२९ ॥

त्रिभिरेव विश्वतैजसप्राज्ञैस्तैरादिमध्यनिधनाख्यैः ।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तैर्भ्रमभूतैश्छादितं तुरीयम् ॥३० ॥

मोहयतीवात्मा न स्वमायया द्वैतरूपया देवम् ।
उपलभते स्वयमेव गुहायां पुरुषमात्मानम् ॥३१ ॥

ज्वलनाद्धूमोद्गतिभिर्विविधाऽऽकृतिरम्बरे यथा भाति ।
तद्वद्विष्णौ सृष्टिः स्वमायया द्वैतविस्तरा भाति ॥३२ ॥

शान्त हव मनसि शान्ते हृष्टे हृष्ट इव मूढ इव मुढ ।
व्यवहारस्थोऽपि पुनः परमार्थत ईश्वरो भवति ॥३३ ॥

जलधरधूमरजोभिर्मलिनीक्रियते यथा न गगनतलम् ।
तद्वत्प्रकृतिविकारैः परामृष्टोऽमलः पुरुषः ॥३४ ॥

एकस्मिन् घटगगने धूमादिमलावृतेऽशेषाः ।
न भवन्ति मलोपेता बन्धो जीवेऽपि तद्वदिह ॥३५ ॥

देहेन्द्रियेषु नियताः कर्मगुणाः कुर्वते स्वभोगार्थम् ।
नाहं कर्तेति न ममेति विजानतः कर्म नैव बध्नाति ॥३६ ॥

अन्यशरीरेण कृतं यत्कर्म भवेद्येन देह उत्पन्नः ।
तदवश्यं भोक्तव्यं भोगादेव क्षयोऽस्य निर्दिष्टः ॥३७ ॥

प्राग् ज्ञानोत्पत्तेश्चित्तं यत्कर्म ज्ञानशिखिशिखालीढम् ।
बीजमिव दहनदग्धं जन्मसमर्थं न तद् भवति ॥३८ ॥

यद्वदिषीकातूलं पवनबलं दश दिशो याति ।
ब्रह्माणि तत्त्वज्ञानात्तथैव कर्माणि तत्त्वविदः ॥३९ ॥

ज्ञानप्राप्तेरूर्ध्वं क्रियमाणं कर्म यत्तदपि नाम ।
न श्लिष्यति कर्तारं पुष्करपर्णं यथा वारि ॥४० ॥

वाग्देहमानसैरिह कर्म चयः क्रियत इति बुधाः प्राहुः ।
एकोऽपि नाहमेषां न च कर्ता कर्मणामस्ति ॥४१ ॥

कर्मफलबीजनाशाज्जन्मविनाशो न चात्र सन्देहः ।
बुद्ध्वैवमपगततमाः सवितेवाभाति भारूपः ॥४२ ॥

क्षीरादुद्धृतमाज्यं क्षिप्तं यद्वन्न पूर्ववत्तस्मिन् ।
भवति गुणेभ्यस्तद्वत्पृथक्कृतश्चेतनोऽप्यात्मा ॥४३ ॥

गुणमयमायागहनं निर्धूय यथा तमः सहस्रांशुः ।
बाह्याभ्यन्तरचारी सैन्धवघनवद्भवेत्पुरुषः ॥४४ ॥

यद्वद्देहोऽवयवा मृदेव पार्था विकारजातयश्च ।
तद्वत्स्थावरजङ्गममद्वैतं द्वैतवद्भाति ॥४५ ॥

एकस्मात्क्षेत्रज्ञाद्ब्रह्मयः क्षेत्रज्ञजातयो जाताः ।
लोहगतादिव दहनात्सम्यं ततो विस्फुलिङ्गकणाः ॥४६ ॥

त्रैगुण्यसङ्गदोषाद्बद्धा इव धान्यजातयः स्वतुषैः ।
जन्म लभन्ते तावद्यावज्ज्ञानाग्निनाऽदग्धाः ॥४७ ॥

त्रिगुणा चैतन्यात्मनि सर्वगतेऽवस्थितखिलाधारे ।
कुरुते सृष्टिमविद्या सर्वात्मा स्पृश्यते तया नात्मा ॥४८ ॥

रज्ज्वां भुजङ्गहेतौ प्रभवविनाशौ यथा न स्तः ।
जगदुत्पत्तिविनाशे न च कारणमस्ति तद्वदिह ॥४९ ॥

जन्मविनाशगमनागमनविवर्जितो नित्यम् ।
आकाशमिव घटादिषु सर्वात्मा सर्वगोऽबद्धः ॥५० ॥

कर्मशुभाशुभफलचयसुखदुःखैर्योगो भवत्युपाधीनाम् ।
तत्संसर्गाद्बिद्धस्तस्करसङ्गादतस्करवत् ॥५१ ॥

देहगुणकरणगोचरसङ्गः पुरुषस्य यावदिह भवति ।
तावन्मायापाशैः संसारे बद्धवद्भवति ॥५२ ॥

मातृपितृपुत्रदारधनभोगविभागसुखदुःखसंमूढः ।
जन्मजरामरणमये चक्रमिव भ्राम्यते जन्तुः ॥५३ ॥

लोकव्यवहारकृतां य इहाविद्यामुपासते मूढाः ।
ते जननमरणधर्मिणोऽन्धे तमसि प्रपद्यन्ते ॥५४ ॥

हिमफेनबुद्बुदा इव जलस्य धूमोद्गमो यथा वह्नेः ।
तद्वत्स्वभावभूता मायैषा कीर्तिता विष्णोः ॥५५ ॥

एनां द्वैतविकल्पभ्रमस्वरूपां विमोहिनीं मायाम् ।
उत्सृज्य सकलनिष्कलमद्वैतं भावयेद्ब्रह्म ॥५६ ॥

यद्वत्सलिले सलिलं क्षीरे क्षीरं समीरणे वायुः ।
तद्वद्ब्रह्मणि विमले भावनया तन्मयत्वमुपयाति ॥५७ ॥

को मोहः कः शोकः सर्वं ब्रह्मावलोकयतः ।
प्रारब्धान्ते साक्षाद्ब्रह्मीभूतः स्वसंवेद्यः ॥५८ ॥

ब्रह्मैवेदं सर्वं निष्कलमद्वैतं यदैव भातीह ।
मोहगहनाद्विमुक्तस्तदैव परमेश्वरीभूतः ॥५९ ॥

त्यक्तोपाधिः स्फटिकः स्वप्रभया भाति निर्मलो यद्वत् ।
चिद्व्याप्तं चैतन्यं तथा विभातीह निरुपाधि ॥६० ॥

गुणकरणगणशरीरप्राणतन्मात्रजातिसुखदुःखैः ।
अपरामृष्टो व्यापी चिद्रूपोऽहं सदा विमलः ॥६१ ॥

द्रष्टा श्रोता घ्राता स्पर्शयिता ग्रहीता च देही ।
देहेन्द्रियविवर्जितश्च कर्त्ता भोक्ता ह्यकर्त्तासौ ॥६२॥

एकोऽनेक इव स्थितोऽहमैश्वर्ययोगः स एवात्मा ।
व्याप्याकाशवदखिल न कश्चिदप्यत्र सन्देहः ॥६३॥

यद्यत्सिद्धान्तेष्वागमतर्कादिषु भ्रमन्ति रागान्धाः ।
अनुमोदामस्तत्तत्तेषां सर्वात्मवादधिया ॥६४॥

सर्वाकारो भगवानुपास्यते येन भावेन ।
तं तं भावं भूत्वा चिन्तामणिवत्तमभ्येति ॥६५॥

नारायणमात्मानं ज्ञात्वा सर्गस्थितिप्रलयहेतुम् ।
सर्वज्ञः सर्वगतः सर्वः सर्वेश्वरो भवति ॥६६॥

आत्मज्ञस्तरति शुचं यस्माद्विद्वान् विभेति न कुतश्चित् ।
मृत्योरपि मरणभयं न भवत्यन्यतः कुतस्तस्य ॥६७॥

तथा प्रकृतिं पुरुषं विज्ञाय निरस्तकल्पनाजालः ।
आत्मारामः पुरुषः परमात्मा केवलीभवति ॥६८॥

क्षयवृद्धिवध्यघातकबन्धविमोक्षैर्विवर्जितं नित्यम् ।
परमार्थतत्त्वमेकमतोऽन्यदनृतं सर्वम् ॥६९॥

नलकदलीवेणुबाणा नश्यन्ति यथा पुष्पमासाद्य ।
तद्वत्स्वभावभूताः स्वभावतां प्राप्य नश्यन्ति ॥७०॥

भिन्नेऽज्ञानग्रन्थौ छिन्ने संशयगणे शुभाशुभे क्षीणे ।
दग्धे तु जन्मवीजे परमात्मानं हरिं याति ॥७१॥

बुद्ध्वा विभक्तां प्रकृतिं पुरुषः संसारमध्यगो भवति ।
मुच्यते सर्वकर्मभिरम्बुजपत्रं यथा सलिलैः ॥७२॥

मोक्षस्य नैव कश्चिद्वासो न वा गमनमन्यत्र ।
अज्ञानहृदयग्रन्थेर्भेदो यस्तं विदुर्मोक्षम् ॥७३॥

बुद्ध्वैवमसत्यमिदं विष्णोर्मायात्मकं जगद्रूपम् ।
सर्वद्वन्द्वसहिष्णुर्योगासक्तो भवेच्छान्तः ॥७४॥

त्यक्त्वा सर्वविकल्पानात्मस्थं निश्चलं मनः कृत्वा ।
दग्धेन्धन इव वह्निः सर्वस्यात्मा भवेच्छान्तः ॥७५ ॥

अश्नन्यद्वा तद्वा संवीतो येन केनचिच्छान्तः ।
यत्र क्वचन शायी मुच्यते सर्वभूतात्मा ॥७६ ॥

इति शिष्य ब्रह्म यथाऽभिहितं परमं विधूय नानात्वम् ।
निरुपमपरमानन्दं यो वेद स तन्मयो भवति ॥७७ ॥

हयमेधसहस्राण्यथ कुरुते ब्रह्मघातलक्षाणि ।
परमार्थविन्न पुण्यैर्न च पापैः स्पृश्यते विमलः ॥७८ ॥

मदकोपहर्षमत्सरविषादभयपरुषवर्जितवाग्बुद्धिः ।
निःस्तोत्रवषट्कारो जडवद्विचरेदगाधमतिः ॥७९ ॥

उत्पत्तिनाशवर्जितमेकं परमार्थमुपलभ्य ।
कृतकृत्यः सफलजन्मा सर्वगतस्तिष्ठति यथेष्टम् ॥८० ॥

श्वपचगृहे तीर्थे त्वा नष्टस्मृतिः परित्यजन्देहम् ।
ज्ञानसमकालमुक्तः कैवल्यं याति हतशोकः ॥८१ ॥

पुण्याय तीर्थसेवा निरयाय श्वपचादनं निधनगतिः
पुण्यापुण्यकलङ्कस्पर्शाभावे तु किं तेन ॥८२ ॥

परमार्थमार्गसाधनमभ्यस्याप्राप्य योगमपि नाम ।
सुरलोकभोगभोगी मुदितमना मोदते सुचिरम् ॥८३ ॥

विषयेषु सार्वभौमः सर्वजनैः पूज्यते यथा राजा ।
भुवनेषु सर्वदेवैर्योगभ्रष्टस्तथा पूज्यः ॥८४ ॥

महता कालेन पुमान्मानुष्यं प्राप्य योगमभ्यस्य ।
प्राप्नोति दिव्यममृतं यत्तत्परं पदं विष्णोः ॥८५ ॥

वेदान्तशास्त्रमखिलं विलोड्य शेषस्तु जगदाधारः ।
आर्यापञ्चाशीत्या बबन्ध परमार्थसारमिदम् ॥८६ ॥

॥इति श्रीमद्भगवच्छेषकृतार्यापञ्चाशीतिः समाप्ता ॥

■

# श्रीकाशिराजसंस्थापितकाशीधर्म्मसभायाः संक्षिप्तं वृत्तम्[१]

*पण्डितशीतलाप्रसादत्रिपाठी*

आसीत् किल श्रीमन्निखिलराजन्यवृन्दवन्दितचरणकमलः सकलभुवनविख्यातप्रभावो महानुभावो मानधनप्रधानः श्रीमदुदितनारायणसिंहशर्म्मेति शुभाभिधानो महाराजाधिराजः श्रीकाशिराजः। स भूपतिरेकदातिप्रवलेन कलिनातितरां पीड्यमानस्य श्रौतस्मार्त्तसद्धर्म्माचारस्य तन्मूलस्य श्रुत्यादिप्रचारस्यं चोत्तरोत्तरं ह्रासमाकलय्य तदभिवृद्धये परमसौजन्याद्यखिलगुणगणसमृद्धेन श्रीमत्प्रसिद्धनारायणसिंहशर्म्मेति नाम्ना प्रसिद्धेन निजानुजेन सविनयमभ्यर्थितस्तत्कालप्रसिद्धैरसंख्यातगुणगणस्तव्यैर्वाराणसीवास्तव्यैः श्रीभैरवमिश्रश्रीचन्द्रनारायणतर्कालङ्कारप्रमुखैर्विद्वद्वर्य्यैः सह मन्त्रयित्वा तेषामभूतपूर्वां परिषदं स्थापयामास। ततः कतिपयदिवसापगमे तस्मिन् महीपाले कालवशान्नलिनीदलगतजलबिन्दुचञ्चलं पाञ्चभौतिकं देहं विहाय निर्वाणपदं प्रविष्टे तेषु तेषु विद्वद्वर्य्येषु च यथाकालं लोकान्तरं प्रस्थितेषु सा सभापि फलविशेषमनुत्पाद्यैव कथाशेषतामयासीत्। अथ सम्प्रति तस्यैव महाराजस्य राज्यपदं प्रशासत् श्रीमत्समस्तसामन्तचक्रचूडामणिमरीचिनिचयचुम्बितचरणारविन्दः शरदिन्दुसुन्दरयशःपूरपूरिताखिलदिगन्तरो निरन्तरसम्पादितसपर्य्यासंभारसमाराधितमहेश्वरः श्रीमदीश्वरीप्रसादनारायणसिंहशर्म्मेतिसुगृहीतनामधेयो विद्वज्जनविधेयो महाराजाधिराजः श्रीकाशिराजः श्रीमत्पण्डितवस्तीरामद्विवेद-श्रीताराचरणतर्क्करत्नप्रभृतिभिर्विद्वद्वर्य्यैस्तस्याः परिषदः पुनः स्थापनाय प्रोत्साहितः षड्विंशत्यधिकैकोनविंशतिशततमे वैक्रमेऽब्दे पौषमासस्य कृष्णद्वादश्यां वाराणस्यामरालमालकोपलक्षिते प्रदेश एकस्मिन् पाकशासनसदनसुन्दरे स्वमन्दिरे सुधर्म्मामिव विबुधवराधिष्ठितां "श्रीकाशीधर्म्मसभा" इत्यभिख्यया समलङ्कृतां विद्वत्सभां समतिष्ठिपत्। स्वीचक्रुश्च श्रीमतां सभासदां सम्मत्या वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतविद्यालयावलम्बिनो विद्वद्वर्य्या इतरेऽपि कतिपये नगरनिवासिनः पण्डितश्रेष्ठा राज्यकार्य्याधिकारिणश्च प्रतिष्ठितपुरुषाः प्रधानाध्यक्षोपाध्यक्षलेखाध्यक्षकोषाध्यक्षकार्यनिर्वाहकसामाजिकानां पदानि यथायथं पालयितुम्। तदाप्रभृत्येव प्रधानाध्यक्षप्रमुखाः परिषदग्रेसराः प्रतिचतुर्दशि निर्दिष्टचरे मन्दिरे मध्याह्नादूर्ध्वं समेत्य यथासम्भवं सभाकृत्यं निर्वर्त्तयन्ति। तच्च कृत्यम्— धर्मसंक्रान्तेषु केषुचिद्विषयेषु जातसंशयेभ्यः साक्षात् पत्रादिद्वारा वा पृच्छ-

---

१. पं. ५, ५६ (जनवरी २, १८७१) २०५-२०६।

द्भ्यो लोकेभ्यो यथाशास्त्रमुत्तरदानम्, धर्मसम्बन्धिनं कमपि विषयमवलम्ब्य संस्कृतगिरा सुललितबन्धस्य प्रबन्धस्य निर्म्माणम्, सभायां प्रवृत्तायां तद्विषये विचारश्च। अवकाशश्चेद्ध-र्म्मप्रतिपादकानां मनुस्मृत्यादिप्रबन्धानां कस्यचित् प्रकरणस्य पाठः, तद्बोद्धुमक्षमेभ्यस्तत्र संग-तेभ्यो लोकेभ्यो देशीयभाषया तदर्थप्रतिपादनम्, सकलकृत्यमौलिभूतमद्यावधि सभासद्भिरननुष्ठितं केवलमनुष्ठेयत्वेन निर्धारितं तावदिदं यत् संस्कृतविद्याया वृद्धये प्रतिवर्षं परीक्षाकालात् पूर्वं नियमितेषु विषयेषु छात्राणां परीक्षां कृत्वा तेभ्यो योग्यतानुसारेण छात्रता-वेतनस्य पारितोषिकस्य तत्तच्छास्त्रीयपाटवतारतम्यबोधकानां "व्याकरणप्रविष्ट" इत्याद्युप-नाम्नां प्रशंसापत्रस्य च वितरणम्। प्रतिश्रुतं च श्रीमता तत्रभवता सततसदाचारतत्परेण कीर्त्तितचरेण महाराजाधिराजेनैतत्समाजस्य समुदितकार्यसम्पत्तये प्रत्यब्दं सहस्रमुद्राः प्रदा-तुम्। श्रूयते किलैतस्यां पौषकृष्णचतुर्दश्यां परीक्षाविषयाणां परीक्षकाणां पारितोषिकस्य च नियमो जातः परीक्षाऽप्यचिराद्भविष्यतीति। संवत् १९२७ पौषकृष्णामायाम्।

कृपया इस ग्रन्थ को अन्तिम अङ्कित तिथि वा उससे पूर्व वापस करें।
विलम्ब करने पर ५ नये पैसे की दर से प्रतिदिन दण्ड दातव्य होगा।

| | | |
|---|---|---|
| 19/4/99 | | |
| | | |
| | | |
| | | |
| | | |
| | | |
| | | |
| | | |
| | | |
| | | |
| | | |
| | | |
| | | |
| | | |
| | | |

मु० सं० २२।७८ (४) ५०००० 

| प्रत्यावर्तन तिथिः | ग्रहीतृनाम |
|---|---|
| | |

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयः

श्रुतम् मे गोपाय